Петър Динеков

из историята на българската литература

ПЗ 4918

III 341918

245335
III 34918 ASL20

Петър Динеков

из историята на българската литература

БАН - Институт за литература
БИБЛИОТЕКА

Наука и изкуство 1969

886.7(091)

В52922

III 34918

БАН
БИБЛИОТЕКА

Инв. № 37682

82Б

КНИГООБМЕН

ПРОВЕРКА
2009 - 2010

Поглед върху старата българска литература

Старата българска литература възниква през IX в., в твърде ранна епоха, което говори за бързото културно развитие на нашия народ, създал своята държава на Балканския полуостров в края на VII в. (681 г.). В своята история тя има блестящи периоди когато издига големи писателски личности и упражнява значително влияние върху културния и литературния живот на близки и по-далечни народи. Такива са периодите на разцвета на българската литература през IX—X в. (не случайно тоя период е наричан неин златен век) и Търновската книжовна школа през XIV в. с нейния най-виден представител патриарх Евтимий, когото съвременниците прославят като «велик художник на славянските писмена».

Високите върхове, които българската литература достига през XIV в., й предвещават блестящо развитие през следващите векове — в една епоха, когато европейската култура разкъсва веригите на средновековното мислене и се възражда за нов живот. Няма никакво съмнение, че зарите на Ренесанса и последвалите го големи духовни и литературни движения щяха своевременно и бързо да проникнат и в нашата страна. Но настъпилите исторически събития в края на XIV в., катастрофата на българската феодална държава, създадената неимоверно тежка обществено-политическа обстановка през робството решаваха за дълги векове и съдбата на литературата. До средата на XVIII в. кни-

жовният живот продължи да се развива в рамките на едно закъсняло средновековие.

Не само историята, но и същността на старата българска литература остават почти непознати за съвременния читател. Онова, което се изучава в училище, е съвършено недостатъчно, за да ни позволи да проникнем в нейния свят. За нейния характер са натрупани многобройни предубеждения и те тежат върху съзнанието на нашата интелигенция. Дори един такъв културен писател и тънък ценител на нашето художествено наследство като Пенчо Славейков я отрече почти изцяло — «в нея няма нищо българско освен азбуката». В своята жестока присъда Славейков направи само едно изключение — за апокрифите: в тях открива «неща с дивен смисъл и поезия» («Българската народна песен», 1904).

Отричайки подобни предубеждения, ние, разбира се, не бива да стигаме до другата крайност — да идеализираме онова, което са създали нашите средновековни книжовници, да съзираме ценности там, където те не съществуват. Съвършено очевидна е разликата с новото време; днес литературата представя огромен екран, в който се отразява широко цялото разнообразие на живота, цялото богатство на човешките преживявания, мисли и чувства. Едно сравнение с нашата съвременност прави старата литература не само далечна и непонятна, но и ограничена в своите дирения, в своята способност да резонира, в много отношения чужда на реалната действителност, затворена в света на средновековното религиозно и философско мислене. При това тук става дума не само за съдържание и идейни насоки, но и за форми и изразни средства, за стилови и жанрови особености.

Това дава основание на мнозина да отричат изобщо на старата литература качествата на художествено творчество, да смятат, че се касае просто за религиозно-дидактична книжнина, при която естетически проблеми не съществуват. Според тях при старата литература трябва да говорим не толкова за един чужд нам естетически свят, колкото за фаза на художествена неразвитост, за произведения, които се намират в преддверието на естетическите преживявания. На тоя възглед не бяха чужди — особено в миналото — и мнозина от специалистите изследвачи на старата българска литература; в нейните творби те виждаха преди всичко па-

метници на езика, историята, културата, при анализа на които литературната проблематика се загубваше, движейки се в най-общата сфера на филологията.

За да намерим правилен път към явленията на старата литература, преди всичко е необходимо да се докоснем до творбите на писателите непосредно. Много от предубежденията за нашата средновековна книжнина се дължат на непознаване. Разбира се, старият език, на който са писани тези творби, е една пречка, която мъчно се преодолява — той е достъпен само на специалистите. Налага се да си послужим с преводи на новобългарски, а знае се, че при превод литературните произведения губят голяма част от аромата си — изчезват характерни езикови обрати с важно стилистично значение, интонации, звукови съчетания. И все пак прекият досег с литературните творби дори и в превод ни дава възможност да проникнем в духовния свят на писателите, в оная атмосфера, сред която са се създавали нашите стари книжовни паметници. В това отношение е направено много — и все пак недостатъчно — за приобщаване на съвременния читател към произведенията на средновековната литература. Не могат да не бъдат отбелязани имената на онези, които са направили най-много преводи — Йордан Иванов и Минко Генов, Васил Киселков и Иван Дуйчев. Превеждането от старобългарски език (в неговите различни развойни фази и редакции) е свързано с огромни трудности, изисква специална езикова подготовка и широко познаване на средновековния бит и култура. Тук възникват и редица специфични проблеми при превод на един и същи език, от по-старо в ново историческо състояние на езика, свързани със запазване на стиловите особености, архаизацията на изразните средства и т. н. Досегашният опит показа много слабости в това отношение, но все пак той е ценен и може да послужи като сериозна основа за по-нататъшна работа. Нужно е да се продължи направеното досега, нужно е да се намерят млади специалисти, които да поемат едно дело, изискващо голяма любов и посвещение.

Какво ни дава непосредният контакт с произведенията на старата литература? Преди всичко променят се значително нашите представи за културните интереси на средновековните хора. Оказва се, че тези интереси са много по-широки, отколкото изглежда на пръв поглед. Те не са свързани изключително с черквата, с

нейните общи или практически, делови нужди. Обикновено ние мислим, че редица големи литературни теми, които имат световно значение, са станали достъпни на българския читател едва в ново време, от епохата на нашето национално възраждане насам. Така през XIX в. чрез гръцката образованост и чрез гръцките училища у нас прониква голямата тема за Троянската война — било чрез пряко запознаване с оригиналния текст на Омировите поеми «Илиада» и «Одисея», било чрез първите опити за преводи на тези творби. Известен е спорът, който събужда през 70-те години Пърличевият превод на «Илиада» — Нешо Бончев написва остра критическа статия, Ботев в стихотворната си сатира «Защо не съм» осмива тоя превод саркастично; преводачът е дълбоко огорчен и изгаря превода си. Твърде интересен научен проблем е да се проследи как през епохата на Възраждането се създава представата на нашата интелигенция за великото дело на Омир, как постепенно се запознава нашият народ с легендите за Троянската война и с нейните герои.

Мнозина ще бъдат учудени обаче, като узнаят, че това запознаване е станало много по-рано, още в нашето ранно средновековие. За да бъдем точни, трябва да добавим, че тук не става дума за пряко приобщаване с Омировите поеми, а за запознаване с разказите за Троянската война (при все че са открити цитати от «Илиада» в старобългарски литературни паметници). Тия разкази проникват в България в различни форми и по няколко пътища. Първият летописен разказ за Троянската война на български се появява през X или в началото на XI в. в преведената византийска хроника на Йоан Малала. Когато през XIV в. се превежда Манасиевата хроника, в нея отново откриваме разказа за Троянската война. През XIV в. българският читател се запознава с твърде обширно белетристично поповествование на същата тема, т. нар. Троянска притча — «Разказ за достоверни неща и притчи за кралете, за тяхното потекло и живот»; тая творба идва в България от Запад, чрез хърватско посредство. По същото време се явява на български и една друга версия за Троянската война — «Разказ за стария Александър»,— творба, в която действието е пренесено отчасти на Изток и в която намират отглас византийско-арабските отношения.

Ясно е, че българите са се вълнували от съдбата на

Троя и от героите на Троянската война преди много векове. Те са се увличали от екзотиката на сюжета, от многоцветния образ на живота в далечното минало, от описанията на войни и сражения, от силните страсти, които играят решителна роля в поведението на героите, от техните военни подвизи и храброст, от моментите на човечност и благородство, от широката историческа панорама, макар и фантастична, от интимните чувства на хората, от любовта между Елена и Парис, която довежда до такива дълбоки конфликти, до такова огромно въоръжено стълкновение на племена и народи. Колко голямо е било обаянието на образите на Троянската война, показва обстоятелството, че и старите българи, както други европейски народи, са свързвали произхода си с някои от троянските герои: французите с Франк, британците с Брут, италианците с Еней, а нашите прадеди с Ахил. Така, когато говори за Ахил и мирмидонците, българският преводач на Малаловата хроника отбелязва: «Този Ахил имаше свои войници, които тогава се наричаха мирмидонци, а сега — българи.»

Изобщо не бива в никакъв случай да се подценява връзката на нашата средновековна култура с античния свят. В литературата това може да се види в делото на редица писатели. Йоан Екзарх използува античните мислители дори и когато полемизира с тях; той превежда части от съчиненията на Аристотел. Константин Преславски споменава в Учителното евангелие пред своите слушатели името на Платон. Симеон е отличен познавач на античната култура; според лонгобардския хронист Лиудпранд от X в. той бил наричан «полугрък, понеже от малък изучил ораторското изкуство на Демостен и силогизмите на Аристотел». На старобългарски се превеждат басните на Езоп; широко разпространение намира романът за Александър Македонски «Александрия», в който обширно се разказва за войни, страни и герои, свързани с античния период от историята на европейския югоизток. И не би могло да бъде иначе: старобългарската култура се развива върху територия, където на всяка крачка се виждат следите на древната гръцка и римска цивилизация. Ние трябва да се освободим от примитивните си представи за стария българин като варварин, който не е имал никакво отношение към заобикалящите го останки от античната култура. Вероятно той не е бил лишен от

чувството на възхищение пред онова, което са му давали красивите, стройни линии на старогръцкото изкуство. Християнският фанатизъм го е насърчавал да унищожава «езическите идоли», но прекрасните мраморни скулптури и античните вази, които са изобразявали фигури или сцени, свързани с митовете на античността, с героите на «Илиада» и «Одисея», не са могли да не го вълнуват с красотата си.

Ето само един прозорец към духовния свят на стария българин. В редица отношения тоя свят — така както е отразен в литературата му — носи чертите на едно светско виждане и едно светско изкуство. Но това съвсем не бива да ни води до отричане на основния религиозно-християнски облик на литературното творчество на нашето средновековие. Тъкмо в това проличава неговият твърде сложен характер и вътрешната му противоречивост. Християнската църква слага своя отпечатък върху целия културен живот през Средновековието, следователно и върху литературата — и то не само върху нейната идейна насоченост, но и върху формите, жанровете, стила. Произведенията на демократичната книжнина — апокрифите, богомилските творби — също си служат с библейско-евангелски образи, символи и формули, всичко живее и действува в религиозна атмосфера. Възникнала първоначално с оглед на практическите нужди на богослужението и пропагандата на християнската религия, старобългарската литература получава религиозно-църковен облик и понеже църквата играе важна роля в живота на средновековното общество, тя запазва тоя свой облик до средата на XVIII в., до нашето национално възраждане. Интересите на църквата съвпадат с интересите на феодалната класа, църквата формира нейната идеология, има монопол в културния живот; в нейни ръце се намират писмеността и образованието. Енгелс изтъква, че в средните векове «църквата се явява най-висше обобщение и санкция на феодалния строй». Съвършено ясно е, че литературата, чието създаване е обусловено от църквата, не само ще има подчертан религиозен характер, но заедно с това ще изразява преди всичко идеологията на господствуващата феодална класа.

Непосредният досег с произведенията на старобългарската литература показва, че това действително в най-общ смисъл е така и все пак явленията са по-сложни и не се поддават на опростителско схематизиране.

Най-напред освен официалната литература в Средновековието се създава и народна, демократична литература — литературното развитие не върви като единен поток; в него проникват и тенденции, които се обуславят от основното социално противоречие през епохата на феодализма — борбата на селячеството срещу феодалната класа. Тези тенденции се откриват в апокрифите и богомилските произведения, изразени, разбира се, със средства, характерни за средновековното мислене, когато неизбежно протестните социални движения вземат формата на ереси.

От друга страна, проява на схематизъм е да се мисли, че цялата литература, свързана с феодалната класа, има реакционен характер. Тая литература е творена в различни исторически моменти, когато и ролята на феодалната класа е била различна, а и самата феодална класа не е била еднородна — в нея са прониквали прогресивни елементи, понякога нейните позиции са съвпадали с народните. Такъв е случаят например с най-ранния период от развитието на българската литература през IX и X в. — формиращата се българска феодална класа е динамична и жизнеспособна, движи се напред, създава нови икономически отношения; литературата отразява растежа и подема на народното самосъзнание в борбата с пречките и враждебността отвътре и отвън — и от консервативните езически среди, и от византийската експанзия. Не е трудно да се открият прогресивните и патриотичните моменти в произведенията на Кирил и Методий, Климент Охридски и Константин Преславски, Йоан Екзарх и Черноризец Храбър.

Най-сетне, когато правим обща характеристика на старобългарската литература, не бива да забравяме, че религиозната образност и символика често пъти се явяват само една външна обвивка, една неизбежна, абстрактна изразна система от традиционни формули. Отстраняването на тая обвивка ни дава възможност да разкрием истинското съдържание на творбите, да видим тяхната актуалност, връзката им с живота, със съдбата на човека. Такова е например едно от най-ярките публицистични и светски съчинения на нашето средновековие — «За азбуката» на Черноризец Храбър. И тук присъствува религиозната обвивка (бог е посочен като създател на всички неща в света), но съчинението разглежда тема с важно обществено значение, свърза-

на с актуален обществен въпрос — защитата на младата славянобългарска култура. По същия начин може да се открие обществената актуалност на пространните жития на Кирил и Методий, на похвалното слово на Климент за Кирил, на «Азбучната молитва» и «Прогласа към евангелието», на житията на софийските книжовници поп Пейо и Матей Граматик и др.

Ако погледнем така на множество произведения, ако разчупим религиозната черупка, която ги обвива, пред нас старобългарската литература ще се яви по-богата и по-разнообразна, не така абстрактна и откъсната от живота, както на пръв поглед изглежда. Тя отразява не само тесните интелектуални интереси на една ограничена черковна среда, но се превръща в огледало на търсения и стремежи, страдания и болки, мечти и пориви, философски и научни размисли. Зад религиозната кора, която в някои случаи е много тънка, но друг път е проникнала дълбоко в тъканта на самите произведения, се крият и светски сюжети, и големи политически въпроси, и интимни вълнения на сърцето. Това личи преди всичко много добре в белетристиката — в творби като «Александрията», «Троянската притча», «Кръчмарката Теофана», «Соломон и жена му» и т. н. То се проявява в историческите произведения, в летописните разкази и приписки (спомнете си забележителния разказ за помохамеданчването на чепинските българи), в естественонаучните съчинения и във философските трактати. Това важи дори за такъв типичен черковен жанр като житията — в тях често срещаме интересни описания на бита, психологически детайли, разкриване на отделни индивидуални черти на героите, разказ на истирически събития. В редица случаи житията се превръщат в мемоарни произведения.

Колко незначителна роля играе религиозната обвивка, показват някои белетристични творби — в тях християнският елемент е само външно пришит; тези творби представят в същност увлекателни разкази из живота на човека, нелишени понякога от сантиментализъм и пикантерия. Съвършено външна е например християнската окраска на «Александрията» — това е една напълно светска творба както по тематика, така и в жанрово и стилово отношение. Тъкмо затова в Западна Европа, при специфичните условия на развитието на западноевропейските литератури, преработките на «Александрията», където героят се превръща в рицар,

послужват като изходна точка за създаване на светския роман. Може би това би станало и у нас, ако катастрофата на българската държава в края на XIV в. не бе сложила край на нормалните условия на литературния живот.

Когато говорим за религиозния характер на старобългарската литература, заслужава внимание още един момент. Действително като славянска литература, писана на родния славянски език, старобългарската литература е най-тясно свързана с покръстването, с разпространението на християнството, с ролята на християнската църква. Както вече добре е изяснено от нашата историческа наука, тук не се касае за причинно следствие на едното от другото (като абсолютно обуславяне на появата на писмеността и литературата от християнизацията), но за явления, съвместно съществуващи и взаимно обусловени от едни и същи причини, от нуждите на обществено-политическото развитие на българската държава през IX в. Тези нужди налагат използуването на писменост преди покръстването, преди делото на Кирил и Методий, но тая писменост е на чужд език. Става дума за първобългарските каменни надписи на гръцки език (досега са намерени около сто надписа). Те са писани в България, отразяват българската обществена действителност, свързани са с един период, когато гръцкият език е официален канцеларски език на българската държава. Заслужава да се отбележи, че това са паметници със светско съдържание; следователно писмеността в България започва с произведения, които имат светски характер.

По-задълбоченото вникване в старата българска литература ни дава възможност да видим още една нейна страна — отражението на редица твърде сложни идейно-исторически конфликти на Средновековието. Това е един свят само привидно застинал в някакво ненарушимо идейно спокойствие, обусловено от неизменността на църковната идеология, от «светостта» на християнските догми. В същност съзнанието на средновековния човек е било раздрусвано от дълбоки вълнения, които в различна степен и в различни форми са намерили отражение в книжовния живот. На първо място трябва да поставим двубоя между езическата и християнската идеология, между античния и християнския свят. Ако в общотеоретически и философски мащаб през IX—X в. той е вече ликвидиран (макар че църквата ни-

БАН Институт за литература БИБЛИОТЕКА

кога не е преставала да се плаши от призрака на античната материалистическа мисъл), тоя конфликт на българска почва отново се възражда. Това е конфликт между езическия мироглед на славяните и прабългарите и новоприетата християнска религия. Църквата се бори срещу езичеството, преследва неговите остатъци, запазени във фолклора, обявява се срещу народните песни и танци.

Борбата срещу византийската политическа и културна експанзия — друг голям конфликт в нашето средновековие — намира също своето отражение в литературата. За това свидетелствуват произведенията, посветени на делото на Кирил и Методий и на славянската просвета. Достатъчно е да си припомним съчинението на Черноризец Храбър или две интересни творби, появили се през византийското робство — Солунската легенда и Българският апокрифен летопис, — където се стига до идеализация на българския народ и българ-
12 ското минало и до своеобразен български месианизъм (според Солунската легенда българите са богоизбран народ — те са определени от бога да му предадат в съдния ден непокътната истинската християнска вяра).

Произведенията, свързани със защитата на славянската култура и българската народност, появили се в ранните векове на нашето литературно развитие, придават на българската литература самобитност и отхвърлят още едно твърде широко разпространено предубеждение, че тя изцяло е подчинена на византийската литература, черпи единствено от нейните идейни богатства, форми и стил. Никой не отрича голямата роля на византийското влияние; принадлежността на старата българска литература към сферата на византийската култура е несъмнен факт, но това не означава заличаване на националната ѝ специфика и самобитност. Българската литература използува редица традиционни форми, изработени от византийската литература, нещо повече — сама участвува в създаването и формирането на онова, което сме свикнали да наричаме византийски културен свят, но тя има своя самобитна, славянска, българска тематика, обусловена от националната обществено-историческа съдба.

Проследявайки по-нататък големите идейни конфликти на нашето средновековие, намерили отражение в литературата, не можем да не отбележим апокрифите и богомилските съчинения, където по своеобразен на-

чин се дава израз на борбата на народните маси срещу феодалния строй. Нови идейни борби започват през XIV в. с появата на исихазма — религиозно движение за обновяване на черквата, което свидетелствува за дълбока криза, настъпила във феодалната система. Набелязват се първите елементи на нов ренесансов мироглед, повежда се борба между мистицизма и рационализма, проявява се известен стремеж за разкрепостяване на личността от средновековното мислене, но суровият османски военен феодализъм, който се настанява в нашите земи в края на XIV в., забавя това развитие с няколко века. Още в първите десетилетия на османското владичество започва и борбата на българския народ срещу робската съдба — и това е нов идейно-исторически конфликт, който намира своеобразен литературен израз — в жития, летописни бележки, исторически разкази. Той е представен най-често като борба между две религии — християнската и мохамеданската, — но зад религиозната обвивка винаги стои народностният, политическият момент (твърде добре това личи в произведенията на писателите от XVI в. поп Пейо и Матей Граматик, които пишат жития за софийските мъченици Георги Нови и Никола Нови).

Разбира се, не при всички посочени случаи имаме работа с художествени произведения; някъде просто се касае за писмени паметници с характера на исторически извори (например голяма част от надписите и приписките, правните паметници и др.). Привеждаме ги и ги използуваме дотолкова, доколкото те хвърлят допълнителна светлина върху събития, нрави и хора, доколкото ни помагат да навлезем в атмосферата на епохата. Заедно с това обаче трябва да изтъкнем, че е твърде трудно да се определи до каква степен и къде може да се говори за художественост при средновековните книжовни паметници. Неоснователно е да се използува критерият, изработен върху основата на съвременното литературно творчество. Има групи произведения, като например старобългарските разкази и повести, където въпросът за художествеността е съвсем ясен. Но това са сравнително малко творби. Огромният брой произведения не отговарят на нашите съвременни критерии; в жанрово отношение, по поетика и стил стоят далеч от съвременната художествена практика (жития, похвални и поучителни слова, апокрифи, летописни разкази и бележки и т. н.; тук не говоря за цяла ре-

дица писмени паметници, изпълняващи чисто делови черковнорелигиозни функции). Понякога ни се струва дори, че боравим с произведения, които изобщо стоят извън обсега на художествените явления.

Тук се касае за принципен въпрос, който не засяга само историята на българската литература; става дума за историческата относителност на естетическите категории. Още Чернишевски бе се спрял на тоя въпрос, изтъквайки, че произведенията на изкуството от други епохи и цивилизации често пъти естетически ни са недостъпни: «Всички произведения на изкуството не от нашата епоха и не от нашата цивилизация изискват непременно да се пренесем в онази епоха, в онази цивилизация, която ги е създала; инак те ще ни изглеждат непонятни и странни, но не прекрасни» («Естетическите отношения на изкуството към действителността»).

Разбира се, великите произведения на изкуството вълнуват и говорят на читателя независимо от отда-
14 лечеността на епохата. Но все пак винаги се изисква едно приближаване към времето, което ги е създало. Това още повече важи за старобългарската литература, изникнала в една историческа обстановка, в която черквата играе огромна роля и слага отпечатъка си върху целия художествен живот. Ако застанем само на позициите на съвременната литература, ще трябва да стесним извънредно много кръга на старобългарските произведения, носещи белезите на художественост. Трябва да държим сметка за историческия характер на понятието «художественост», за естетическите схващания на средновековния човек. В старобългарската литература се прокарва твърде трудно диференциацията между «художествени» и «нехудожествени» паметници. Литературните произведения, които в по-малка или по-голяма степен отговарят на понятието художественост, постоянно се смесват с черковната книжнина, публицистиката, научните и философските трактати, историята, деловата писменост. В нашето средновековие художествената литература не е така ярко обособена, както в новите времена, познава много синкретични форми; създава се и се оформя постепенно, в зависимост от все повече настъпващата диференциация в различните видове писменост. Развитието на художествената литература в Средновековието извънредно много се възпира от монопола на черквата, която подчинява творческия живот на собствените си идеологически зада-

чи, ограничава полета на поетическата мисъл и пречи на разгръщането на художествените жанрове.

Оценката на старобългарската литература от гледището на тогавашната епоха е нещо неизбежно и извънредно важно, но то не отменя изискването литературните явления да се разглеждат и от позициите на нашата съвременност, да се анализират и оценяват в светлината на общия историко-литературен процес, под зрителния ъгъл на целокупното обществено-историческо, литературно и естетическо развитие. От такова гледище старобългарската литература има какво да каже на нашето време — и като идейно съдържание, и като жизнено отражение, и като демократичен и патриотичен порив, и като поетически свят. Това показват обособените някои жанрови области — най-вече поезията, разказите и повестите, житията, апокрифите, легендите, публицистиката. В принадлежащите към тях творби се поставят за разрешаване важни обществени въпроси, рисуват се картини от историческия живот на народа, чувствува се пулсът на творчески индивидуалности в поглед и идеи, в стил и език, в композиция и в жанрово оформяне. Който се запознае с тези произведения, не може да твърди, че в старобългарската литература отсъствуват жанрови и стилови търсения. От една страна, се срещаме с изяществото и възвишеността на стил, изхождащ от вековния опит на тогавашните познати литератури, развил се и получил облик върху традициите и творческите търсения на българската национална литература (Климент Охридски, Йоан Екзарх, Евтимий Търновски, Григорий Цамблак и др.), а, от друга — чувствуваме непосредността, простотата, привидната примитивност на живия народен разказ, лъха на фолклора, трепетите и размисъла на книжовници, които живеят и се формират в народната среда (Откровение Варухово, разказа на поп Методий Драгинов за помохамеданчването на чепинските българи и т.н.).С това не се изчерпват всички стилови разновидности—това са само двата полюса, между които варират стиловите маниери на старобългарските писатели.

Както бе вече изтъкнато, някои старобългарски жанрове са близки до съвременните — например белетристиката. Други обаче са твърде различни и комплицирани. Такъв е случаят с поезията. В стихотворения като «Азбучна молитва», «Проглас към евангелието», «Молитва към Богородица» и др. се използуват форми,

които не се различават коренно от съвременната структура на стиха; в други произведения поезията има твърде различни структурни белези. Такива са службите, които представят празнични песнопения в чест на светци — те са подчинени на особени изисквания, свързани са с определени мелодии, имат специфична композиция. Но разликата не е само формална — тя е и в ярко изразения религиозно-църковен строй на мисленето, образността, емоционалността.

Старобългарската поезия ни е позната със сравнително малко произведения. Струва ми се, че не са изчерпани всички възможности за разширяване на техния брой, за разкриване на тоя жанр в неговата пълнота. По-голяма изследователска смелост би ни довела до някои интересни открития — в произведения, в които привидно белезите на поезията отсъствуват, но задълбоченият анализ ги намира.

Твърде интересна е жанровата природа на апокрифните легенди, някои от които се отличават с удивителен полет на въображението. В житията и свързаните с тях разкази за пренасянето на мощи съжителствуват твърде разнообразни елементи — белетристични, мемоарни, исторически, публицистични, философски, лирични. Житийният жанр претърпява дълга и интересна еволюция — през XV и XVI в. изобразителният стил на българските жития значително се приближава до реалистичния разказ и все по-тясно се свързва с народните борби и тежнения. Намалява се разстоянието между житията и летописните и историческите произведения. Заслужава специално внимание и развитието на старобългарската публицистика.

Вижда се, че жанровата картина на българската средновековна литература нито е толкова бедна, нито тъй закостеняла, както често се мисли. Тъкмо затова могат да се посочат редица елементи на приемственост между стара и нова литература. Литературното творчество през Възраждането, макар и да се развива върху нова качествена основа, се свързва със здрави нишки със средновековната литературна традиция. Това е твърде важен момент, който ни сближава с творческия свят на старобългарския писател. Това сближаване върви обаче не само чрез посредството на възрожденската литература, но и направо — в произведенията на старобългарските писатели съвременният читател намира ред моменти на правдиво отражение на живота, на народност-

но и патриотнчно виждане, на искрени творчески пориви, на художествено майсторство. Тези моменти действуват непосредно и без уговорки, вълнуват като трайни постижения на словесното поетическо изкуство. Тук се е проявил великият творчески гений на народа — така както го познаваме от фолклора, от народното поетическо творчество.

Каквито и дълбоки различия да съществуват между писаните произведения на старобългарските книжовници и устното, неписаното поетическо творчество на народа, между тях все пак има допирни точки (особено в апокрифната легендарна литература). Не става дума само за изтъкване на сходства, генетически връзки, взаимодействия; въпреки принципните различия в края на краищата това са две страни на един и същи процес. Прекрасните народно-поетически произведения са бляскав израз на националния творчески гений, те са удивителни примери на жива, непосредно действуваща поезия, говорят за дълбоки поетически извори, избликнали още в най-ранен период от вековното развитие на българския народ. Старобългарската литература, развиваща се върху друга плоскост и лишена от ярките поетически багри на фолклора, с връзките си с другите литератури (особено византийската), с изворите, от които черпи, с пътищата, които изминава, представя от своя страна богата съкровищница на културата и езика. И още нещо — тя не задоволява само вътрешни национални нужди, но обслужва редица други народи (руси, сърби, румъни, дори и западните народи чрез преведените богомилски произведения). Оттук и нейното общославянско и международно значение. Възникнала като първа, най-стара славянска литература, тя играе изключителна историческа роля, упражнява своето въздействие не само с оригиналните си произведения, но и с многобройните преводи, а също и с езика си, давайки значителен тласък за развитието на литературните езици на другите славянски народи. Погълнала в себе си византийската образованост, а чрез нея много от богатствата на античния гръко-римски свят и на Изтока, старобългарската литература се превръща в могъщ културен и художествен международен посредник. С това още повече се увеличава нейното значение като ценно и голямо литературно наследство на нашия народ.

БАН
БИБЛИОТЕКА

Общност и различия в развитието на старите славянски литератури

Разглежданият твърде често въпрос за взаимоотношенията между старите славянски литератури доби през последните години нова форма — той се превърна във въпрос за общност и единство на тяхното историческо развитие. Това се отнася особено за връзките между старата руска и старите южнославянски литератури. Първоначално тези връзки се свеждаха до южнославянско влияние върху старата руска литература — първото влияние от България през X—XI в. и второто от България и Сърбия през XIV—XV в. М. Н. Сперански разшири обхвата на проблема и си постави за задача да покаже обратното влияние — влиянието на старата руска литература върху южните славяни. Важно принципно значение имаха неговите студии от 1896 и 1923 г. «Деление русской литературы на периоды и влияние русской литературы на югославянскую»[1] и «К истории взаимоотношений русской и югославянских литератур (Русские памятники письменности на юге славянства)».[2] В последната статия той прави общия извод: «Говоря об отношениях русской литературы раннего периода и югославянских, мы должны говорить не только о югославянском влиянии в русской литературе, но и о взаимоотношениях, в смысле обмена в обе-

[1] Русский филологический вестник, т. 36, кн. 3—4.

[2] Изв. ОРЯСл, т. XXVI, с. 143—206; също в книгата: М. Н. Сперанский, Из истории русско-славянских литературных связей, М., 1960, с. 7—54.

их литературах»[1]. М. Н. Сперански прави следната характеристика на тези взаимоотношения: «Из сравнительно немногочисленных произведений русской литературы XI—XIII вв. довольно значительная их доля стала известна и на юге славянства; перешедшие русские памятники носят характер общехристианско-византийский, подражательный, иначе: они были выражением того круга понятий средневековья, который считался наиболее важным вообще; поэтому такие произведения русской литературы, которые имели с этой точки зрения значение меньшее, более узкое, местное, каковы Летопись, Поучение Мономаха, Слово о полку Игореве, югославянами не воспринимались, как мало для них нужные с общей христианско просветительной точки зрения; то же надо сказать и про югославянские произведения того же «частного» характера: сравнительно немногие из них перешли в русскую литературу, хотя нельзя не заметить, что таких мы на юге славянства за этот период и знаем очень мало»[2]. 19

М. Н. Сперански продължава изследванията си в тая насока, за което свидетелствува студията му «Русские памятники письменности в югославянских литературах XIV—XV вв.»[3]. Следвайки пътя на Сперански, през последните години направиха нови проучвания у нас Б. Ст. Ангелов[4], в Съветския съюз В. П. Адрианова-Перетц[5], в Югославия В. Мошин.[6]

Установяването на твърде интензивен литературен обмен между Русия и южните славяни в Средновековието извика ново разглеждане на проблема за взаимните отношения между старите литератури на руси, българи и сърби. Н. К. Гудзий постави този въпрос върху по-широка основа, засягайки и други славянски лите-

---

[1] Пос. книга, с. 54.

[2] Пак там, с. 53.

[3] Пак там, с. 55—103; в книгата са публикувани и други изследвания на Сперански в тая област.

[4] Из историята на руското книжовно проникване у нас (XI—XIV в.). Изв. на Инст. за бълг. литература, III, 1955, с. 37—65; Из историята на руското културно влияние в България (XV—XVIII в.). Изв. на Инст. за бълг. история, 1956, с. 291—321; Из старата българска, руска и сръбска литература, София, 1958; II кн., София, 1967; и др.

[5] Древнерусские литературные памятники в югославянской письменности. Труды ОДЛ, XIX, 1963, с. 5—27.

[6] О периодизации русско-южнославянских литературных связей X—XV вв. Труды ОДЛ, XIX, 1963, с. 28—106

ратури (чешката)[1]; Д. С. Лихачов се спря специално на второто южнославянско влияние в Русия и изтъкна общността в културното движение на руси и южни славяни през XIV—XV в. — това е така нареченото от него «византийско-славянско предвъзраждане».[2] Оттук вече не е трудно да се стигне до идеята за общност в литературното развитие на южните славяни и русите през Средновековието. В. Мошин формулира тази идея през 1963 г. по следния начин: «Историческая судьба связала русский и южнославянские народы особенно крепкими культурными, в частности литературными, узами. Аналогичное развитие общественного быта при мощном воздействии общего внешнего культурно-исторического фактора — Византии, которая втянула православное славянство в круг общих религиозных и философских представлений, и общее славянское письмо придали русской и южнославянским литературам значение общей православно-славянской литературы. Создавшаяся под влиянием этих факторов русско-южнославянская литературная общность в течении ряда столетий была столь тесной, что в многих случаях — как в смысле идейного содержания, так и в отношении художественно-литературного оформления — очень нелегко определить, в какой среде первоначально возникло то или иное литературное произведение»[3].

Анализирайки проблема за общността в литературното развитие на южните славяни и русите, в 1965 г. Д. С. Лихачов изложи възможността да се напише единна история на руската и южнославянските литератури до XVI в.: «Вполне может быть создана единая история литератур южных и восточных славян в пределах до XVI века. И эта единая история литературы не представит собой механического, летописного соединения в хронологическом порядке разнародного материала различных национальных литератур, а сможет быть по-

[1] Литература Киевской Руси и древнейшие инославянские литературы. — Исследвания по славянскому литературоведению и фольклористике, Москва, 1960.

[2] Некоторые задачи изучения второго южнославянского влияния в России, цит. кн., с. 95—151. — Студиите на Гудзий и Лихачов представят доклади за IV международен славистичен конгрес в Москва, 1958.

[3] О периодизации русско-южнославянских литературных связей X—XV вв. Труды ОДЛ, XIX, с. 28.

ната и написана как единое цело»[1]. Той мотивира своето схващане със следните съображения: общност на развитието на литературите върху почвата на православието и общите православно-византийски влияния; общност на литературния език; основният фонд на официалните, черковните книжовни паметници е еднакъв — незначителен е броят на местните паметници у южните славяни; често преминаване на писатели от една страна в друга; взаимен обмен на ръкописи; общност в смяната на стиловете. Възразявайки срещу схващането за откъснатост и затвореност на старата руска литература, Лихачов изтъкна, че тя «не только не была изолирована от литератур соседних—западных и южных—стран, в частности от той же Византии, но в пределах до XVI века мы можем говорить о совершенно обратном — об отсутствии в ней строго определенных, четких национальных границ»[2].

Тезата на Д. С. Лихачов е извънредно интересна — дава ново тълкуване на взаимоотношенията между руската и южнославянските литератури в Средновековието. Без да изключва влиянията и явленията от типологически характер, тя поставя на първо място единството на литературния процес. Тук не става дума за сравнително и съпоставително проучване на отделни литератури, за «раскрытие в реальном историческом движении национальных литератур в их взаимосвязях и взаимодействий основных закономерностей мирового литературного процесса»[3], а за написване на единна, обща история, в която отпадат националните граници между отделните литератури.

В тая теза се говори не за общност на всички средновековни славянски литератури, а за литературите на източните и южните славяни (българи и сърби). Само мимоходом се отбелязва: «Для древнейшего периода она захватывала и западных славян (чехов и словаков, в отношении Польши — вопрос спорный)»[4]. Оче-

---

[1] В чем суть различий между древней и новой русской литературой. «Вопросы литературы», 1965, кн. 5, с. 170—186. — Същите възгледи са развити в първата глава на книгата на Д. С. Лихачов «Поэтика древнерусской литературы»; Ленинград, 1967.

[2] «Вопросы литературы», 1965, кн. 5, с. 171—172.

[3] И. Неупокоева, Сравнительные аспекты изучения в «Истории всемирной литературы», М., 1967, с. 6.

[4] Д. С. Лихачев, Поэтика древнерусской литературы, с. 7.

видно е, че за литературно единство на всички славянски народи в периода на цялото средновековие не може да става и дума, но Д. С. Лихачов е готов да включи книжовната дейност, която се развива сред западните славяни (чехи, словаци и евентуално поляци) от Кирил и Методий и техните ученици и последователи. Тук стигаме до въпроса за ранната славянска литературна общност. Тя има определени хронологически граници: започва през 60-те години на IX в. на Балканския полуостров със създаването на славянското писмо и със славянския превод на богослужебните книги, развива се сред западните славяни в продължение на двадесет години приживе на Кирил и Методий, след това се пренася от учениците на двамата братя в България. Тук не поставям спорния въпрос за предморавска дейност на Кирил и Методий — в манастира Полихрон в Мала Азия и на р. Брегалница. Отбелязвам само обстоятелството, че книжовното дело на двамата братя засяга почти всички славянски народи. То започва на Балканския полуостров. Безспорно е, че тук, във връзка с моравската мисия, се правят първите преводи на славянски, т. е. старобългарски; между тези преводи несъмнено са били изборното евангелие, изборният апостол, изборният псалтир, най-необходимите молитви. След 863 г. книжовната дейност на Кирил и Методий и техните ученици се пренася в Моравия и Панония, където още приживе на Кирил се прави пълен превод на евангелието, псалтира и апостола, превеждат се извадки от Стария завет (Паримейник), части от служебника и т. н. След смъртта на брат си Методий превежда Библията, Номоканона и Патерика. С това, разбира се, не се изчерпва книжовната дейност на братята и техните ученици; тая дейност е отразена в някои части на Клоцовия и Супрасълския сборник, Киевския требник, Пражките листи и др.; тук се създава Пространното житие на Кирил, а по някои предположения — и Пространното житие на Методий. С книжовната дейност на Методий се свързва канонът в чест на Димитър Солунски и т. н.

Въпреки разгрома на славянското богослужение в Моравия и Панония след смъртта на Методий кирилометодиевската славянска традиция тук не замира напълно — тя се пази в отделни манастири през X и XI в.[1] Предполагаеми отгласи на тази традиция се търсят

[1] Вж. Dějny české literatury. I. Starší česká literatura. Praha, 1959, с. 47—69.

в Полша — в черковно-християнската терминология. С дейността на Кирил и Методий в Моравия и Панония е свързана и интересната и твърде богата глаголическа писменост в Хърватско. Връзките се създават било по време на пътуването на братята за Рим поради съседството с Панония, било чрез техни ученици, настанили се в Хърватско след изгонването им от Моравия. Глаголическата писменост тук има силни традиции (отслабва едва през XVI в.), въпреки че се развива при твърде сложна обстановка — влияние на латинския и италианския език, употреба на латиница. За развитието на славянската писменост в Моравия говори и интересният факт, че някои нейни паметници минават в Киевска Русия.[1]

Преминаването на Кирило-Методиевите ученици в България след разгрома на славянското богослужение на Запад представя нов етап в развитието на старата славянска литература. Тук няма да анализирам нито стремежа на най-изтъкнатите ученици на братята да дойдат в България (в житието на Климент Охридски, написано от Теофилакт, изрично се казва: «Закопнели за България, за България си мислели и се надявали, че България е готова да им даде спокойствие»[2]), нито обществено-политическите условия, които се оказват особено благоприятни за продължаване и развитие на славянската литература. Княз Борис-Михаил създава две културни средища — в източните и в западните предели на българската държава; така възникват Преславската и Охридската школа, където работят такива забележителни книжовници като Климент Охридски, Константин Преславски, Наум, Йоан Екзарх, Черноризец Храбър, цар Симеон и др. В България се предприема огромна преводаческа дейност; за кратко време биват преведени избрани творби от всички значителни черковни писатели, богослови, проповедници и теоретици като Йоан Златоуст, Григорий Богослов, Атанасий Александрийски, Василий Велики, Йоан Дамаскин, Ефрем Сирин, Кирил Александрийски, Йоан Синайски, византийски хронисти като Йоан Малала и Георги Амартол, философски, граматически и юридиче-

[1] На този въпрос подробно се спира Н. К. Гудзий, Литература Киевской Руси и древнейшие инославянские литературы, с. 8—23.

[2] Ал. Милев, Гръцките жития на Климент Охридски, София, 1966, с. 95.

ски съчинения, жития, разкази и повести, апокрифи, били съставени обширни сборници и т. н. В България биват написани и редица оригинални произведения, някои от тях посветени на паметта на Кирил и Методий и техните ученици. Важен момент е и създаването на нова азбука — кирилицата, която постепенно измества по-трудната глаголица. Н. Л. Туницкий характеризира по следния начин бързия разцвет на българската култура: «В то время, когда западноевропейские народы не могли и думать о народных языках в богослужении, когда среди западных славян остатки народной церкви и славянской письменности постепенно замирали, а среди сербов и хорватов чуть только поднимались первые всходы просвещения, когда Россия была еще совсем языческой, в Болгарии в несколько десятилетий создалась самостоятельная славянская церковь с народным языком и духовенством, а славянское просвещение достигло небывалых успехов в своем развитии»[1].

През следващите векове от България славянската книжнина преминава у руси, сърби и румъни; старата българска литература се превръща в могъщ посредник между богатата източно-византийска култура и славянския свят. Твърде широко е проучено влиянието на старата българска литература върху руската. Н. К. Гудзий изтъква ролята на това влияние в най-ранния период от развитието на руската култура: «Как бы то не было, не только литературный, но и живой разговорный язык, по крайней мере наиболее культурных слоев Киевской Руси, был очень близок к болгарскому языку, и это явилось одним из факторов, обусловивших культурное воздействие на Руси со стороны Болгарии, значительно опередившей ее в своем массовом приобщении к христианству и в развитии письменности. Болгарии принадлежала значительная роль в христианизации Руси еще до Владимира, в снабжении ее богослужебными книгами, в удовлетворении ее потребностей в церковной иерархии»[2].

Тук идваме до един от най-важните проблеми: до каква степен литературата, създадена през IX и X в.

---

[1] И. Л. Туницкий, Св. Климент, епископ словенский. Сергиев Посад, 1913, стр. 259—260; цитирано и у Н. К. Гудзий, Литература Киевской Руси и древнейшие инославянские литературы, стр. 34.

[2] Н. К. Гудзий, цит. съч., с. 7—8.

в България, продължава да изпълнява функцията на общославянска литература и кога се обособява като национална литература. В същност това са положения, които не се изключват. Със замирането на кирило-методиевската традиция в Моравия и Панония съвършено естествено тежестта на славянската култура се премества на юг — в България (и отчасти в Хърватско), където са пристигнали учениците на двамата братя и заедно със създадените след покръстването просветни кадри започват усилено книжовна дейност. Ако поради настъпилите политически условия възникналата в България литература почти няма възможност да въздействува на Запад, малко по-късно, когато се явява необходимата обществена обстановка, тя оказва своето силно влияние върху просветното и литературно развитие на руси и сърби. Българският литературен език и произведенията на българската литература послужват за основа на зараждащите се руска и сръбска литература. Преводи и оригинални творби на български писатели се разпространяват в продължение на няколко века в многобройни преписи в Русия и Сърбия. Макар че е известен и обратният процес — разпространението на руски и сръбски произведения в България, българското литературно влияние е несъмнено много по-значително по обем, сила и роля. Очевидно е, че през твърде продължителен период, особено в края на X и през XI и XII в. българската литература изпълнява специална, общославянска функция — за българи, руси и сърби. Но заедно с това трябва да се отбележи, че тя не престава да бъде българска национална литература. И още нещо — нейната общославянска функция не само не пречи, но подпомага формирането на национални (народностни) литератури у южните и източните славяни. Това е периодът — от XI—XII в. нататък, къде по-късно, къде по-рано — на възникване и обособяване на славянските национални литератури изобщо.

Българската литература се обособява като национална литература още при самата си поява — през последните десетилетия на IX в., защото нейното начало съвпада с формирането на българската народност. Християнизацията на българската държава през 865 г. има между другото и тази задача — да заличи битовите и религиозни различия между двете етнични групи — прабългари и славяни (тук не говоря за тракийския

субстрат — един много интересен, но извънредно сложен въпрос). Оттук и силната реакция срещу покръстването; княз Борис-Михаил потушава бунта на прабългарските боляри с жестоки мерки. Бунтът избухва отново след 15 години, когато престола заема Владимир, който прави опит да реставрира стария порядък. Борис-Михаил и Симеон полагат всички усилия, за да затвърдят славянизацията на българската държава. Това, разбира се, не може да стане изведнъж, но през X в. процесът трябва да се смята завършен. В това отношение писменността и литературата,тясно свързани с черквата, изиграват решителна роля.

За народностния характер на старата българска литература през IX и X в. могат да се приведат достатъчно аргументи. Християнската идеология придава известен космополитизъм на средновековните литератури изобщо. Ако изхождаме от преводната богослужебна и богословска литература, която в количествено отно-

шение доминира по един безспорен начин, мъчно бихме могли да говорим за някакви народностни елементи. Също така безспорно е, че голяма част от оригиналните произведения, посветени на делото на славянската култура, на нейните инициатори Кирил и Методий, на техните ученици, на защитата на славянската писменост (обширни и кратки жития, похвални слова, служби, помени, полемични статии, стихотворения и т. н.) продължават една традиция, започната от двамата братя и учениците им в Моравия, Панония, Венеция, Рим, Бавария и изразяваща общославянската солидарност в онзи исторически момент. Тъкмо тая традиция придава общославянски характер на книжнината, създадена през IX в. Българските писатели от IX и X в., преки ученици на Кирил и Методий или израснали в атмосферата на тяхното дело и под силното обаяние на техните личности, не могат да останат чужди на големия проблем за съдбата на новата славянска култура, не могат да не изразят възторга си от подвига на славянските първоучители. В пролога към «Небеса» Йоан Екзарх с дълбоко уважение посочва книжовната дейност на Кирил и Методий, наричайки ги «свѧтыи чловѣкъ божии Константинъ» и «великыи божии архиепископоупъ Меѳодии.» Черноризец Храбър написва забележителен полемичен труд в защита на славянското писмо. Българските писатели имат пълното съзнание, че чрез създаването на писменост на славянските наро-

ди се въвежда един нов свят в тогавашната европейска култура. Не случайно така остро се поставя въпросът за разбиване на триезичната теория, наречена със силната за Средновековието дума «ерес», и за използуването на славянския език като богослужебен и книжовен наред с гръцкия, латинския и еврейския.

Обаче да се издига принципът на славянската солидарност чрез защитата на славянската писменост представя нещо повече от продължаване на една традиция — това значи да се отговори на една нужда на българската действителност. Цялата културна политика на българската държава през втората половина на IX в. води към защита на българската народност и затвърдяване на славянската култура в страната.

За народностния характер на българската култура имаме преки и конкретни свидетелства: историческата определеност на редица литературни паметници (напр. приписката към превода на четирите слова против арианите, направен от Константин Преславски), свързването на отделни творби с времето и културната политика на цар Симеон, възхвалата на Симеон (в Шестоднева на Йоан Екзарх, в специалната стихотворна похвала), сведения за българската действителност (в Учителното евангелие на Константин Преславски, в Шестоднева, в Беседата срещу богомилите на Презвитер Козма и др.), патриотичните моменти в Солунската легенда и Българския апокрифен летопис и т. н. Народностните елементи се проявяват преди всичко в оригиналните произведения; разбира се, тези произведения не са много в сравнение с преводните творби, но това важи за всички литератури — дори до най-ново време. При това, както правилно отбелязва А. А. Морозов, националното своеобразие на една литература не е нито в тематиката, нито в подробностите и външния «колорит», «нито дори в своеобразието на художествените средства», а в отражението на историческата действителност, взета като цяло.[1] В тая насока могат да се направят интересни проучвания върху старата българска литература още в ранния период на нейното развитие.

Но това, което се каза за българската литература, важи и за руската и сръбската: те възникват и се развиват като национални литератури. Тук не бих могъл

[1] А. А. Морозов, Национальное своеобразие и проблема стилей, «Русская литература», 1967, кн. 3, с. 108.

да се спирам обширно на въпроса за тяхното национално своеобразие — ще посоча само някои особености. Още в началния си период сръбската литература развива един особен дял от агиографията — биографиите и похвалите на сръбски владетели и черковни дейци. П. Попович изтъква: «Важнија од групе апокрифних и хагиографских списа, и једна од најважнијих група наше старе књижевности јесте она која обухвата биографије српских владалаца и ахриепископа, старе српске биографије како се оне обично зову. Док су апокрифи, хагиографски списи (делимично), а тако и романи и приповетке, само преводи с грчког или другог којег језика, дотле су старе српске биографије оригиналан рад.»[1] В XIII в. вече се появяват четири такива биографии: две биографии на Симеон Неман от св. Сава и неговия брат Стефан, две на св. Сава от Доментиян и Теодосий. Развитието на този толкова типичен жанр за старата сръбска литература продължава през XIV и

XV в. Към биографиите трябва да се добавят похвалите, хрониките, летописите и хронографите.

Що се отнася до старата руска литература, характеризира я огромният брой оригинални исторически и публицистични творби, които се създават в Русия през XI—XVI в. Н. К. Гудзий особено подчертава тяхното светско съдържание.[2] Достатъчно е изброяването само на няколко произведения и писатели, за да се види богатството на руската оригинална литература, отразяваща духовния живот на руския народ и руската историческа действителност: «Поучението на Владимир Мономах», «Слово о полку Игореве», «Повесть временных лет», проповедите на митрополит Иларион, Климент Смолятич и Кирил Туровски, Молението на Даниил Заточник, повестите за татарското нашествие, «Слово о погибели Рускыя земли», летописната повест за Мамаевото побоище, «Задонщина», «Хождение за три моря» на Афанасий Никитин, житийната литература, руските летописи, «История о Казанском царстве», публицистиката на Иван Грозни, Ив. Пересветов, А. Курбски и др. Д. С. Лихачов също изтъква светския характер на старата руска литература: «Если сравнить

---

[1] П. Поповић, Преглед српске књижевности, друго издање, Београд, 1913, с. 27.

[2] Н. К. Гудзий, Положения, которые вызывают споры, «Вопросы литературы», 1965, кн. 7, с. 158.

древнерусскую литературу не с русской литературой XVIII в., а с другими литературами славянских и неславянских православных стран, то сразу замечен гораздо более светский характер древнерусской литературы. Ни одна страна восточноевропейской литературной общности XI—XVI вв. не имела такой развитой исторической литературы, как Россия. Ни една страна не имела и такой развитой публицистики. Древнерусская литература, хотя и носит в целом религиозный характер, выделяется, однако, обилием светских памятников»[1]. Тук няма да говорим за художествените постижения на старата руска литература, но не можем да не посочим голямата ѝ роля за развитието и запазването на националното самосъзнание на руския народ — върху паметниците на литературата може да бъде проследена борбата за политическа и културна самостойност.[2]

Съвсем очевидно е, че литературите на българи, сърби и руси още в началните си прояви показват редица народностни черти и тръгват по самостоятелен път на развитие. Това важи и за литературите на останалите славянски народи. Иначе не би могло и да бъде, защото всяка литература е свързана с конкретна историческа и национална действителност и отразява определен исторически процес. Тъкмо с това трябва да се обясни и раздвоението, което настъпва след общия, Кирило-методиевия период в културното и литературното развитие на славянските народи. На югоизток решаващо влияние за културната ориентация оказват Византия и източно-православната църква, а на запад — католическият Рим и латинският език. Тези две основни влияния разделят в литературно отношение славянските народи през цялото средновековие. Разделението се проявява в идейно, жанрово и езиково отношение, в литературни контакти и литературни направления. В Чехия латинската писменост се явява вече в XI в.; първите прояви на чешкия език в литературата са от XIII в. (разбира се, след Кирило-Методиевия период); в Словакия можем да говорим за литературен живот в началото на XV в.; полската литература се развива като

[1] Д. С. Лихачев, Поэтика древнерусской литературы, с. 15.

[2] Вж. Д. С. Лихачев, Национальное самосознание Древней Руси. Очерки из области русской литературы XI—XVII в., М.—Л., 1945.

двуезична — с паметници на латински и полски (хрониката на Аноним-Гал от XII в. — на латински, песента «Богуродзица» от XIII в. — на полски и т. н.); словенската литература започва с произведения на словенски език — Фрайзингенските паметници от X в., но словенците от IX в. попадат във Франкската държава и едва в XVI в. успяват да възстановят книжовния си живот; хърватската литература има твърде сложно развитие — от една страна, глаголическа традиция, която продължава много време, а, от друга — употреба на латински език в черквата и италиански влияния.

Както се вижда, картината на литературния живот на поляци, чехи, словаци, хървати, словенци в Средновековието, претърпели влиянието на римската черква с нейния универсален език — латинския, е твърде разнообразна и не дава възможност да се говори за общност в литературното развитие. Това не значи, че тук липсват взаимни книжовни контакти и сходни литературни явления, които могат да се изучават сравнително и типологично. Такова изследване може да се извърши дори и между двете основни направления в развитието на старите славянски литератури (да ги наречем условно «югоизточното» и «западното») и може да засегне богослужебна литература, агиография, химнология, проповед, белетристика, хроники, апокрифи. Сравнителният метод предвижда и изследването на групи от национални литератури, които образуват международно единство, каквото представят литературите на славянските народи.

Да се върнем към въпроса за общността в литературното развитие на южните и източните славяни — българи, руси и сърби. Тук действително са налице белези на сравнително по-голяма близост. На първо място — езикът. Литературите на българи, руси и сърби не познават двуезичието, когато до родния език се изправя един напълно чужд език — латинският. Тук може да се говори за двуезичие само относително — дотолкова, доколкото например в старата руска литература наред с установилия се литературен език — старобългарски в руска редакция (черковнославянски) — се явява в деловата писменост и в правните паметници староруски литературен език, образуван върху живата източно-славянска разговорна реч. Но тук едва ли може да се говори за два различни езика, а както утвърждава В. В. Виноградов, по-скоро се касае за два типа

на староруския литературен език, които постепенно се сближават и взаимно си влияят.[1] Старобългарският език послужва за основа на литературния език на сърби и руси, претърпявайки съответната сръбска или руска редакция. Това прави паметниците на трите литератури разбираеми и улеснява тяхното преминаване от една литература в друга. «Памятники были понятны без перевода и сомневаться в наличии общего для всех православных славян церковнославняского языка не приходится (отдельные «национальные» варианты этого языка не препятствовали его пониманию)»[2].

Правилна е констатацията на Д. С. Лихачов, че огромно количество писмени паметници са общи и за трите литератури: «Занятия в рукописных собраниях Болгарии и Югославии привели меня к убеждению, что ссновной состав памятников в рукописях XI—XVI веков был знаком и русскому читателю»[3]. Когато изучаваме историята на старата българска литература, непрекъснато използуваме руски и сръбски преписи на произведенията на българските писатели; огромна част от тези произведения на български не са запазени. От България са преминали в Сърбия и Русия, където обикновено са намирали широко разпространение. Разбира се, наблюдаваме и обратния процес. Твърде интересен ще се окаже анализът на общия състав на паметниците на трите литератури. Тук влизат предимно произведения от черковен характер, преведени от гръцки: «Основной фонд наиболее крупных и наиболее «официальных» церковно-литературных памятников был общим. Богослужебная, проповедническая, церковно-назидательная, агиографическая, отчасти всемирно-историческая (хронографическая), отчасти повествовательная литература была единой для всего православного юга и восточной Европы. Здесь были и памятники, переведенные у славян и оригинально созданные ими. Общими были такие огромные памятники литературы, как прологи, минеи, торжественники, триоды отчасти хроники, палеи, разных типов, «Александрия», «Повест о Варлааме и Иоасафе», «Повесть об Акире Премудром», «Пчела», космография, физио-

[1] В. В. Виноградов, Основные проблемы изучения образования древнерусского литературного языка, М., 1958.
[2] Д. С. Лихачев, Поэтика древнерусской литературы, с. 8.
[3] «Вопросы литературы 1965, кн. 5, с. 173.

логия, шестодневы, апокрифы, отдельные жития и пр. и пр.»[1].

Общността на тези паметници трябва да се обясни преди всичко с общия извор — Византия и византийската култура, и с общата принадлежност към източноправославната черква. Общността се проявява и в областта на литературните жанрове и стилове. В известни исторически периоди тая общност стига до «обединяване» на литературния процес. Такъв е случаят с българската и сръбската литература през XV в., когато поради политическите събития български писатели преминават в Сърбия — Константин Костенечки и Григорий Цамблак. Случаят с Цамблак е още по-интересен, защото той работи също в Румъния, Русия и Литва. Сближаването на писатели от балканските страни се извършва твърде често и в Света гора — тая своеобразна република на източноправославната култура. Такива центрове могат да се посочат и в България: ма-
32 настирът «Св. Троица» на патриарх Евтимий Търновски, манастирите в Парория — средище на исихазма, и др.

Общите явления, които наблюдаваме в литературите на българи, сърби и руси в Средновековието, не представят обаче единен литературен процес, което прави проблематично изграждането на обща, единна литературна история на южните и източните славяни за периода до XVI в. Общността на редица литературни явления не отменя националния характер на литературното развитие в тези страни; това литературно развитие върви все пак по свои пътища, обусловени от националните обществено-политически условия; колкото и допирни точки да има, историческата съдба на българи, сърби и руси е твърде различна.

Общността на литературните явления в трите страни има своите граници. Броят на произведенията, които се посочват като общи в състава на българската, сръбската и руската литература, не изчерпва съдържанието на тези литератури; извън тях остават голям брой произведения от местен и национален характер, които не бива да се подценяват, защото най-често те придават самобитност на тези литератури. Д. С. Лихачов отбелязва, че «памятники местного значения в южнославянских странах очень незначительны по количе-

[1] «Вопросы литературы», 1965, кн. 5, с. 172.

ству.» Можем да се съгласим или не с това твърдение, но самият той изтъква, че старата руска литература притежава извънредно много подобни творби: «Россия с самого начала создала огромную литературу по русской истории, светскую по своему характеру, выдающуюся по своему литературному значению, и эта литература не передалась по большей части южным славянским народам. Она интересовала только русских, украинцев и белорусов»[1].

Възниква въпросът: как ще бъде представена в една единна история руската литература, ако от нея се изключат тъкмо паметниците, които сочат нейните най-високи постижения и характеризират най-ярко самобитността ѝ? Същото възражение прави и Н. К. Гудзий. Той изтъква, че в руската литература съществуват голям брой оригинални произведения от историческия, публицистичния и други жанрове, на които паралели в южнославянските литератури не се намират. «Правильно ли после этого писать о возможности создания единой истории литератур южных и восточных славян до XVI века включительно, как это предлагает Д. Лихачев?»[2] Тези възражения важат и за южнославянските литератури, които при подобно третиране ще бъдат лишени от редица значителни и типични произведения. Не е необходимо да се дават много примери; достатъчно е да се припомни значението на богомилството в историята на старата българска литература.

Подвеждането на старите литератури на българи, сърби и руси под един развойно-исторически знаменател среща и други трудности. На първо място — хронологията. Една единна литературна история предполага едно и също начало на литературния процес. Така ли е в случая? Дори да изоставим периода на прабългарските каменни надписи на гръцки език, които представят важен момент в историята на българската литература,[3] и да сметнем, че нейното развитие като славянска литература започва в последните десетилетия на IX в. със създаването на творби на родния славян-

[1] «Вопросы литературы», 1965, кн. 5, с. 173.

[2] Н. К. Гудзий, Положения, которые вызывают споры. (По поводу статьи Д. Лихачева.) «Вопросы литературы», 1965, кн. 7, с. 158.

[3] Вж. моята статия: Въпросът за началото на българската литература, в книгата — «Литературни въпроси», София, 1963, с. 9—25.

ски език, тя значително предхожда руската и сръбската литература (едната започва в края на X в., а другата — в XII в). Не може да се приеме, че хронологическото различие е без значение, нито пък, че периодът, който в историята на българската литература предхожда създаването на руската и сръбската, представя момент от историята на «старославянската», «общославянската», «кирило-методиевската» литература, защото още през IX—X в. българската литература създава произведения с народностно-самобитни черти. Тук не става дума толкова за историческия приоритет на българската литература, който е безспорен, колкото за прекъсването на един исторически процес в една неестествена схема: IX—X в. самостойна българска литература; XI—XVI в. обща литература на българи, сърби и руси; от XVII в. нататък отново самостойно литературно развитие.

Факторът хронология-време има и друго значение. Той засяга не само общите хронологически рамки, но и хронологията на отделните литературни явления, развитието на жанрове, стилове, език и т. н. Литературният процес представя непрекъснати изменения — на художествени форми и идеи, и това в същност означава изменение на отношението към действителността и се обуславя от нейното историческо развитие. Тоя процес не е чужд на историята на старите славянски литератури, което значи, че той не може да бъде «всеобщ», «общовалиден», «извъннационален» — той зависи от особеностите на историческото развитие на отделните народи.

Възникват и други трудни въпроси. Всяка национална литература, от една страна, е свързана с народното поетическо творчество, а, от друга — се намира в известно съотношение с развитието на останалите изкуства — живопис, скулптура, архитектура, музика и т. н. Можем ли да пренебрегнем тая връзка при построяването на една обща история на литературите на българи, руси и сърби? Решаването на въпроса за отношението между литература, фолклор, изобразителни изкуства и пр. — и то върху една «международна», обща за южните и източните славяни плоскост — изисква сериозни предварителни проучвания.

Остават да бъдат изяснени няколко основни въпроса. Единната история на старите литератури на българи, руси и сърби ще замести ли отделните, националните истории на съответните литератури? Ако трябва

да ги замести, очевидно е, че една такава единна история ще представи непълноценно, откъслечно литературния процес у българи, руси и сърби през XI—XVI в., ще пренебрегне — както беше посочено — важни местни, национални паметници, нямащи общославянско разпространение, но от съществено, основно значение за литературния живот на всеки отделен народ. Ако приемем, че освен тази обща единна история на литературите на южните и източните славяни ще съществуват и отделни, самостойни истории на старата българска, сръбска и руска литература, тогава какъв е смисълът да се създава паралелна, единна, ограничена по задачи и обхват литературна история? Каква ще бъде нейната цел? Това ще представя един преглед на византийско-източноправославната струя в литературното развитие на българи, руси, сърби през XI—XVI в. и ще обхваща по предимство преводни черковно-християнски съчинения, ще бъде една своеобразна история на «черковната» литература на българи, сърби и руси. Но извънредно трудно е да се отдели «черковно» от «нечерковно», светско през този период. Ако от друга страна се предвижда в предлаганата единна история да се обединят всички явления в литературния процес, включително и онези, които имат «частен», «национален» характер, какво става тогава с принципа за общността и повторимостта на паметниците? Няма ли такава история да се превърне в един най-общ преглед на културата? Трудно можем да си представим конкретната периодизация и систематизация на явленията в един подобен обобщителен труд. Липсва необходимата методологическа основа.

Очевидно е, че написването на единна история на литературите на българи, сърби и руси ще срещне огромни методологически затруднения. Идеята е привлекателна сама по себе си, но задачата ми се струва неосъществима. Това не означава обаче отричане на реално съществуващи общности и връзки между тези литератури, не отхвърля наложителната необходимост да се изследват взаимните връзки и отношения. Въпросът е — кой е най-подходящият способ за тяхното проучване и осветляване. Струва ми се, че най-добрият път е сравнителният метод — в неговия генетично-исторически и типологически аспект. В дадения случай връзките от генетичен произход са по-многобройни и по-значителни; въпросът за взаимните явления и вза-

имното възприемане на отделните литератури е от първостепенна важност. Много явления надхвърлят рамките на южните и източните славяни, засягат византийско-гръцката и румънската литература, защото се касае за една по-широка общност на отношения — в рамките на византийската и източноправославната култура. Сравнителният метод ще покаже общото в литературите на българи, сърби и руси, а така и различията; върху това взаимодействие между общо и «частно», народностно, се изгражда националното своеобразие на всяка литература. Разбира се, националното своеобразие не се състои само в отбелязването на сходства и различия, а в търсене на дълбоките корени на всички явления, които го определят. Сравнителният метод се оказва най-плодотворният път за разкриване на най-съществените особености в развитието на отделните литератури и за характеризиране на група близки по произход и насоки литератури, каквито в случая са старите литератури на българи, сърби и руси.

Делото на Кирил и Методий и старата българска литература

Делото на Кирил и Методий е твърде разнообразно, може да се разглежда от различни страни и повдига множество въпроси. Един от най-интересните е въпросът за неговата връзка с развитието на българската литература. Някои ще кажат, че това се разбира от само себе си — Кирил и Методий са органически вплетени в историята на българската литература; без тяхното дело е немислимо нейното възникване.

В същност въпросите са по-сложни, отколкото изглеждат на пръв поглед. Да вземем само два от тях. От една страна — не е ли имало прояви на славянска писменост в България преди времето на Кирил и Методий и в такъв случай може ли да се сметне тяхното дело за начало на българската литература? От друга страна — не се ли включва в историята на българската литература едно дело, което се развива до моравската мисия в сферата на византийската култура, а след това — сред западните славяни? Дали тук не се касае за някакъв етап на общославянска книжнина, който оказва силно влияние върху развитието на старата българска литература, но в нейната история не влиза? Че тия въпроси не са напълно разрешени и, най-малкото, по тях не съществува съгласие, се вижда добре, когато пренесем вниманието си от книжовното дело на Кирил и Методий към езика им — той и досега в науката носи различни названия: старославянски, старочерковнославянски, старобългарски.

Да се спрем на първия от повдигнатите въпроси: може ли да се говори за предкирилова славянска писменост в България. От българските учени пръв проф. Йорд. Иванов заговори за такава писменост. В един от ранните си трудове «Северна Македония» (София, 1906) той си поставя за задача да изясни въпроса за разпространението на християнството сред славянското население в северномакедонските краища още през VII в. Опирайки се на няколко паметника (Солунската легенда, Успението на Кирил Философ, записка в Кастамонийския манастир в Света гора, два български летописа, житието на тивериополските мъченици и др.), Йорд. Иванов стига до заключението, че през VII в., двеста години преди времето на Кирил и Методий, «е имало човек, който се е опитал да даде на славенете в Северна Македония азбука» (с. 70). Това е бил Кирил Кападокийски, работил в Сирия и Египет. «Най-вероятно е, че част от народа, бидейки отчасти свикнал с тога-
38 вашните гръцки букви, Кирил Кападокийски ще да е притурил към 24-те познати гръцки букви нови някои. Но дали бързописното (курсивно) тогавашно гръцко писмо му е послужило за основа или пък главното унциално, това на литургическите книги, не може да се утвърди. Факт аналогичен обаче ни представят и сегашните македонци, особено в южните краища, които си служат с гръцките букви, за да пишат бащиния си славянски език. Не е чудно, че гръцкото бързописно писмо от VII в. е дало повечето от буквите на тъй наречената глаголица. Източните елементи у тази азбука лесно би се обяснили с гръкосемитските азбуки на Мала Азия и Сирия, отдето дошъл Кирил Кападокийски» (с. 70—71).

Така е представена у Йорд. Иванов картината на създаването на славянско писмо в Северна Македония през VII в. Тоя възглед бе подхванат и развит през последните години от проф. Ем. Георгиев.[1] За тая теза Ем. Георгиев използува редица аргументи: предположението за постепенно възникване на кирилицата от гръцкото писмо (той я смята за по-старата славянска азбука); ранната християнизация на българските славяни преди официалното покръстване в 865 г.; вести за сла-

[1] Ем. Георгиев, Началото на славянската писменост в България. Старобългарските азбуки, София, 1942; Славянская письменность до Кирилла и Мефодия, София, 1952; също и в други негови работи.

вянска писменост преди Кирил и Методий в Солунската легенда, пространното Кирилово житие (съобщението, че Кирил намерил в Херсон евангелие и псалтир, написани на «руски» или «роски» букви), Успение Кирилово, бележката в Кастамонийския манастир, Несторовия летопис «Повесть временных лет» и др. Ем. Георгиев разглежда също най-старите славянски надписи, опира се на теорията за предкирилометодиевски културен език и въз основа на всички свои доводи стига до заключението: «Още преди Кирил славяните са имали книги, написани с кирилица, но те имали локално значение и не получили широко разпространение, а освен това, което е по-важно, не били приети от официалната черква.»[1]

В тая теза има един интересен момент: вероятно византийската черква е правила опит да разпространи християнството твърде рано сред ония славянски маси, които са попаднали в границите на византийската държава. Оттук и възможността за техни нужди някъде да са били преведени отделни кратки, най-необходими богослужебни текстове, написани с гръцки букви, приспособени към особеностите на славянската звукова система. По-важно е да се отбележи обаче, че византийската черква е налагала гръцкия език и писменост на християнизираните славянски маси, както тя върши това дори след официалното покръстване на българите. Трудно е да се изтълкуват вестите за славянска писменост в споменатите паметници с легендарен характер (и при това от по-късна епоха) като смътни спомени за тези евентуални откъслечни, изолирани преводи на богослужебни текстове.

Тоя опит да се открие начало на славянска писменост далеч преди времето на Кирил и Методий все още се движи в областта на хипотезите и логическите разсъждения, не се опира на фактически материал и няма никакво пряко отношение към съществуващата, зарегистрирана със свои паметници старобългарска литература. Следователно при научните данни, с които днес разполагаме, можем с пълно основание да смятаме Кирил и Методий за създатели на славянската писменост. Каквито и разсъждения да се правят, каквито и нови доводи да се търсят, няма никакво съмнение, че голя-

[1] Ем. Георгиев, Славянска писменост до Кирил и Мефодия, с. 84.

БАН-Институт за литература БИБЛИОТЕКА

мото литературно движение, с което преди 1100 години започва бързото развитие на славянската писмена и книжовна култура, е неразривно свързано с имената и с делото на двамата солунски братя.

Твърде сложен е и вторият въпрос — за общославянския характер на книжовната дейност на Кирил и Методий. Двата най-авторитетни извора — пространните жития на братята — ни дават доста подробни сведения за тяхната дейност сред славяните. Моравският княз Ростислав отправя в Цариград пратеници и моли да му бъде проводен учител, който да обясни на славянски език истинската християнска вяра: «За нашите хора, които се отказаха от езичеството и приеха християнския закон, ние нямаме такъв учител, който да ни обясни на наш език истинската християнска вяра, та и другите страни, виждайки това, да направят като нас. Затова, господарю, изпрати ни такъв епископ и учител, защото от вас за всички страни винаги излиза добър закон.» С тая задача бива натоварен Кирил, за когото в писмото си до Ростислав византийският император дава много висока оценка: «И изпратихме ти тогова, комуто бог яви буквите, мъж почтен и благоверен, много учен и философ.» В Цариград Кирил съставя азбуката и започва да пише евангелската беседа, т. е. превежда избор от евангелието. Той продължава тая работа веднага след пристигането си в Моравия: «В кратко време като преведе целия черковен чин . . .»

Методиевото житие допълва тия сведения. Императорът натоварва не само Кирил, но и Методий да решат поставената задача: «Чуваш ли, философе, тези думи? Друг не може да свърши това освен тебе. Нà ти много дарове и иди, като вземеш брата си, игумена Методий. Защото вие сте солунчани, а всички солунчани говорят чисто славянски (Вы бо ѥста селоунѧнина, да селоунѧне вьси чисто словѣньски бесѣдоують)». Двамата братя се заемат с работа, като привличат и помощници («и заедно с други, които бяха със същия дух»).

Така е представен в пространните жития началният момент от създаването на славянската писменост. Започната в Цариград, тя бива продължена и развита в Моравия, Панония, Венеция и Рим; още до смъртта на двамата братя (869 и 885 г.) обхваща всички западни славяни. Тук не само се пренасят преведените във византийската столица книги, превеждат се и се пишат нови. С тоя период от дейността на Кирил и Методий са свър-

зани редица техни произведения. С книжовна работа се занимават и техните ученици, както доведените от юг, така и ония, които обучават в Моравия и Панония. За извършената тук книжовна работа и за създадените книжовни традиции свидетелствуват редица паметници: Киевските и Пражките глаголически листи, житието на св. Вацлав, св. Вит и др. Тия книжовни традиции досягат и Полша, Словения, Хърватско, пренасят се в Русия и Сърбия. Тук не говорим за България поради особеното място, което тя заема в делото на двамата братя.

Широката дейност на Кирил и Методий в Моравия и други западнославянски области дава пълно основание на чехите да започват историята на своята литература с тяхното дело.[1] Макар и кирило-методиевската традиция скоро да се прекъсва в чешкото културно развитие, тя е един факт с голямо значение. Литературните паметници, изникнали като резултат на Кирило-Методиевото дело и имащи главно черковнобогослужебен характер, обслужват тогава и през следващите векове западните, южните и източните славяни, по тоя начин получават общославянска функция, превръщат се в общославянска книжнина. С оглед на това и езикът на тия произведения се назовава старославянски или старочерковнославянски. Тук трябва веднага да се подчертае, че в науката не съществува спор, що се касае до произхода на тоя език — очевидно той е изграден върху основата на български наречия, защото Кирил и Методий превеждат първите богослужебни текстове още в Цариград на езика, който те познават, а това е езикът на българските славяни. Оттук и правилното название на тоя език — старобългарски. Някои учени оспорват правилността на това название, «понеже поради паралелизма си с такива названия като «старополски» или «старочешки» ще предизвика фалшива представа, като че ли той е бил по-стара развойна фаза на днешния литературен български език.[2] Но също така сериозно могат да се оспорват и названията «старославянски» и «старочерковнославянски», защото и те могат да заблудят — не се касае нито за някакъв стар

[1] Вж. съответните глави в Dejiny české literatury. I. Starší česká literatura. Praha, 1959 (esko slovenská akademie věd).

[2] T. Lehr-Spławiński, Cz. Bartula, Zarys gramatyki języka starocerkiewno-słowiańskiego na tle porównawczym Wyd. IV, Wrocław — Kraków, 1956, стр. 4.

славянски език изобщо, нито за език, употребяван изключително от черквата.[1]

При все че книжовната дейност на Кирил и Методий се пренася на Запад и книжнината, която създават, приема общославянска функция, не е трудно да се открие дълбоката връзка на тяхното дело с историческото развитие на българската литература. На първо място — езикът, с който създателите на славянската писменост си послужват. Както историческите извори (особено Пространните жития), така и езиковият анализ на най-старите славянски книжовни паметници показват по безспорен начин, че тук се касае за основни особености на българския език, представен чрез едно от своите наречия. Върху тая основа се наслояват вече на моравска почва някои чехоморавизми, отразени в отделни паметници.

На второ място трябва да се изтъкне, че основите на литературната дейност на Кирил и Методий за славянството се полагат в Цариград или в близките манастири, в среда колкото византийска, толкова и славянска. Тук не е толкова важно да се посочи народностният произход на братята (тоя въпрос и до днес остава спорен), колкото да се подчертае, че средата, в която те израстват и работят, е най-тясно свързана с българските славяни; дори и преките си помощници те избират от тая среда. Изворите посочват, че Кирил и Методий получават задача да създадат азбука и да преведат най-необходимите богослужебни книги вероятно през втората половина на 862 г.; през 863 г. те вече заминават за Моравия с готова азбука и преведени текстове. Ясно е, че това е твърде къс срок, за да бъде извършена подобна сложна работа без предварителна подготовка. Така изниква въпросът за просветителска дейност на Кирил и Методий сред българските славяни преди моравската мисия. Загатвания за такава дейност има в редица легендарни паметници. Може би това са далечни отгласи от действително съществуваща дейност. Мъчно можем да локализираме тая дейност, но не това е най-важното в случая. По-съществено е да се изтъкне, че произлизащи от един град, който е бил най-тясно свързан със славянството («всички солунчани говорят чисто славянски»), Кирил и Методий са

[1] Вж. St. Słoński, Gramatyka języka starosłowiańskiego (starobułgarskiego), Warszawa, 1950, с. 1—2.

се намирали постоянно в досег със славяни (Методий десет години е бил управител на славянска област), вероятно са се вълнували от тяхната съдба и може би още преди моравската мисия са замисляли някаква просветна дейност сред тях. Извънредно интересен е онзи пасаж от пространното житие на Методий, където се говори за неговата дейност като управител на славянско княжество. Тая дейност се свързва с бъдещата му работа като славянски учител и дори до известна степен се схваща като подготовка за нея: «След като узна за неговата проницателност, царят му предаде да управлява славянско княжество, а пък аз казвам — като да предвиждаше, че ще го изпрати за учител и пръв архиепископ на славяните — да се запознае с всички славянски обичаи и да обикне постепенно славяните.»

Следователно моравската мисия не е намерила двамата братя неподготвени. Податките на изворите в това отношение са съвсем оскъдни и затова е излишно да навлизаме в света на гаданията и предположенията, но изборът на византийските власти не е паднал случайно върху тях. Освен големия мисионерски опит тук ще е изиграло важна роля и някое друго обстоятелство, останало за нас непознато и произхождащо от връзките на братята с местните балкански славяни.

Най-важното обстоятелство, което определя мястото на Кирило-Методиевото дело в развитието на българската литература, произтича от съдбата на това дело след смъртта на учителите. В Моравия и Панония то среща огромни пречки, които не могат да бъдат ликвидирани дори след личните разговори на Кирил и Методий с ръководителите на католишката черква в Рим. Методий продължава дейността си след смъртта на своя брат повече от 15 години, минава през ожесточени борби и големи страдания, прави героични усилия да затвърди великото дело на славянската просвета. Нищо обаче не успява да предотврати катастрофата и тя бързо настъпва след неговата смърт. В Моравия и Панония славянската писменост е сразена; тя остава известно време да мъждука в отделни манастири, докато съвършено угасне.

Обаче делото на Кирил и Методий не умира, защото то бива пренесено от техните ученици в България. Ако това не бе станало, днес едва ли бихме могли да разполагаме с някакви следи от него освен с бледни спомени

в няколко западни легенди и с данните, които съдържа кореспонденцията на римските висши духовници. Фактически делото на Кирил и Методий се осъществява в историята благодарение на пренасянето му в България; тук започва неговият истински живот, тук то намира благоприятна почва, за да се затвърди, да израсне и да изиграе своята велика историческа роля. В резултат се създават ония големи културни традиции, под чието благотворно въздействие разцъфтява българската средновековна литература, оплодява се културното развитие в Русия и Сърбия, а по-късно и в Румъния; тук не говоря за отзвуците, които това дело намира в другите славянски страни. Следователно делото на Кирил и Методий дълбоко и органически се свързва със зараждането, развитието и разцвета на българската литература.

Как става това конкретно? Известно е, че учениците на Кирил и Методий пристигат в България по два

пътя — по-старите по Дунава през Белград, а по-младите — през Венеция и Цариград. В обширното си житие за Климент Охридски Теофилакт описва гоненията и мъченията, на които биват подложени по-старите ученици, и отбелязва: «Стремяха се към България, за България мислеха и на България се надяваха да им даде успокоение.» Макар да се намират в паметник, възникнал 200 години след описваните събития, тия думи разкриват действителното положение на нещата. Кирило-Методиевите ученици не случайно се запътват за България — от една страна, те се връщат към първоогнището на славянската писменост, а, от друга, познават нуждите на българската държава. Изминали са двадесет години от официалното покръстване, обаче още не е разрешен въпросът за създаване на местно, българско духовенство и въвеждане на славянско богослужение. Борис добре схваща важността на тоя въпрос, развива голяма дейност, за да осигури самостойност на българската църква, стреми се да се сдобие със славяни ръководители на църковно-просветния живот. Затова той посреща с готовност и радост пристигналите в страната Кирило-Методиеви ученици, дава им пълна подкрепа, разпределя ги в източните и западните предели на страната, където се оформят две просветно-книжовни школи — преславската и охридската.

Почвата за създаване на голямо литературно-просветно движение в България е вече подготвена. Не са-

мо християнизацията на държавата, която официално се извършва в 865 г., но преди всичко вътрешните нужди, потребностите на общественото развитие, особено в периода, когато се слагат първите форми на феодални отношения, налагат появата на писмеността; тя се явява като неотменима обществено-държавна необходимост. Нищо чудно, че поради липса на своя, родна писменост в българската държава през VIII и IX в. почват да се използуват гръцкото писмо и гръцкият език. За това свидетелствуват както надписите на първобългарски език, писани с гръцки букви, така и многобройните български каменни надписи на гръцки език. Тяхната поява представя голям интерес, защото е указание за съществуването на писмена култура у нас далеч преди времето на Кирил и Методий и хвърля интересна светлина върху въпроса за началото на българската литература. Като държим сметка за важността им,[1] все пак трябва да изтъкнем, че тая писмено-книжовна практика не може да бъде продуктивна, понеже се извършва на чужд език и си поставя ограничени задачи. Тя продължава до момента, когато нарасналото народностно самосъзнание довежда до създаването на книжнина на роден, славянски език. Едва създаването на славянска азбука и славянска писменост дава пълна възможност за развитието и разцъфтяването на българската литература и култура, за широка проява на творческите сили на българския народ.

Заслужава специално внимание един въпрос, който тук само ще спомена: общото културно състояние на страната по времето, когато Кирило-Методиевите ученици пристигат в България. Погрешно е да се смята, че те се озовават в една варварска страна, без културни традиции. За такива културни традиции свидетелствуват не само първобългарските надписи, но и многобройните паметници на българската архитектура, строителство, изкуство и художествени занаяти. Нещо повече, касае се не само за паметници, възникнали в периода на съществуването на българската държава, но и за едно забележително наследство от минали култури — тракийска, гръцка, римска. Страната не е представяла пустош в културно отношение; тъкмо на-

[1] Вж. моята статия «Въпросът за началото на българската литература» (последна публикация в книгата Литературни въпроси, София, 1963).

против, на всяка крачка са се срещали запазени паметници на архитектурата и изкуството, които не са могли да не въздействуват върху населението, живеещо в близост до тях. В българските земи е съществувала културна атмосфера в прекия смисъл на думата. Онова, което пазим днес в нашите музеи, в огромната си част тогава е било навън, пред погледа на хората. А и много от паметниците, с които нашите далечни прадеди са влизали в досег, по-късно са изчезнали. Тук трябва да се прибави и контактът, който българите са имали с културата на Византия, от която са се учели косвено и пряко — в България проникват византийци като пленници, пратеници, търговци. След покръстването Борис изпраща младежи да се учат във византийските просветни центрове.

Какви моменти от книжовното дело на Кирил и Методий намират най-пълен и дълбок отглас в развитието на младата българска литература? За да се реши правилно тоя въпрос, трябва да се излезе преди всичко от най-характерните, основните особености на литературната дейност на двамата славянски просветители. Те са не само изключително даровити практически дейци, проповедници, учители и организатори, но и забележителни писатели на Средновековието. Писателското им дело е най-тясно свързано с тяхната обществена дейност, обуславя се от задачите, които трябва да изпълняват като византийски мисионери и като славянски просветители. Книжовната им дейност несъмнено произтича от традициите на византийската литература. Не може да бъде иначе, защото те израстват в атмосферата на византийската литература, свързани са лично с някои от най-видните представители на тогавашната византийска култура, изпълняват задачи, които им поставя византийската държава. И все пак в лицето на Кирил и Методий имаме един от най-интересните примери на дълбоко преображение, каквото можем да наблюдаваме в историята на една литература. Затова за тях не е трудно да станат привърженици на славянската култура. Така от носители на византийските литературни традиции те израстват в създатели на една нова, непозната дотогава литература, която тръгва по свои, самобитни пътища. С оглед на тая еволюция нас ще ни интересуват не само произведенията, създадени от двамата братя във връзка с моравската им мисия, но и книжовната им дейност преди това, когато те из-

пълняват задачи във Византия и в чужбина като политически пратеници и културни дейци.

Трябва да се отбележи още нещо: трудностите, които среща изследването на литературното дело на Кирил и Методий, защото нито едно сигурно установено тяхно произведение не е стигнало до нас. За голяма част от произведенията им съдим по косвени данни и предположения или когато знаем сигурно за съществуването на тия произведения, не притежаваме техните автентични текстове. Оттук и многото спорни въпроси, свързани с литературното наследство на братята. Но дори и при тия трудности и спорове около точното и окончателно установяване на книжовните им произведения Кирил и Методий се очертават като блестящи и високообразовани литературни дейци.

Несъмнено имаме пред себе си забележителни творчески личности. Макар че това се отнася в по-голяма степен за Кирил, то важи и за Методий. За Кирил разполагаме с повече данни; той развива по-широка книжовна дейност, затова и по-точно може да се очертае неговата творческа биография. Всички условия за развитието на един голям писател са налице: висока култура, познаване на много езици, дълбок интерес към литературата и към въпросите на езика, живо отношение към нуждите и задачите на времето, несъмнена литературна дарба, силна воля за работа. За писателската отзивчивост на Кирил към проблемите на съвременността говори например обстоятелството, че всичките си мисии той свързва с литературни трудове — записва преният, които води, съставя записки за по-значителните моменти и събития и те са послужили по-късно като материал за неговия биограф. Особено трябва да се отбележи прогресивно-демократическият характер на неговите идеи и разбирания; Кирил се свързва с най-напредничавите и високо културни представители на тогавашната византийска мисъл — обстоятелство, което оставя силен отпечатък както върху обществената, така и върху книжовната му дейност. И действително той се издига като забележителна личност за своето време, като голяма фигура, която се ползува с необикновено обаяние сред съвременниците. За това имаме многобройни свидетелства—както на наши писатели, като Климент, Константин Преславски, Йоан Екзарх, Черноризец Храбър и др., така и на чужденци, като бележития римски духовник и писател през IX в., за крат-

ко време и папа, Анастасий Библиотекар. Анастасий високо оценява книжовните творения на Кирил и го нарича «мъж с голяма светост» (magnae sanctitatis vir), «велик мъж и учител с апостолски живот» (vir magnus et apostolicae vitae praeceptor), «мъж с апостолски живот» (vir apostolicae vitae), «премъдър мъж» (sapientissimus vir) и т. н. и с възхищение говори за съчиненията, които Кирил е написал във връзка с откриване мощите на Климент Римски в Херсон. Анастасий сам е превел някои от тия съчинения от гръцки на латински, но отбелязва, че неговият превод далеч отстъпва от блестящия стил на оригинала.

Анастасий дава още една важна подробност за големите умствени интереси на Кирил. Той съобщава как внимателно и сериозно Кирил се е подготвил за издирването на Климентовите мощи: предварително е проучил с голямо внимание цялата литература, посветена на живота, дейността, мъченията и смъртта на Климент
48 Римски, изследвал постройките, свързани с неговото погребение — храма и гробницата, разпитал внимателно местните жители и едва тогава пристъпил към дирене на гроба. Очевидно Кирил е извършил истинска научна подготовка на археолог — обстоятелство, което свидетелствува за научната му култура и изследователските му способности. Необходимо е да се припомни, че Кирил получава образованието си в най-високото византийско училище — Магнаурската школа в Цариград, че има за учители такива издигнати учени и писатели като патриарх Фотий, че се запознава отлично с античната култура (във византийските училища се изучават поемите на Омир и трагедиите на Софокъл, философските съчинения на Платон и Аристотел). Високите постове, които заема — патриаршески библиотекар и преподавател по философия в Магнаурската школа, важните мисии, с които бил натоварен при сарацините, хазарите и славяните, диспутите, които води, — всичко това говори за блестящите качества на Кирил. На тия качества се дължат обаянието и славата му в Средновековието — не само между съвременниците, но и сред по-късните поколения, които превръщат живота му в героична легенда и поставайки високо авторитета му на писател, му приписват редица творения на други писатели, като Кирил Александрийски, Кирил Ерусалимски, Кирил Туровски, Константин Преславски и др.

По-малко сведения имаме за писателската подготовка на Методий. Изворите го представят предимно като администратор, проповедник и общественик. Той не случайно дълги години заема високия пост управител на славянско княжество — за това едва ли са били достатъчни само административните качества. Неговото влечение към книжовна работа го кара да напусне тоя пост и той се озовава в манастира. Изрично се казва в пространното му житие, че там Методий се е занимавал прилежно с книжовна работа. Методий е пръв помощник на брат си при книжовната подготовка на моравската мисия; по-късно в Моравия продължава да се занимава с литературна работа.

В разнообразната книжовна дейност на двамата братя няколко момента заслужават специално отбелязване. Преди всичко те създават славянската азбука и предприемат голяма преводаческа дейност. Кирил със свои сподвижници, на първо място Методий, още в Цариград започва превода на най-необходимите богослужебни книги: изборно евангелие, изборен апостол, литургия, служебник, част от псалтира и требника, молитви и славословия, пети и четени в неделни и празнични дни. Преведеният от Кирил и неговите помощници текст на евангелието е влязъл в основата на най-старите запазени славянски евангелия (Зографско, Мариинско, Асеманово и др.). Методий продължава делото на Кирил — през последните години от живота си превежда цялата библия (без Макавеите), номоканона и патерика.

Създаването на славянската азбука и преводът на богослужебните книги поставят началото на славянската книжнина, разкриват пред славянските народи вратите на тогавашната култура, дават силен тласък на културното развитие на славянството. С тоя момент от книжовната дейност на Кирил и Методий започва нов етап в историята на българския народ. Двамата братя създават една традиция, която се оказва извънредно плодотворна. Техните ученици, които полагат основите на славянобългарската литература, усърдно продължават дейността им. В същност в цялото свое развитие средновековната българска литература представя непрекъснато приобщаване към световната култура, постоянно търсене и разкриване на нови духовни кръгозори. Преводната литература не означава стесняване на оригиналното, самобитното начало в лите-

ратурното развитие; напротив, без нея това начало не би могло да се изяви. В същност с приобщаването на славяните към културните постижения на тогавашната епоха Кирил и Методий прокарват пътя за развитието на самобитната българска култура и литература.

Двамата славянски просветители са се справили блестящо със своята трудна задача. За подобно дело е било необходимо отлично познаване на гръцкия език и на богослужебните текстове. Главната трудност обаче иде от обстоятелството, че преводът е трябвало да бъде извършен на един език, който още не е бил литературен, на който не е имало книжнина, в който още не са били изработени думи за редица културни понятия и за абстрактната мисъл и който дори не е имал своя азбука Основните книги на християнството, които Кирил и Методий се наемат да преведат, съдържат цялостен нов светоглед, засягат всички представи за живота и света. Братята е трябвало да се справят с изключително трудна задача: на първо място — изработването на азбука, която да отговаря на всички фонетични особености на езика, на второ място — създаването на книжовен език и на огромно количество нови думи за културни и християнскофилософски понятия. Тая задача са могли да изпълнят само лица с големи умствени способности, с отлична филологическа подготовка, с дълъг литературен опит.

Заслужава да се отбележи още една особеност — преведените библейски книги са оказали значително влияние върху развитието на старата българска литература както със своето идейно съдържание, така и с образните и стилистичните средства. Идейното въздействие е очевидно, за да не става нужда да говорим специално за него и да му даваме оценка. Що се отнася до художественото въздействие, от библейските книги старобългарският писател се е учил на словесно майсторство, усвоявал е образност и стилни похвати.

В книжовната дейност на Кирил и Методий се проявява една ярко изразена тенденция — защитата на новосъздадената славянска писменост и култура. Тая тенденция се разкрива в различни литературни форми и жанрове, на първо място — диспутите. Тук навлизаме в една област извънредно характерна за литературното дело на двамата братя и особено на Кирил. През целия си живот Кирил е мисионер, проповедник, борец за своите идеи, бележит оратор. Главното му оръ-

жие е полемиката. Изворите посочват, че той води многобройни диспути: с иконоборeца Йоан, със сарацините в Арабия, с евреите и мюсюлманите в хазарската държава, с триезичниците във Венеция. Вероятно неговите диспути са образували общ полемичен труд на гръцки език. Той до нас не е достигнал изцяло, а само в ония части, които са използувани в Кириловото пространно житие. Там изрично се казва: «От многото (написано от философа) това изложихме накратко, колкото за спомен. А който иска да дири същите тези беседи, изложени подробно, ще ги намери в книгите му — доколкото ги преведе нашият учител архиепископ Методий, като ги раздели на осем части.» По всичко изглежда, че тия съчинения на Кирил са били не само теоретично-философски трактати върху въпросите на религията, но са представяли записки и разкази за срещите му с представители на другите религии и описания на споровете, които е водил с тях в чужбина или по границите на Византийската империя. В диспутите Кирил проявява блестящите си ораторски способности и голямо полемично майсторство и с произведенията си създава традиции в старата българска литература.

С диспута си във Венеция Кирил поставя началото на полемичната литература в защита на славянската писменост. Той води спор с поддръжниците на триезичната теория, отхвърля техните нападки срещу славянската култура, защищава правото на всеки народ да създава писменост на своя език. В същност цялата дейност на Кирил в Моравия, Панония, Венеция и Рим е насочена към тая цел. Методий продължава борбата в защита на славянската култура. Тая идея се осъществява не само в полемични беседи и трактати, но и в други жанрове, например в житията, службите и словата, създадени след смъртта на Кирил. В тях Кирил е изобразен като пламенен борец за славянска култура, като истински славянски патриот. По същия начин е нарисуван и образът на Методий. Прославата на славянобългарската просвета и на нейните творци и носители се превръща в една от основните теми на младата българска литература. Такъв е големият цикъл произведения, посветени на делото на Кирил и Методий, на техните ученици и на създаването на славянската писменост. Тук влизат житията на Кирил и Методий, Климент и Наум, служби, похвални слова, помени, стихо-

творения, трактати и предисловия (съчиненията на Черноризец Храбър и предговорите на Константин Преславски и Йоан Екзарх) и др.

С тая тематика българската литература още в началния период на своето развитие придобива самобитен характер. Използуват се традиционните форми на византийската литература, но съдържанието е свързано със съдбата на славяните, с българския живот, с общественото развитие на българския народ. Не само че българската литература няма нищо подражателно и византийско в своята идейна насоченост, но тъкмо обратното — редица произведения имат открита антивизантийска тенденция, защото защищават правото за съществуване на славянската култура тъкмо срещу византийските домогвания. Получава се нещо на пръв поглед странно — започнали дейността си като византийски мисионери, Кирил и Методий не само поставят началото на славянската писменост, но и дават насока на нейното самобитно развитие, което в редица случаи се изявява като противоположност на византийските стремежи. Самото дело на двамата братя става тема на литературата — и то не само през IX и X в., но и по-нататък, през цялото нейно развитие до нашето национално възраждане, и играе важна обществено-политическа и идейно-творческа роля. Славянският и патриотичният патос, който обагря произведенията на найранните представители на старобългарската литература Климент, Константин Преславски, Йоан Екзарх, Черноризец Храбър и др., иде от традициите, създадени от Кирил и Методий.

Особена група в литературното дело на Кирил представят творбите, посветени на Климент Римски. Те възникват по време на хазарската мисия. Подробни сведения за тях ни дава Анастасий Библиотекар в писмото си до велетрийския епископ Гаудерик между 875 и 879 г. Две от тях той е превел на латински, за да бъдат използувани при написване на нова биография на Климент Римски: кратък разказ за начина, по който са били открити мощите (revis historia), и похвално слово (sermo declamatorius), произнесено от Кирил след откриването. Третата творба е бил един химн в чест на Климент. Анастасий не го е превел, защото за това са се изисквали особени старания, за да се съгласува преводният текст с мелодията на химна (той се е пеел в гръцките училища). Че Кирил е съставил съчи-

нения за откриване на мощите, имаме свидетелство и в неговото пространно житие («както пише в неговото обретение»). До нас не е достигнал автентичният текст на нито едно от тези съчинения. Но в старата българска литература е запазено произведение със заглавие «Слово на пренесенѣ мощемъ преславнаго Климента, историчьскоую имуще бѣсѣду». Имаме всички основания да смятаме, че в него се крият краткият разказ и похвалното слово, за които говори Анастатий Библиотекар. При все че текстът с течение на времето е претърпял значителни промени, резултат на което са многото неясноти в смисъла и неправилности в езика, в съчинението личат творческото вдъхновение и писателската дарба на Кирил.

Творбите, посветени на Климент Римски, са били написани на гръцки език, но и те, както всички други Кирилови произведения, са били преведени на славянски било от неговия брат, било от учениците му. По тоя начин и те влизат във фонда на старобългарската литература и разширяват нейното жанрово разнообразие — появяват се историческият разказ, похвалното слово и стихотворният химн. Трябва да се отбележи особеното увлечение на Кирил в поезията. Пространното му житие говори, че той се е отнасял с голяма любов към поетическото дело на Григорий Богослов. За това увлечение свидетелствуват четири лирични молитви, представа за които получаваме от текстовете, дадени в пространното житие: молитва към Григорий Богослов, молитва към пътуващия солунски граматик, молитва преди приемане на монашеството, предсмъртна молитва. На Кирил се приписва и Прогласът към евангелието (при все че въпросът за авторството на творбата не може да се смята за окончателно решен). Очевидно е, че чрез делото си Кирил утвърждава в начеващата българска литература и поетическия жанр и създава плодотворна традиция и в това отношение. До известна степен на тия поетически склонности не е чужд и Методий, в чийто химн (канон) в чест на Димитър Солунски има силни лирични моменти.

С тоя преглед не се изчерпват произведенията, написани от Кирил и Методий или приписвани на двамата братя, като «Написание w правѣи вѣрѣ», притчите, преводния труд от еврейски, беседата във връзка с ученията на Фотий и др. Заслужава да се отбележи вероятното участие на Методий в написаното на Кирилово-

то пространно житие. Това житие е възникнало още в Моравия, след смъртта на Кирил, и с него се поставя началото на житийния жанр, който се оказва особено продуктивен в средновековната българска литература. Представя голям интерес и въпросът за създаване на проповедническа литература (проповеди и поучения), един от най-значителните представители на която е прекият ученик на Кирил и Методий епископ Климент Охридски.

Изобщо в идейно, тематично и жанрово отношение книжовното дело на Кирил и Методий се отличава със забележителна широта и богатство. Вещо подготвени преводи, поезия, философски диспути, мемоарни записки, исторически разкази, похвални слова, ораторска проза, житиеписни произведения — всичко това може да послужи като широка основа за изграждането на една нова литература, може да даде тласък на по-нататъшното литературно развитие. Към това трябва да

се прибави още едно обстоятелство — необикновеното писателско умение, с което са написани творбите на Кирил и Методий. В композиционно отношение, в езиково-стилистичната си обработка, в образността си, в точността, с която се изразява тяхната идейна насоченост, те представят образцови, високи постижения на литературното изкуство. Ясно е, че с оригиналните си произведения и с преводите, които правят, Кирил и Методий създават една цяла литература. От тяхната книжовна дейност изхожда не само старобългарската литература, но и редица благотворни традиции на руската и сръбската литература, дори и на литературата на западните славяни, при все че там делото на Кирил и Методий бива ликвидирано. Но с оглед на развитието на старата българска литература освен всичко изтъкнато дотук трябва да се подчертае още едно важно обстоятелство: актуалността и демократизмът на книжовната дейност на двамата братя. Тая дейност е свързана с преки обществени задачи, поражда се от нуждите на живота, намира се в най-тясна зависимост от мисиите на Кирил и Методий при сарацините, хазарите и славяните. С примера си двамата братя насочват вниманието на своите ученици и следходници към обществено актуални произведения и създават традиция в начеващата българска литература. Делото им дава израз на напредничави и демократични разбирания, служи на прогреса и на народа.

Разбира се, когато говорим за актуалност и демократизъм в старобългарската литература, трябва да държим сметка за историческата епоха и не бива да влагаме съвременно съдържание в тия понятия. Актуалността и демократизмът не се изявяват пряко, пречупват се през религиозно-християнския светоглед на писателите, получават черковна окраска, езиково-стилистичният им израз минава през сложна религиозна символика. За обществена актуалност и демократизъм на литературата в съвременен смисъл може да се говори едва от епохата на Възраждането. Но все пак несъмнено е, че в най-добрите си прояви българската средновековна литература не се откъсва от задачите на времето, не се изолира от прогресивните тенденции на общественото развитие, не се отказва да служи на народа си. Доводи могат да се приведат още в нейния начален период — делото на Климент Охридски, Константин Преславски, Черноризец Храбър, апокрифната и богомилската книжнина и т.н. Няма никакво съмнение, че началото на тия демократични традиции в старата българска литература се поставя чрез книжовната дейност на Кирил и Методий.

За дълбоката връзка на българската литература с делото на двамата велики славянски учители говорят най-видните старобългарски писатели. Рядко в нашето средновековие други личности са били споменавани с такава искрена почит и са предизвиквали такъв горещ възторг и преклонение. Това отношение се проявява преди всичко в пространните и кратките жития, службите, помените и легендарните разкази, посветени на Кирил и Методий. Със забележително художествено майсторство изразява своите мисли и чувства Климент Охридски в похвалното си слово за Кирил. Неговата характеристика на Кириловата личност е блестяща. За него той е «нов апостол и учител на всички земи», той е изгрял като слънце, което пропъжда бесовската измама и осветлява езическия мрак. Кирил е изтъкнат като личност с необикновени дарби, което в стила на Средновековието е изразено с думите: «Божията премъдрост си сгради в сърцето му храм и светият дух се спря върху неговия език като върху херувим.» Тук няма да привеждам цялата характеристика на Климент, ще изтъкна само, че той търси най-силни в емоционално и образно отношение изрази, за да нарисува образа на своя учител: Кирил лети като орел на всички страни, за да разпръсва лъжите и да учи на права вяра («Пре-

БАН
БИБЛИОТЕКА

литайки като орел на всички страни — от изток на запад и от север на юг, той се намери при хазарите и сарацините, на съборите им за светата вяра, и сияейки с трисветли зари като слънце, разпръсна всичките им бледословия»).

От дейността на Кирил се вдъхновява Константин Преславски и в Азбучната молитва заявява, че върви по следите на учителя, следвайки неговото име и дело. В пролога към своя превод на Богословието на Йоан Дамаскин Йоан Екзарх дава извънредно ценна, изпълнена с дълбока почит бележка за книжовната работа на двамата братя. Черноризец Храбър говори с възторг за «светия Константин Философ, наричан Кирил, мъж истинен и праведен», който от бога е бил изпратен като велика милост към славянския род, за да му създаде азбука и го просвети. Той поставя високо делото на Кирил, сравнява това дело с извършеното от ония елински мъже, които са създали гръцката азбука

и са превели на гръцки богослужебните книги, за да покаже, че Кирил сам се е справил с тая огромна задача, сам е създал славянската азбука и превел книгите, при това за късо време. Черноризец Храбър изтъква още едно обстоятелство: «Ако попиташ гръцките книжовници, като речеш: кой ви създаде буквите или преведе книгите, или в кое време, — то малцина от тях знаят. Ако попиташ славянските книжовници: кой ви е сътворил буквите или превел книгите, те всички знаят и ще отговорят: свети Константин Философ, наречен Кирил; той ни създаде буквите и преведе книгите, и неговият брат Методий. И ако попиташ: в кое време, — то знаят и ще кажат: във времето на Михаил, цар гръцки, и на Борис, княз български, и на Растица, княз моравски, и на Коцел, княз блатенски, в годината от създаването на света 6363 (863).»

Цялото съчинение на Черноризец Храбър е проникнато от това дълбоко уважение към делото на Кирил и Методий. Но цитираната бележка прави силно впечатление с точността, с която в нея се посочва не само извършеното от Кирил, но и времето, в което той създава славянската писменост, като това време се определя с царуването на четирима владетели и с точна дата (тук не става дума за тълкуванията, които се дават на тая дата). Обстоятелствеността и точността на Черноризец Храбър е забележителна. Тя идва несъмнено от близостта на автора до времето, когато става описа-

ното събитие, но тя свидетелствува преди всичко за популярността на делото на Кирил и Методий, за дълбокото признание, което това дело е получило сред българския народ, за огромната роля, която то е изиграло и е продължавало да играе в общественото и културното развитие на българските славяни. Така може да се говори само за събитие, което е предизвикало прелом в живота на едно общество, за личности, чието присъствие се чувствува постоянно, особено в работата на книжовниците. Не притежаваме друго по-конкретно и по-силно свидетелство за живото въздействие на Кирило-Методиевото дело върху съдбата на старата българска литература.

Опитах се да проследя това въздействие само в най-ранния период от развитието на българската литература — и при това в неговите най-общи прояви. Това въздействие продължава и се чувствува през цялото средновековие; то дава своето отражение и върху развитието на другите славянски литератури. Обаче това са въпроси, които изискват специално разглеждане. Исках само да покажа в какъв момент от историята на българския народ и от историята на българската литература се явява делото на Кирил и Методий, каква непосредна връзка има с нашето тогавашно обществено и културно развитие и каква роля изиграва при възникването на българската литература. Фактите са изключително интересни, важни и значителни. Но не само преките факти говорят. Конкретният и подробният анализ на творчеството, идейно-естетическите позиции, стилът и езикът на българските писатели от IX и Хв. ще ни покажат съвършено ясно, че в тях се проецира литературното дело на Кирил и Методий като импулс и образец, като жива и претворяваща се традиция. Културният патос на епохата, неудържимата жажда за знания и напредък, търсенията на форми, жанрове, език, несъмнените и бързи литературни завоевания — всичко това има един дълбок корен — делото на Кирил и Методий. Тук не става дума нито за преувеличение на тяхното значение, нито за подценяване на многостранните условия, които осигуряват бързия подем на старобългарската литература през IX и X в., а само за проследяване на един път на развитие, за установяване на една закономерност, за разкриване на една светлина, която е озарила ярко началната история на българската литература и е останала като непомръкващо сияние през вековете.

Климент Охридски в развитието на българската литература

Когато говорим за Климент Охридски, в нашето съзнание той изпъква не само като велик славянски учител и просветител, но и като изключително даровит и забележителен писател. В същност мъчно е да се отдели едното от другото. В една епоха, когато се поставя началото на нова славянска култура, обществената и просветителска дейност е неразривно свързана с книжовната, литературата изпълнява преки обществени задачи, книжнината се превръща в мощен лост на обществения напредък. Първите славянски и български просветители са и писатели. Между тях Климент заема важно място.

Неговата дейност се развива върху широко географско и народностно поле и в много отношения има общославянски характер. Тя започва на Балканския полуостров, сред българските славяни, тук Климент се ражда и прекарва детството и младостта си, тук се подготвя за книжовна и обществена работа. Като един от първите помощници на Кирил и Методий през 863 г. той напуска Византия и повече от двадесет години прекарва сред западните славяни, водейки апостолски живот, отдаден изцяло на една велика идея — просветното и културното издигане на славянските народи. Това са години на упорити усилия и на тежки борби, в които има моменти на радостен подем и големи успехи, но заедно с това и страници на трагични поражения и горчиви лични страдания. Смъртта на Методий и

разгромът на славянското богослужение в Моравия връщат Климент в България и тук той прекарва последните тридесет години от живота си. Ръководителите на българската държава посрещат с радост и обсипват с почести изгонените Кирило-Методиеви ученици. Не бихме казали, че настъпват леки дни за Климент — напротив, той напряга отново усилията си за тежък труд, изисква се огромно напрежение, за да изпълни новите задачи. Но това е труд благодарен, защото дава трайни резултати, намира всеобщо признание, спечелва любовта на народа, който създава легенди за делото на Климент и запазва в паметта си неговия образ като най-скъпо достояние.

Не би трябвало да подценяваме двадесетгодишната дейност на Климент сред западните славяни. Делото на Кирил и Методий и техните преки ученици там получава тежък удар, но не остава безплодно — появяват се през тези две десетилетия важни литературни паметници, създава се славянска културна традиция в Моравия, Панония и Хърватско, оставила своите следи в най-ранната културна и литературна история на тамошните славяни. И тук Климент има своите заслуги наред с другите Кирило-Методиеви ученици. Той е един от най-дейните сътрудници на славянските първоучители и един от най-горещите защитници на славянската култура. Неговото дело има важно значение в ранната история на славянската писменост и култура.

За съжаление ние не познаваме конкретната книжовна дейност на Климент през тоя период — можем само да гадаем за нея. Онова, което знаем значително по-добре и на което биографите му (преди всичко Теофилакт) категорично наблягат, е книжовната дейност, която развива в България. Това е дейност широка, богата, изключително плодотворна; чрез нея Климент се нарежда между първите и най-бележитите строители на старата българска литература и изиграва огромна роля в нейното развитие. Да се очертае неговото място през тоя период, то значи да се разкрие началната история на българската литература.

Климент не пристига в България сам — с него са Ангеларий и Наум, а през Цариград, както съобщава най-старото житие на Наум, в България са дошли част от по-младите Кирило-Методиеви ученици, продадени във Венеция като роби. Ние не знаем имената на тези по-млади ученици; предполагаме само, че между тях

е бил Константин Преславски. Няма съмнение обаче, че Климент е най-авторитетният и най-добре подготвеният за обществена и книжовна работа от пристигналите Кирило-Методиеви ученици, получава веднага необикновено отговорна задача, развива голяма книжовна дейност.

Той пристига в един извънредно важен момент в историята на българската култура и литература. Двадесет години след официалното покръстване на българския народ Борис вече се приближава до разрешаването на основния въпрос за съществуване на независима българска черква — създаването на местно, българско духовенство и въвеждането на славянско богослужение. Като се знае тясната връзка между черква и държава в средновековието, може да се разбере добре какво голямо политическо значение има правилното разрешаване на този въпрос. Насочвайки усилията си ту към Цариград, ту към Рим, най-сетне на състоялия
60 се църковен събор в Цариград през 869—870 г. Борис успява да осигури църковна автономия на страната. Но ръководните места в йерархията се заемат от гърци, богослужението се извършва на гръцки. Много труд е струвало на ръководителите на българската държава създаването на славянско духовенство, което да поеме просветното дело в страната. Били изпратени младежи да се учат в Цариград. На всяка цена са били привличани духовници от славянски произход. Борис не е могъл да не знае за делото на славянското богослужение в Моравия и Панония, ръководено от мисионери, изпратени от Византия. И вероятно неговият поглед неведнъж се е обръщал към Методий и учениците му. Ние не знаем нищо за евентуалните връзки между ръководителите на българската държава и славянските първоучители. Легендите неведнъж изпращат двамата братя и особено Методий в двора на българските владетели; не можем да кажем дали тия легенди представят някакъв далечен отглас на действителни отношения. Също така все още не е намерено задоволително тълкуване и на онова място от пространното Методиево житие, в което се говори за посещението на Методий в Цариград: «Абие же шьдъшю ѥмоу тамо приѩтъ и съ чьстию цьсарь великою и радостью и оучениѥ ѥго похваль, оудържа от оученикъ ѥго попа и дьякона съ книгами; вьсю же волю ѥго сътвори, ѥлико хотѣ, и не ослоушавъ ни о чъсомъ же, облюбль и одарь ве-

льми, проводи и пакъ славьно до своюго стола, тако же и патриархъ.»[1]

В началото на 80-те години в България вероятно са се завърнали първите български младежи, изпратени да се учат във византийските училища; може би тук вече е проникнала и Кирило-Методиевата славянска писменост. Това е създавало известна основа за реален отпор срещу привържениците на гръцкия език и гръцкото богослужение, а, от друга страна, е подпомагало процеса на етническото и културното обединяване на първобългари и славяни и консолидирането на българската народност.

Пристигналите след смъртта на Методий негови ученици дават силен тласък на започналото просветно и литературно движение в България. Факт е, че всички известни творби на старобългарската литература се появяват през този период, т. е. след пристигането на Кирило-Методиевите ученици, след създаването на Преславската и Охридската книжовна школа, в които тези ученици играят първостепенна роля. Разбира се, тук не става дума за книжовната дейност на Кирил и Методий — нейната връзка с историята на българската литература е безспорна.

Не случайно Кирило-Методиевите ученици се стремят към България; те сякаш търсят обратния път към родината. Известни са думите на Климентовия биограф, охридския архиепископ Теофилакт: «Изповедниците Христови, понеже знаели, че господ заповядва на гонените от такъв град да бягат в друг град, закопнели за България, за България си мислели и се надявали, че България е готова да им даде спокойствие.»[2] Тези думи не представят само стилистичен похват; те показват, че положението в България ще е било добре познато на борците за славянска просвета сред западните славяни. Преди всичко между по-старите от тях е имало такива, които са познавали България, защото са произхождали от нея — напуснали са я в 863 г., за да придружат Кирил и Методий в тяхната мисия

[1] А. Теодоров-Балан, Кирил и Методий, I, София, 1920, с. 94; за пренасянето на Кирило-Методиевата традиция в България преди смъртта на Методий вж. Е. Георгиев, Разцветът на българската литература в IX—X в., София, 1962, с. 58—65.

[2] Ал. Милев, Жития на св. Климент Охридски, София, 1962, с. 95.

в Моравия. От друга страна, само 3—4 години преди това Методий е бил в Цариград и може би е минал през България и е могъл да научи за големите нужди на просветното дело в страната.

Когато говорим за книжовното дело на Климент Охридски, най-напред трябва да изтъкнем две неща: то е свързано с най-стария период от историята на славянската и българската литература и най-тясно се преплита с дейността на Кирил и Методий. Не е необходимо да се повтарят познатите биографични факти; трябва да се подчертае обаче, че като писател Климент се формира в най-близката среда на Кирил и Методий, под тяхно пряко ръководство, в обществената и идейната атмосфера, която определя характера на тяхното дело. Твърде обширният пасаж за книжовната дейност на Климент в Теофилактовото житие се предхожда от следната интересна бележка: «Той си поставил за образец на своя живот великия Методий и се грижел и се молел да не се измами, когато му подражава. И поставяйки за основа на собственото си поведение неговия живот и дела като някаква картина от опитен в изкуството си живописец, той усърдно се стараел да изрисува себе си според него. Защото, както никой друг, той знаел живота му, тъй като от младежки и юношески години го придружавал и видял с очите си всичките дела на своя учител.»[1]

Тук не се касае само за едно агиографско съобщение. Собствените произведения на Климент показват, че той се отнасял с най-дълбоко преклонение към личността и делото на своите учители. В похвалното слово за Кирил рисува великия славянски просветител като «нов апостол и учител на всички страни», който «възсиява на земята като слънце», «прѣмдростъ божиа създа в срьдци его храмъ себѣ и на ꙗзыцѣ его ѩкоже на херувимѣ почиваше доухъ свѧты»[2]. Цялата идейна, образно-емоционална и стилистична атмосфера на словото говори за необикновеното обаяние, което личността на Кирил е имала за Климент.

Непосредната връзка на Климент с Кирило-Методиевите културни и литературни традиции има огромно значение за историята на старата българска литература. Намирайки се в най-близкото окръжение на два-

---

[1] Ал. Милев, пос. съч., с. 107.
[2] А. Теодоров-Балан, пос. съч., с. 109— 10.

мата братя, той усвоява целия им книжовен опит и вероятно взема участие във всичките им големи литературни предприятия: първите преводи на богослужебни книги, направени още във Византия, довършването на тия преводи в Моравия, книжовната дейност на Методий през последните години от живота му. Климент свързва съдбата си с двамата братя още във Византия — вероятно произхожда от оная славянска област, на която Методий е бил управител. Може да се допусне, че неговият учител го е взел със себе си, когато се настанява в манастира Полихрон. Климент придружава братята през цялото време на тяхната дейност сред западните славяни.Заедно с тях пътува до Рим и е един от учениците, които получават там свещенически санове. В трудните години на Методиевото епископствуване той е между най-близките му помощници, а след неговата смърт заедно с Горазд ръководи борбата за защита на славянското богослужение в Моравия.

Колко тясно Климент е свързан с писателската дейност на Кирил и Методий, показва обстоятелството, че и до днес научното изследване мъчно може да различи литературния стил на Климент от стила на двамата братя и им приписва едни и същи произведения (това се отнася особено за Климент и Методий). В това отношение твърде интересен е случаят с анонимната хомилия в Клоцовия сборник, в миналото смятана за Климентова, а напоследък приемана за Методиева.[1]

Няма съмнение, че Климент е започнал книжовната си дейност още преди пристигането си в България. Действително за това нямаме никакви преки данни, но той, който в България веднага се отдава на усърдна книжовна работа и се проявява като много плодовит писател, се показва не като дебютант, а като опитен писател. Литературните занимания ще са заемали сериозно място в двадесетгодишния му престой сред западните славяни. Изхождайки от подобни съображения, учените търсят да открият следи от най-ранната Климентова литературна работа в редица паметници, като

[1] Вж. А. Т. -Балан, Св. Климент Охридски в книжовния помен и научното дирене, София, 1919, с. 105; A. Vaillant, Une homélie de Méthode. Revue des études slaves, XXIII, 1947, с. 34—47; F. Grivec, Clozov-Kopitarjev glagolit. Razprave SAZU, I, 1943, с. 343—408; Zakon sudnyj in Clozov glagolit, Slovo, III, 1953, с. 84—89.

Пространното Кирилово житие, Клоцовия сборник, Синайския требник, Фрайзингенските откъслеци.

Климент пристига в България като горещ славянски патриот и добре подготвен писател. Той носи от Моравия две големи страсти — любовта към просветителска работа и волята да се бори за защита на славянската литература. И в двете насоки има огромен опит. Борис оценява веднага неговите качества и реализирайки идеята си за организиране на две големи просветно-литературни средища, изпраща го в западните предели на българската държава, където Климент създава Охридската книжовна школа. Със същата цел Наум бил оставен в Източна България.

Многократно и обширно в научната литература е бил обсъждан въпросът за причините, поради които Климент е бил изпратен в Македония, от 30-те години на IX в. влизаща в границите на българската държава. Понякога тези причини се търсят едва ли не в някакъв конфликт между Климент като носител на кирило-методиевската славянска традиция и ръководните кръгове в българската столица, поддръжници на византийското влияние. Тук понякога биват намесвани и други моменти — опозицията на първобългарската аристокрация, съперничеството между глаголическа и кирилска писменост, различия в литературния език и т. н. Дори се стига дотам Климентовото заминаване за Македония да се представи като изгнание.

Тук няма да се спирам подробно на формирането и характера на Охридската книжовна школа, на конкретната обществено-просветна дейност на Климент в западнобългарските предели, на по-точното географско определение на областите, в които той е учител и епископ. Искам само да изтъкна, че данните на изворите опровергават всяка мисъл за враждебно отношение към Климент. Тъкмо обратното, българският владетел Борис се отнася към него и неговите другари с най-голяма почит и внимание. Изпращайки го в Македония, той му определя специални права, осигурява му пълна закрила от страна на властите, надарява го щедро с имоти. Изпращането на Климент в западните краища е преди всичко израз на доверие. Тези краища, присъединени към българската държава едва през IX в., от една страна, са се намирали под продължителното въздействие на византийските културни центрове, а, от друга — чрез Адриатическо море са се свързвали с Ита-

лия и папския Рим. Климент е имал опит както в отношенията с римското духовенство, така и в борбата за защита на славянската писменост и култура срещу чужди посегателства.

Някои едва ли не представят като идеални условията за славянска просвета в областите, в които Климент е бил изпратен. Според тях в противовес на българската столица, където първобългарският елемент оказвал силна опозиция на славянското богослужение и славянската писменост, в Македония славянският елемент бил чист, той бил носител на държавността, затова и условията за развитие на славянската писменост били по-благоприятни.[1]

В същност в Източна България е имало достатъчно благоприятни условия за славянско богослужение и култура. Това показва развитието на Преславската книжовна школа. Климент е бил изпратен в Западна България, защото тъкмо поради трудността на тамошните условия е бил нужен учител и книжовник с неговия огромен опит. Тук той развива изключително плодотворна дейност за затвърждаване на славянското богослужение и славянската култура и за създаване на славянско духовенство, на славянски просветни кадри.

Първата голяма заслуга на Климент в историята на българската литература е неговата роля на организатор на литературния живот. Той създава Охридската книжовна школа, лично подготвя духовници, от които излизат книжовни дейци. Неизвестният автор на най-старото Наумово житие изрично изтъква, че Климентовите ученици се занимават с книжовна работа. Следите на Климентовата литературна и организаторска дейност се запазват дълго време в областите, в които е работил. Те не могат да бъдат заличени дори от настанилите се гръцки йерарси от Охридската архиепископия. Неколцина от тях пишат жития и служби за Климент, като използуват твърде големия брой произведения, създадени от Климентовите ученици и посветени на делото на Кирил, Методий, Климент, Наум. Анализът на Климентовото гръцко житие, написано от Теофилакт, сочи ясно един по-стар славянски пласт, върху който се изгражда Теофилактовото изложение.

---

[1] В ж. И. Л. Туницкий, Св. Климент епископ словенский, Сергиев Посад, 1913, с. 175; F. Dvornik, Les slaves, Byzance et Rome au IX-e siècle. Paris, 1926, с. 314.

Литературните паметници, които произхождат от Охридската школа, показват здрава връзка с кирило-методиевските традиции, пренесени от Климент и Наум. Тук не бива да се търси някаква специфична отлика на Охридската школа — тия традиции характеризират цялото развитие на българската литература през тоя период.

Но Климент Охридски не е само литературен организатор; той е писател и творец — един от ония, които полагат основите на българската литература през IX в. и осигуряват бързия ѝ разцвет. Той създава богато творчество, пише оригинални произведения и превежда, утвърждава важни литературни жанрове, разработва литературния и художествения език и заедно с Константин Преславски, Йоан Екзарх и Черноризец Храбър чрез тематиката, свързана с делото на Кирил и Методий и със защитата на славянската култура, проправя пътя на самобитното развитие на старата българска литература.

Първото затруднение, с което се срещаме при очертаване на писателската личност на Климент, е установяването на неговото книжовно наследство. Теофилакт ни го представя като твърде богато и разнообразно: «Той съставил прости и ясни слова за всички празници, които не съдържат нищо дълбоко и много мъдро, но които са понятни дори за най-простия българин. С тях храни душите на по-простите българи, поейки с мляко тези, които не могли да приемат по-твърда храна, и станал нов Павел за новите коринтяни — българите. Чрез тези слова могат да се научат тайнствата на празненствата, които се извършват за Христа и чрез Христа. В чест на пречистата Богородица, чиято памет, както знаете, често се празнува през годината, Климент в словата си усърдно написал похвали и разкази за нейните чудеса. Ти ще намериш, че и Кръстителят не е останал непохвален, но ще научиш дори и за чудните намирания на главата му. Ще намериш описани животът и пътуванията на пророците и апостолите, чрез подвизите на мъчениците ще се издигнеш до този, който ги е приел при себе си поради тяхната кръв. Обичаш ли живота на преподобните отци и привърженик ли си почти на безплътен и безкръвен живот? Ще намериш и него грижливо предаден на български език от мъдрия Климент. Известно е впрочем, че всичко това се пази от трудолюбиви хора. Какво още?

Той богато снабдил църквата с псалмоподобни песнопения, едни от които са съставени за много от светиите, а други пък, молитвени и благодарствени, са в чест на всенепорочната божа майка. Изобщо Климент е предал на нас българите всичко, което се отнася до църквата и с което се прославя паметта на бога и на светиите чрез него и се трогват душите.»[1] По-нататък Теофилакт съобщава, че Климент е превел Цветния триод («тази част, която се пее от новата неделя до Петдесетница»).[2] Хоматиан отбелязва по-пестеливо книжовните трудове на Климент. Той говори за «паметници и свещени книги в Охрид — собствени трудове на неговата възвишена мисъл и ръка»; с новите букви, които създал, написал «цялото боговдъхновено писание, похвални слова, жития на свети мъченици и преподобни и свещени песни, на които с усърдие научил по-способните си ученици»[3].

Посочването на Теофилактовото житие е една сериозна основа за разкриване на литературното дело на Климент. В него се обръща внимание преди всичко на поучителните и похвалните слова. И действително те биват открити за науката през 40-те години на миналия век (на тях попада пръв В. М. Ундолски в ръкописната сбирка на Троицко-Сергеевската лавра в 1840 г.; три години по-късно О. М. Бодянски открива две Климентови похвали; по същото време на следите на Климент са попаднали П. И. Шафарик, В. Григорович и А. Х. Востоков). Оттогава на Климентовото книжовно наследство е посветена твърде обширна литература, без обаче то и досега да е установено задоволително точно. Сериозни колебания съществуват както по отношение на пълното установяване на Климентовите слова, така и по отношение на преводите, участието му в стари паметници като Фрайзингенските откъслеци, Клоцовия сборник, Синайския требник, авторството на Пространните жития на Кирил и Методий, създаването на кирилицата и т. н. В моята задача не влиза нито проследяването на историята на въпросите, свързани с книжовното наследство на Климент, нито вземането на отношение към тия твърде сложни въпроси и установя-

[1] Ал. Милев, Жития на Св. Климент Охридски, с. 107 — 108.

[2] Пак там, с. 114.

[3] Пак там, с. 129, 130—131.

ването и изреждането на всички вероятни Климентови произведения. Тук се касае за една обща характеристика на Климентовата литературна дейност с оглед на нейното място в историята на българската литература.

Онова, което Климент създава след завръщането си в България, има несъмнена връзка с книжовните му занимания в Моравия и Панония, то представя тяхно продължение. Литературните произведения на Климент се пораждат от учителско-проповедническата му дейност. Както сред западните славяни, така и в България той е преди всичко борец за един нов мироглед, обусловен от приемането на християнска религия. Затова и неговите произведения най-общо се движат в идейния кръг на християнската религия и си поставят за задача да разяснят нейната теория и практика, нейните обреди и морални правила. Климент върши това не чрез превеждане или създаване на теоретично-философски и догматични съчинения, а чрез запознаване с образите на библейски лица и християнски светци, чрез тълкуване съдържанието и смисъла на християнските празници.

По същество с оглед на историческата епоха това е една просветна работа, насочена към просветно-културното издигане на славянските народи. Биографите на Климент ни дават възможност да наблюдаваме по-подробно неговата учителска и просветна работа в България. Широките перспективи, които начертава, и енергията, с която действува, надхвърлят рамките на обикновеното религиозно усърдие. Без тези неща да могат да се отделят в оная епоха, все пак Климент има съзнанието, че изпълнява не толкова тясно религиозен, колкото общопросветителски, граждански и патриотичен дълг; той включва в обсега на своята дейност широки народни среди и това придава на дейността му демократичен характер. Климент е учител и просветител на своя народ и в това отношение следва пътя, начертан от неговите собствени учители Кирил и Методий. Съзнавайки трудната обстановка, в която трябва да се разширява славянската писменост, той е убеден, че е необходимо да се води борба за нейното утвърждаване и защита, трябва да се издига авторитетът ѝ. Оттук и редицата произведения, които пише за възхвала на нейните създатели. Тези произведения по същество представят защита на славянската култура.

Ето основните задачи и тенденции, които залягат

в книжовната дейност на Климент. Със своя авторитет на непосреден Кирило-Методиев ученик, на пионер и мъченик на делото на славянското богослужение в Моравия и Панония, на опитен учител и проповедник той създава една трайна насока в развитието на българската литература. Тая насока характеризира не само Охридската школа, но и целокупното развитие на българския книжовен живот, защото просветителските и славянските тенденции се откриват и в делото на книжовници като Константин Преславски, Черноризец Храбър, Йоан Екзарх и др.

Основният жанр, в който Климент дава израз на своите творчески пориви, това са поучителните и похвалните слова. Тоя жанр се налага съвършено естествено в историческата епоха, в която нашият писател работи. В началния период от развитието на християнската култура у нас, когато грамотността е била разпространена извънредно слабо и книжнината не е достигала до по-широки обществени среди, устната проповед е играла огромна роля. Климент е съзнавал това много добре. Оттук и голямото внимание, което отделя на проповедта; за тая цел създава и своите многобройни слова. В началните десетилетия на българската литература, които почти съвпадат с началото на християнството в България, проповедта се разпространява широко; превеждат се сборници от поучителни слова и беседи на най-бележитите християнски проповедници, създава се и домашна традиция, за което свидетелствуват поучителните и похвалните слова на Климент, Константин Преславски и Йоан Екзарх. Климент се очертава като най-добрия майстор в тоя жанр.

Той създава най-напред поучителни слова. Тъкмо това са словата, за които Теофилакт говори, че са «прости и ясни», «не съдържат нищо дълбоко и много мъдро», но «са понятни дори за най-простия българин». В тях Климент дава разяснения на християнското учение и християнския морал, като си служи не с отвлечени разсъждения, но използува образи на библейски лица, взема конкретен материал от евангелски събития и празници. Някои от тези слова представят просто практически наставления. Между тях има и слова, които имат общ характер и могат да бъдат приспособявани към един или друг случай (например словото за помен на апостол или мъченик). Написани просто и достъпно, Климентовите поучителни слова имат за за-

дача да просвещават. Централно място в композицията заема образът на черковния деец или събитието, за което се разказва. Обаче голяма роля играят уводът и заключението, в които се съдържат преките обръщения и наставления на автора, свързани с новия, християнския начин на живот и морал. Климент се стреми да преобрази и издигне своите слушатели нравствено, да създаде и възпита нови хора от тях, чертаейки им християнския нравствен идеал. В някои слова («Поучение за възкресението») той отбелязва необходимостта от четене на книгите, изтъквайки по тоя начин значението на просветата и книжнината.

Поучителните слова са по всяка вероятност едни от най-старите Климентови произведения и в по-голямата си част са били създадени още в Моравия. Някои от тях («Поучения за помен на апостол или мъченик», «Чин за изповед») се сближават с Фрайзингенските откъслеци, което кара отделни учени да предполагат участие на Климент в тоя паметник. С тия слова Климент дава израз на своя стремеж за създаване на достъпна, народна, демократична книжнина. Макар прости по композиция, свързани с практически, делови нужди, те не са лишени и от известна художествена функция.

В много по-висока степен обаче тая функция изпъква в похвалните слова. Те са по-обширни, отличават се с по-богата образност и с по-сложни изразни средства; в тях личи по-силното влияние на византийската панегирична литература; в някои отношения се приближават до черковните химни. По-сложните задачи, които авторът си поставя при очертаването на образите, по-отвлеченият характер на идеите, по-сложната композиция — всичко това говори, че похвалните слова са били предназначени за по-издигнати, по-образовани слушатели. Те са имали и други литературни образци. Климент най-често рисува силно идеализирани образи на библейски лица или дейци на християнската черква, за да даде примери за подражание или да насочи към по-дълбоко вникване в християнското учение. В композицията на похвалните слова играе голяма роля патетичната част. Тук Климент използува по-разнообразни стилистични средства: епитети и обръщения, сравнения и повторения (най-често в синтактичен паралелизъм), въпроси и отговори. Особено характерни за някои слова са облажаванията, които засилват лиричното настроение. В редица случаи се

разкрива живо поетическо вдъхновение. Климент показва забележително майсторство на езика. В зората на българската литература той засвидетелствува голямо творческо изкуство, което тласка развитието на българския литературен език решително напред.

Очевидно е, че ние имаме пред себе си писател-художник; в неговото творчество деловата функция се съчетава неразривно с естетическа. Тук не става дума толкова за оригиналност в образната система (тя се намира в значителна зависимост от средновековната литературна традиция), а за характеристика на творческия стил на Климент — в него преобладават образно-емоционалните моменти. Разбира се, принципите, върху които се строи художествеността на средновековната литература, са твърде различни от естетическата чувствителност на новото време; в средновековието условността и нормативността играят решителна роля. Но онова, което трябва да се изтъкне в случая, е стремежът на Климент за създаване на литература от художествен тип — един факт, който има много важно значение за правилното разбиране характера на старобългарската литература и за нейната историческа оценка.

С оглед на творческите стремежи и личните постижения на Климент в това отношение показателни са и такива факти, че той превежда от гръцки Цветния триод — песнопения, които се подчиняват на специална метрика, свързана с мелодията, и техният превод на един нов, още необработен литературен език е представяло трудно дело. Интересно е и показанието на Теофилакт, че Климент е съчинил благодарствени песни и молитви. Ясно е, че Климент се включва в една поетическа традиция, която води началото си още от делото на Кирил.

Най-високо словесно изкуство Климент постига в похвалното слово за своя учител Кирил. Двете познати редакции и твърде големият брой преписи говорят за широкото разпространение на словото, за неговата значителна популярност, за оценката, която му е давана през вековете в българската, руската и сръбската литература. Словото представя блестяща характеристика на личността на Кирил. Използувайки твърде богати изразни средства (светлината се явява главен елемент в неговата художествена палитра), Климент създава ярко в образно и емоционално отношение произведение. В композицията се набелязват последова-

телно кратка синтетична характеристика; проследяване на най-важните моменти от живота и дейността на Кирил — не в последователен разказ, а само като елементи, върху които се изгражда характеристиката на личността; възторжена, патетична част. Образът се строи върху емоционална градация, в която личат дълбокото вълнение на автора, поетичното му вдъхновение, необикновеното му стилистично-словесно майсторство. Мъчно могат да се намерят в старата ни литература по-патетични редове. Патосът произтича от дълбоко чувство, от искрено преклонение пред изключителната личност на Кирил. Климент пише, че няма уста, която може да предаде сладостта на неговото учение; няма език, който може да разкаже неговите подвизи, трудове и добротата на неговия живот. Той подчертава силата на Кириловото слово, необикновения му ум, неговото книжовно дело («неговите пречестни пръсти създадоха книгите — духовните органи, и ги

украсиха със златозарни букви»), дейността му сред славяните, борбата му срещу триезичниците. За да предаде своя възторг и почит, Климент си служи особено с повторенията, които минават в градация. Вдъхновението стига най-високата си точка в облажаванията — тая част от произведението звучи като тържествен химн. Климент облажава устните, от които се е изляла духовната наслада за всички страни; облажава многогласния му език, който гръмва като гръм; лицето, от което е изгряла светлина и е съкрушила лъжата на езичниците; златозарните очи, ангелските зеници, пречистите ръце, богодвижимите пръсти, светлите нозе («с които ти обходи като слънце целия свят») и т. н. Обръщайки се в края с кратка молитва към Кирил, авторът го нарича «ангел с ангелите, апостол с апостолите, пророк с пророците, с всички светци съпричастник на божията слава».

Ето образа, който Климент изгражда в тая стройна, добре отмерена композиция, образец на средновековно поетическо майсторство, забележително художествено постижение на младата, едва начеваща българска литература. Климент издига извънредно високо личността и делото на Кирил, утвърждава ги като изключителен момент не само в историята на нашия народ, но и на всички останали народи. Особено е подчертано славянското съзнание както на автора, така и на героя. В цялата творба се разкрива високото самочувствие на

един нов народ, който е направил огромен скок в своето историческо развитие, чувствува се радостта от победата на едно ново дело и възходът на една нова култура, наложила се и закрепнала в упорита борба и въпреки всички пречки; поразява ни увереността, твърдостта ѝ и светлият оптимизъм на нейните първи строители. Това е осигурило успех на тая творба не само сред съвременниците, но и в следващите поколения и векове, когато славянските народи са търсели своето самоутвърждение. Похвалното слово за Кирил е действително един извънредно важен поетически документ за настроенията на нашия народ в онзи исторически момент, когато славянската култура окончателно се утвърждава в българските земи.

Похвалното слово за Кирил ни въвежда в един извънредно важен тематичен кръг — произведенията, свързани с прославата на славянските първоучители и защитата на славянската писменост. Климент в същност пренася в България една традиция, започнала още в Моравия. Тая традиция става една от основните отлики на старобългарската литература в началните векове на нейното развите. При Климент тя се проявява не само в словата, посветени на двамата братя или на личности, свързани със спомена за тяхното дело (Димитър Солунски, папа Климент Римски), но и в Пространните жития за Кирил и Методий.

Тук няма да разглеждам обширния въпрос за авторството на житията. От 1843 г., когато бяха открити от А. В. Горски в библиотеката на Московската духовна академия, те са предмет на непрекъсващ научен интерес. Житията са стари по произход и са писани в епохата, в която Кирил и Методий са действували. Кириловото житие е било написано в Моравия, още приживе на Методий, при вероятното негово участие. Двете жития са възникнали в средата на най-близките Кирило-Методиеви ученици. Все пак въпросът за по-точното установяване на авторството и досега не може да се смете окончателно решен. Може да се предположи основателно, че Климент като един от най-старите ученици е взел участие в написването на житията. Ако се приеме, че Методиевото житие не е могло да възникне в Моравия поради създалата се неблагоприятна обстановка след смъртта на Методий и е написано в България, то с голяма вероятност може да се приеме Климентовото авторство. Никой друг така добре и отблизо не

е познавал живота на Методий. Обстоятелството, че Климент пише възторжени похвални слова за двамата братя, е един допълнителен довод в това отношение.

Следователно ние със сериозно основание можем да свържем делото на Климент с тези две забележителни литературни произведения, особено с Методиевото житие. Достойнствата на пространните жития — като исторически извори и художествени паметници — са отдавна установени. Двете творби несъмнено изхождат от византийската житийна традиция. Особеното в тях е, че са написани от съвременници, които лично са познавали изобразените лица, основават разказа си на непосредни наблюдения и впечатления или на достоверни сведения, предадени им от очевидци. Оттук и твърде ограниченото място, което се отделя в житията на легендарните елементи, по-голямата жизнена правдивост на изображението.

Пространните жития на Кирил и Методий не са от рода на абстрактно-религиозните, нравствено-поучителните традиционни творби на християнската агиографска литература. В много отношения те са бойки творби, свързани с борбата за утвърждаването на една нова култура, със защитата на славянската писменост. В тоя план са очертани и основните образи.

Тези две произведения представят важен момент в развитието на младата славянска и по-специално българската литература и слагат началото на богато разпространения житиен жанр. Те се доближават до най-добрите образци на византийската агиография преди реформата на Симеон Метафраст. Посветени на две бележити личности, лишени от фантастични измислици, отразяващи вярно историческата действителност, те имат по-скоро облика на художествени биографии. В книжовното дело на Климент (доколкото приемаме, че са свързани с него) представят блестяща страница.

Пространните жития не само въвеждат един жанр, но затвърждават и една традиция в българската литература — възхвалата на Кирило-Методиевото дело и на славянската писменост.

Най-сетне към въпроса за книжовната дейност на Климент има отношение и загадъчното съобщение в Хоматиановото житие, че той «измислил и други форми на буквите за по-голяма яснота от онния, които намерил мъдрият Кирил, с тях написал цялото вдъхно-

Вено писание, похвални слова» и т. н.[1] Това съобщение мъчно може да се приеме в буквалния смисъл на думата, но то носи отгласите от някаква важна дейност, която Климент е извършил. Дали се касае за изнамирането на кирилицата — това е трудно да се реши. Поскоро трябва да се приеме, че става дума за нейното въвеждане и разпространяване в западните предели на българската държава.

* * *

Прегледът на книжовната дейност на Климент Охридски показва, че той се явява в решителен период в историята на славянската и българската литература и култура. Цялата му дейност се развива в епоха, когато се извършва прелом в живота на славянските народи; той е съвременник и съратник на великите славянски първоучители Кирил и Методий. Взема участие в книжовното дело на своите учители, включва се дейно в благородната им мисия — да създадат славянско богослужение и по тоя начин да тласнат славянските народи по пътя на бързо културно развитие. Климент пристига в България в момент, когато са назрели условията да се замени окончателно гръцкото богослужение и гръцката писменост със славянски. Големият му организаторски и борчески опит, блестящите му книжовни трудове допринасят извънредно много за бързото решаване на тая задача. Българските власти оценяват високо неговите качества като учител, просветител и книжовник и му поверяват важна мисия — да създаде културно огнище в западните предели на страната. Той изпълнява успешно възложената му задача, подготвя многобройни свои ученици, основава книжовна школа, която по-късно продължава създадените от него традиции.

Конкретните му литературни занимания засягат няколко области, но най-пълно те се проявяват в жанра на поучителните и похвалните слова и житията. В тия жанрове Климент създава образци, разработва литературния език и стил, разкрива дарбата си на забележителен художник. Книжовното му дело отбелязва едно от най-високите художествени завоевания в ранната история на българската литература.

[1] Ал. Милев, Жития на св. Климент Охридски, с. 130.

Цялата културно-обществена и книжовна дейност на Климент след пристигането му в България се явява като част от великия духовен преврат, който се извършва в нашата страна през последните две десетилетия на IX в. В тоя преврат първостепенна роля играят Кирило-Методиевите традиции. Климент е от ония, които пренасят и затвърждават тези традиции в България. Тук неговите заслуги са огромни. Той добре разбира културната политика на българската държава и я осъществява по блестящ начин.

Климент работи в западните предели на страната, но неговата литературна дейност се намира в единство с делото на писателите от Източна България. Произведенията, създадени в Охридската и Преславската школа, представят съставки на една единна литература. За това говорят основните идеи и теми, жанровете, езикът. Доколкото съществуват различия, те са нюанси, обуславящи се от различията в конкретните задачи, от местните условия, от диалектните езикови особености. Значението на тия нюанси не бива да се преувеличава. Близостта между двете школи, които представят преди всичко географски различни центрове, се проявява например в широкото развитие на такъв жанр като поучителните и похвалните слова, общ за творчеството на Климент, Йоан Екзарх, Константин Преславски. Обща е идейната атмосфера — борба за въвеждане на роден език в черквата и литературата, защита на славянската писменост и култура. Не може и да бъде иначе, защото и в двете школи работят Кирило-Методиеви ученици — Климент, Наум, Константин Преславски. Нещо повече, тези ученици не се обособяват и свързват само с едната школа — Наум действува най-напред в Източна България, след това минава в западните предели на страната. Самият Климент поддържа непрекъснато връзка с българската столица, от която получава високо покровителство и всестранна подкрепа.

Климентовото литературно дело е свързано неразривно с цялостното развитие на българската литература през IX и X в.; то представя момент от разцвета на българската култура и литература. Творбите на Климент се нареждат до най-хубавото, създадено от бележитите му съвременници Константин Преславски, Йоан Екзарх, Черноризец Храбър. Това са творби, написани с блестяща дарба, с вдъхновение, което извира от преклонението на писателя пред великото дело на сла-

вянските първоучители, от любовта му към своя народ, от дълбокото му вътрешно убеждение. Чрез делото на Климент Охридски българската литература намира верен път, по-бързо се насочва към големите задачи, които ѝ поставя историческото развитие.

Известно е общославянското значение на старата българска книжнина — като огромна съкровищница на философска и литературна мисъл, като посредник между тогавашната световна литература и литературите на другите славянски народи. Климент заема едно от първите места между ония, които създават славата и блясъка на старобългарската писменост. Не само със своята непосредна дейност в няколко славянски земи, но и с голямото си дело като вдъхновен строител на българската литература той влиза в общата история на славянските литератури — като един от най-бележитите им представители в зората на тяхното развитие.

Особености на старобългарската публицистика през IX-XII в.

I

В развитието на старата българска литература могат да се набележат редица произведения, които имат публицистичен характер. Очевидно касае се за твърде своеобразни форми на публицистиката, възникнали при определени исторически условия, поради което при техния анализ и оценка не бива да изхождаме от нашите съвременни разбирания за характера, задачите и стила на публицистиката. При това ние въвеждаме един литературен термин, който в Средновековието не е познат. Онова, което ще определим като старобългарска публицистика, често пъти носи познатите в Средновековието литературни названия: «слова», «сказания», «послания» и др.

В съвременния обществен и книжовен живот публицистиката играе голяма роля; това е най-прекият и най-действеният литературен път, по който идеите достигат до широките обществени кръгове. Изключителното развитие на публицистиката е твърде тясно свързано с огромното разпространение и мощ на печата. Може би за същинска публицистика най-вече би трябвало да се говори във връзка с откритието на книгопечатането и особено във връзка със създаването на периодичния печат. Следователно, употребявайки термина публицистика за старобългарската литература, ние значително стесняваме неговото съдържание, макар че не изме-

няме основните му особености. И старобългарската публицистика възниква като отражение на актуалните проблеми на епохата, и тя се стреми да доведе идеите, които вълнуват автора и неговото време, до най-широк кръг читатели, разбира се, със своите специфични средства — ръкописи и преписи.

Какви нужди налагат да внесем в традиционната жанрова характеристика на старата българска литература нов термин? Едва ли е необходимо да се мотивира по-обширно научната употреба на термина «публицистика» в дадения случай — той отдавна е въведен в историята на старата руска литература. За това свидетелствуват не само главите, посветени на староруската публицистика в общи исторически трудове (напр. в «История русской литературы, т. I, Литература X—XVIII веков», М.—Л., 1958, главите «Литература 1580-х—1610-х годов. Расцвет древнерусской публицистики», «Литература 1580-х — 1610-х годов. Возникновение и расцвет историко-публицистической повести»), но и редица специални монографични изследвания. Разбира се, тук не става дума за механично пренасяне на термини, означаващи типични особености на една национална литература като руската, а за близки явления, които налагат общи принципи на изследване. Касае се за произведения, посветени на злободневни обществено-политически въпроси, свързани с обществени движения. В старата руска литература тия произведения са извънредно много, особено от XVI в. нататък, и съвършено естествено се налага те да бъдат групирани и специално изследвани.

Положението в старата българска литература е по-друго; в нея оригиналната публицистика е представена по-оскъдно. Или по-точно — в редица произведения биха могли да се открият публицистични елементи, но те досега не са били смятани за достатъчно основание да става дума за цялостно оформена поредица от публицистични творби, за съществуването на развит публицистичен жанр. Поради това в историята на българската литература е прието да се говори за публицистика едва от средата на XVIII в., от появата на Паисиевата «История славеноболгарская», която действително представя ярко публицистично произведение. Но едновременно с това трябва да се изтъкне, че старата българска литература не остава чужда на големите обществени движения и идейни борби в живота на българския на-

род през Средновековието, каквито са борбата за защита на славянската писменост и култура през IX—X в., богомилството, исихазмът през XIV в., борбата срещу чуждия политически гнет след падането на българската държава под турско иго в края на XIV в. и т. н.

Тук няма да изчерпвам нито всички исторически моменти, които са намерили отражение в старата българска литература в творби с малко или повече публицистичен характер, нито всички произведения, свързани с едно или друго обществено движение. Ще се спра само на началния момент от възникването и развитието на старобългарската публицистика, и то главно с оглед на няколко типични произведения. Целта ми е по-скоро да поставя въпроса, отколкото да го решавам цялостно и изчерпателно. Защото, ако се взрем в развитието на старата българска литература от гледище на публицистиката, ние ще видим в нея историята на българската обществена мисъл, пред погледа ни ще се разкрие голямата борба на идеи, която се извършва в нашето средновековие, по-ярко ще се очертаят представителите на различните обществени групи. Имах случая другаде по-подробно да изтъкна, че в епохата на Средновековието се разгарят големи идейни стълкновения.[1] Редица идейно-исторически конфликти раздрусват издъно средновековното българско общество, като двубоя между езическата и християнската идеология, между античния и християнския свят; борбата срещу византийската политическа и културна експанзия; борбата на селячеството срещу феодалната класа, намерила израз в идейните основи на богомилската и апокрифната книжнина; дълбоката криза, която разтърсва феодалната държава и черквата през XIV в., появата на исихазма и ожесточеният конфликт между двете философски течения в религиозния и умствения живот на епохата — между мистицизма и рационализма; началото на идейно-политическата борба срещу турското робство през XV и XVI в.; проникването на нови, предвъзрожденски и просветителски идеи през XVII и XVIII в. и др. Големите идейни стълкновения намират своеобразен израз в литературата. Колкото и старобългарската литература да е отдалечена от мантали-

[1] Вж. Основни черти на старата българска литература, сп. Литературна мисъл, III, 1959, кн. 1; същата статия в «Литературни въпроси», 1963, с. 26—65.

тета на съвременния човек, да ни е чужда в жанрово и стилово отношение, да е бедна откъм светски произведения, все пак тя дава представа за богатството на духовния живот на средновековните хора и за идейно-класовите борби в средновековното общество.

Може да възникне въпрос, че разглеждането на старобългарската литература от гледище на развитието на публицистиката ще ни върне към остарели и изживени методи — когато на старобългарските произведения се гледаше предимно като на исторически паметници, исторически извори и не се дооценяваше тяхната литературно-художествена специфика. Такова опасение е напълно погрешно, защото тук се касае да се проследи историята на обществената мисъл чрез едновременното разкриване на специфичните литературни форми, в които тя се отразява. Тъкмо публицистиката в средновековната литература, където съществува до голяма степен недиференцираност между художествени и нехудожествени елементи, между литература и делова, документална писменост, се явява твърде често най-подходящият жанр за писателски израз. Следователно с въвеждането на термина «публицистика» при изследване на старата българска литература съвсем не се внася в нея нещо чуждо, неприсъщо на характера ѝ, модернизиращо жанровите ѝ особености, а, тъкмо обратното — навлиза се в същината на нейни типични явления.

II

Публицистиката се създава винаги в условията на големи обществени борби и народни движения, при съживяване на обществено-политическата мисъл. Тогава се засилва публицистичната насоченост на литературата, на която се поставят важни обществени задачи.

Ако трябва да тръсим наченките на старобългарската публицистика именно в такива обществени моменти, трябва да насочим вниманието си преди всичко към оня умствен и мирогледен прелом, който настъпва в славянобългарското общество през втората половина на I Хв. във връзка с покръстването. Тук няма да се спирам на историческите предпоставки и корени на покръстването — то се обуславя от обществено-икономическото развитие на страната, от нарастването и развитието на феодалните обществено-икономически условия. Както показват историческите факти, тоя прелом не минава

без големи политически конфликти; преломът се усложнява и от съществуването на две етнически групи — първобългари и славяни — и две езически култури.

Затвърдила своята власт чрез официалното покръстване в 865 г., християнската църква започва борба срещу езическия мироглед, дълго време преследва неговите остатъци, запазени във фолклора. Но тя повече се е страхувала от друг враг — античната материалистическа философия и наука; още повече, че българската държава географски се е намирала твърде близо до големите центрове на античната култура, дори многобройни археологически паметници и находки на нейна територия постоянно са напомняли за античния гръцки и римски свят. Тоя конфликт е намерил израз както в преводни, така и в оригинални произведения. Преди всичко цялата преводна книжнина в началния период от развитието на българската литература е подчинена на задачата да се утвърди новата християнска идеология, като се атакува и отхвърли езическата. Такива са редица преводни съчинения, които излагат основните догми на християнското учение или разглеждат отделни страни от християнската морална теория и практика, като «Богословие» («Небеса») на Йоан Дамаскин в превод на Йоан Екзарх, «Четирите слова против арианите» на Атанасий Александрийски в превод на епископ Константин, Симеоновите сборници и т. н. Обаче ще отидем твърде далеч, ако навсякъде в тях започнем да търсим прояви на публицистика, още повече, че тоя жанр ни интересува преди всичко в развитието му в оригиналните произведения на българските писатели. Нашите дирения в тая насока могат да се спрат само на «Шестоднева» на Йоан Екзарх. Ще бъде опростителство «Шестодневът» да се представя изключително като публицистична творба. Неговото съдържание е твърде сложно, за да се изчерпа само с борбата на християнския с езическия светоглед, а и жанровата му форма не се определя само от отделни публицистични елементи. Но такива публицистични елементи са налице както в увода, така и в отделните глави, особено там, където Йоан Екзарх полемизира с представителите на древната гръцка философия.

За начало на българската публицистика трябва да се вземе друго бележито съчинение на същата епоха — сказанието на Черноризец Храбър за буквите. То въз-

никва във връзка с голямата идейна и политическа борба, която през втората половина на IX и началото на X в. се води срущу византийската политическа и културна експанзия,и поставя един от най-важните въпроси, които са вълнували тогавашното българско общество. В идейната си насоченост произведението на Черноризец Храбър не е изолирана проява в историята на старата българска литература. То е част от твърде големия брой произведения, които отразяват борбата за защита и утвърждаване на славянската писменост и култура, като пространните и кратките жития, посветени на Кирил и Методий, похвалните слова, службите, помените и легендите за двамата братя, първите български стихотворения «Азбучна молитва» и «Проглас към евангелието», предисловията към «Учително евангелие», «Небеса» и т. н. Обаче въпреки идейната си близост с тях сказанието на Черноризец Храбър се насочва към един от най-ясно определените и най-актуални моменти от тая проблематика и го разкрива в една литературна форма, която най-вече отговаря на особеностите на публицистичния жанр.

Ако трябва да се потърсят корените на тая проблематика и форма в най-близките предходни литературни традиции, нужно е да насочим вниманието си към книжовното дело на Кирил, конкретно към диспута му срещу триезичниците във Венеция. Действително словото на Кирил на тоя диспут е било произнесено на гръцки език (то до нас не е достигнало в оригиналния си гръцки текст) и това обстоятелство може да послужи като възражение за включването му в историята на славянската литература. Но в дадения случай не езикът определя принадлежността на произведението към една или друга литература, а идейната му насоченост, проблематиката, славянското съзнание на неговия автор, още повече, че венецианският диспут ни е познат само по изложението му в един славянски литературен паметник — пространното Кирилово житие. Диспутът е съществувал като самостоятелна творба и вероятно е влизал като отделна глава в онова Кирилово съчинение, което Методий е превел от гръцки на старобългарски и за което в пространното житие на Кирил се казва: «Оть многа же се мы оукращьше вь малѣ положихомь селико помети ради; а иже хощеть сьврьшеныихь сихь бесѣдь искати истыхь, вь книгахь его обрещеть ѥ, ѥлико прѣложи оучитель нашь арьхиепископоуп Мефо-

дие, раздѣль ѥ на осмь словесь.»[1] Макар че това важно съобщение е вмъкнато в разказа за хазарската мисия, вероятно преведеният от Методий труд е обхващал всички Кирилови диспути.

Не е възможно Черноризец Храбър да не е познавал диспута във Венеция — ако не по пълния му текст, то поне по твърде обширното му изложение в пространното житие. Следователно, пишейки своето сказание за буквите, фактически той е продължил една книжовна традиция — идейната близост между двете произведения е несъмнена. И в двата случая се защищава правото на славянските народи да проповядват християнската вяра на роден език, което в епохата на Средновековието значи създаване на самостойна, народностна култура. Във венецианския диспут се възразява остро и категорично срещу принципното схващане на триезичниците, в сказанието на Храбър се отбиват преките нападки на византийците срещу славянската азбука. Триезичниците
84 заявяват на Кирил: «Чловѣче, ськажи намь, како ты ѥси сътвориль нынѣ словѣномь книгы и оучиши ѥ, ихьже нѣсть никьтоже инь прьвѣѥ обрѣль, ни апостоли, ни римьскии папа, ни богословь Григорие, ни Иеронимь, ни Авьгоустинь? Мы же три тькмо ѥзыкы вѣми, имиже достоить вь книгахь славити бога: ѥврейскыи, ѥлинскыи и латиньскыи.»[2]

Извънредно интересен е отговорът на Кирил, богато аргументиран, находчив в доводите, изпълнен с вълнение. Още в началото той поразява със своята логика: «Отвѣща же философь кь нимь: Не идеть ли дьждь оть бога вьсе равьно? Или сльньце такожде не сиѥть ли на вьсе? Ни ли не дыхаемь на аиерь равно вьси? И како вы не стыдите се три ѥзыкы мѣнеще тѣчию, а прочиимь вьсѣмь ѥзыкомь и племенемь слѣпомь велеще и глоухомь быти? Ськажите мы, бога творещe немощьна, ѩко не могоуща сего дати, или завистьлива, ѩко не хотеща? Мы же народь много знаемь книгиы оумѣюще и богоу славоу вьздающе, кьждо своимь ѥзыкомь; ѩвѣ же соуть си: арьмени, перьси, авазьгы, ивери, соугди, готьѳи, обри, тоурьси, козари, аравлѧне, ѥгvпьти и соури и ини мнози.»[3]

След историческите аргументи Кирил минава към

---

[1] А. Т.-Балан, Кирил и Методий, св. I, 1920, с. 52.
[2] Пак там, с. 60—61.
[3] Пак там, с. 61.

доводи от богословски характер, а също и към аргументи на логиката. Пространното житие не предава целия текст на неговото слово, а само привежда една част, след което се казва: «Сими же словесы и инѣми больши ими посрами ю и отиде, оставль ихь.»[1] Диспутът представя голям интерес както от литературно, така и от обществено гледище. Той засяга извънредно актуален обществен въпрос и ни въвежда в атмосферата на голямата идейна борба, която Кирил и Методий и техните ученици са водили в Моравия, Панония и Италия срещу противниците на славянската писменост. Но такива противници са съществували и във Византия, защото и там триезичната теория е имала своите упорити защитници — като твърде удобна за политическите цели на една голяма държава. Що се отнася до моравската мисия, очевидно е, че византийските власти в известни конкретни случаи са действували по-гъвкаво, по-либерално.

В литературно отношение венецианският диспут представя също твърде голям интерес. Ако съдим от изложението му в пространното Кирилово житие, той е развит повече като цялостно слово; диалогичните моменти в него са съвсем редуцирани.

Тъкмо тая, изходяща от делото на Кирил традиция на страстен спор с противниците на славянската култура подхваща Черноризец Храбър. Тук ще изоставим въпросите, свързани с личността на автора. Ще отбележим само, че произведението е писано не в западните славянски земи, а близо до Византия, защото се противопоставя на византийското културно и политическо настъпление, което се е чувствувало най-силно на Балканския полуостров. То е възникнало вероятно не порано от края на IX в. или в началото на X в., ако съдим от фразата в два от преписите, че още са били живи учениците на Кирил и Методий: «сѫть бѡ еще живы, иже сѫть видѣли»[2]. Към това ни навежда и съдържанието на съчинението — времето на Симеоновото царуване, когато се разгръща усилена борба за създаване на самобитна славянска култура, за издигане и утвърждаване на славянобългарското народностно самосъзнание. Тая борба в България се води в няколко по-

[1] А. Т.-Балан ,цит. съч., с. 64.

[2] Йорд. Иванов, Български старини из Македония, София, 1931, с. 446.

соки — чрез освобождаване на черковната йерархия от гръцкото духовенство, чрез създаване на славянска книжнина, чрез закрепване на българската държава политически и икономически. С растежа на българската феодална класа борбата скоро се превръща от отбранителна в настъпателна, за което свидетелствува външната политика на Симеон. Черноризец Храбър се явява изразител на тая борба на културния фронт. В неговото произведение тя се изразява конкретно в защита на славянската азбука и е предизвикана от реалната византийска опасност.

Сказанието на Черноризец Храбър за буквите е добре познато в науката; поради важността на сведенията, които съдържа, то е било многократно анализирано и затова не е необходимо тук да бъде разглеждано по същество. То е извънредно интересно с оглед на проблема, който ни занимава — има всички белези на публицистична творба и се явява като един от най-забележителните паметници на ранната българска публицистика. Към публицистиката го приближава преди всичко неговата проблематика, полемичният му характер, композиционното и стилното му оформяне.

Съчинението на Черноризец Храбър започва с изложение на исторически факти, засягащи произхода и историята на славянското писмо. Извънредно важни са сведенията за чертите и резките, с които славяните са си служели като езичници; опитите да се използуват след покръстването гръцки и латински букви «безь оустроенїѧ»; създаването на славянската азбука от Константин Философ, наречен Кирил; съставът на азбуката; съобщението, че азбуката продължава да се устройва. След тия исторически сведения Черноризец Храбър минава към същността на задачата си — да отхвърли нападките, които се отправят от византийска страна към славянската азбука, да посочи, че тя е равноценна с гръцката, и нещо повече — да докаже, че в много отношения тя се издига над нея.

Черноризец Храбър построява съчинението си много умело и успява да отхвърли всички обвинения на византийците, често пъти изобличавайки ги със собствените им аргументи. Личи дълбоката му убеденост в правотата на защищаваната теза, страстността, с която брани славянската азбука, патриотичното му въодушевение, когато изтъква превъзходството на славянската писменост. Явно е, че той изхожда от конкретна-

та обществено-политическа обстановка и е изпълнявал обществен дълг като гражданин на своята страна, защищавайки нейната култура и независимост, нейното право на свободно културно и политическо развитие. Черноризец Храбър показва не само забележителна начетеност, не само здраво единение с племенния колектив, но и своите прогресивни идейни позиции със схващането си за правото на всички народи да имат своя писменост и да си създават своя култура. Тоя въпрос е вълнувал живо българската общественост в онзи решителен период след покръстването — защото, ако българските славяни не бяха си извоювали правото да създадат писменост на своя език, покръстването криеше силни опасности за асимилация от страна на Византия. Тоя проблем, който занимава почти всички български писатели през тоя период, у Черноризец Храбър намира най-ясен и категоричен израз.

Че в лицето на Черноризец Храбър имаме един жив и напредничав ум, говори не само патриотичният славянски патос на съчинението му, не само забележителната му начетеност, но и други моменти в неговите идейни разбирания, като мисълта за историчността, за постепенния развой и усъвършенствуване на нещата — в противовес на консервативното средновековно схващане за статичността, непроменливостта на света, установен завинаги от бога. Тоя момент личи, когато Черноризец Храбър отговаря на нападките, че славянската азбука продължава да се доустройва. Той доказва, че и гръцката азбука не е била създадена изведнъж и в завършен вид, а е претърпяла дълга еволюция: отначало гърците са си служели с финикийската азбука и едва след много години, последователно, на дълги периоди създават гръцката азбука Панамид, Кадм Милисий, Симонид, Епихарий и Дионисий Граматик, постепенно допълвайки азбуката и увеличавайки броя на буквите.

Черноризец Храбър показва забележително писателско майсторство. Той построява своята творба главно върху основата на антитезата. Чрез антитезата изразява своята основна идея — не само да докаже разноценността на славянската писменост спрямо византийската, но и да изтъкне нейното превъзходство. Чрез въпросите и отговорите внася живост в изложението, а също тъй отразява и своето дълбоко вълнение — проблемите, които поставя за разрешение, са го засягали

силно като гражданин и писател. Тези проблеми са вълнували не само съвременниците, но и по-късните поколения, за което свидетелствува широкото разпространение на творбата през следващите векове, при това и извън България — в руската и сръбската литература.

Ние не знаем дали Черноризец Храбър е писал други съчинения (от някои посочвания в текста можем да заключим, че това не е единствената му творба). Но стигналото до нас негово сказание за буквите достатъчно добре характеризира както умственото движение в България в края на IX и началото на X в., така и особеностите на ранната българска публицистика. Тя разработва актуални обществени проблеми, внася в литературата граждански, светски теми (което не значи, че напълно се откъсва от религиозния християнски свят и не си служи с религиозни символи). Светският характер личи дори при композиционната и стилистичната обработка — изложението е предметно, свободно от

богословски цитати и отклонения. От друга страна, съчинението на Черноризец Храбър поставя проблеми, които подчертават тенденцията към самобитно развитие на българската литература, към народностното ѝ обособяване, към откъсването ѝ от идейната сфера на византийската култура.

Бихме могли да търсим по-нататъшните прояви на старобългарската публицистика в произведения, в които могат да се набележат сходни жанрови особености. Но тъкмо за публицистиката по-важен е друг белег — идейната проблематика. И нашата цел е да проследим линията, която води началото си от съчинението на Черноризец Храбър, защото по-релефно ще можем да характеризираме по-нататъшния развой на публицистичния жанр.

В дълбоката си същност от проблематиката на Храбровото съчинение изхождат и две по-късни творби, възникнали по всяка вероятност през XI—XII в., по време на византийското робство. В жанрово отношение те са твърде своеобразни — първата от тях представя легендарна автобиография, а втората — съчетание от апокрифна легенда и летопис; но публицистичните елементи и в двете са много силни. Касае се за Солунската легенда и Българският апокрифен летопис. И в двете произведения се открива обща патриотично-месианистична тенденция.

Солунската легенда (тя носи заглавие «Слово Ки-

рил Философа како оувѣри боулгаре»[1]) представя мнима автобиография на Кирил. В нея се преплитат исторически вести и легендарни елементи, загатват се събития от различни епохи, което прави творбата твърде интересна от историческо гледище. Тая нейна страна обаче в случая не ни занимава. За нас е по-важно да изтъкнем, че всички събития — повече или по-малко достоверни, съмнителни или напълно легендарни — са подчинени на ясно определена идейна тенденция. Кирил е представен като определен от бога да намери българския народ и да го насочи по пътя на просветата и културата. Намирайки се в черквата на великата патриаршия в Александрия, той чува глас от олтара, който му нарежда: «Кьїриле, Кьїриле, иди вь землю и вь ꙗзики словинскыѥ се рекше бльгаре, тебе бо рече господь оувѣрити их и законь дати им.»[2] Кирил дълго търси българския народ, когото трябва да покръсти, да въведе в християнската вяра. Роден в Кападокия, учил в Дамаск, той обикаля Александрия, Кипър, Крит и най-сетне открива българите в Солун. Цялата му понататъшна дейност е обрисувана в светлината на определена антивизантийска тенденция: българските князе обсаждат Солун и побеждават гърците, принуждават ги да им предадат Кирил; гърците са представени като врагове на българския народ — солунският митрополит надменно се надсмива над българите и ги клевети, че са човекоядци. Авторът отбелязва с гордост способността на българите бързо да възприемат новата християнска култура: «Азь ихь мало ѕчахь, а ѡни много прѣобрѣтах ѕ.»[3] Заключителните думи представят най-високият момент в патриотичното въодушевение на автора: българите са богоизбран народ; те са определени от бога да му предадат непокътната християнската вяра.

Очевидно е, че Солунската легенда, която третира въпроса за създаването на славянската азбука и вече с тоя факт има отношение към съчинението на Черноризец Храбър, е възникнала в българска среда, вероятно през епохата на византийското робство, като про-

[1] Вж. нейния текст у Йорд. Иванов, Северна Македония, София, 1906, с. 63—64; Йорд. Иванов, Български старини из Македония, София, 1931, с. 282—283.

[2] Български старини из Македония, с. 282.

[3] Пак там, с. 283.

БАН - Институт за литература БИБЛИОТЕКА

тиводействие на византийската заплаха.[1] Макар и стигнала до нас в покварен вид, по късни преписи, Солунската легенда е свързана с проблематиката на защитата на славянската писменост и култура; тя издава жив и темпераментен автор, който умело прокарва основната си идея.

Интересна е литературната форма, която неизвестният автор избира, за да развие своите идеи. Той прибягва към автобиографията, защото нейното въздействие може да бъде по-внушително: разказът от първо лице придава по-голяма достоверност на изложението, засилва неговата живост, вдъхва емоционално вълнение. Тоя похват има още по-голямо значение, когато се използуват името и престижът на голяма историческа личност като Кирил. Солунската легенда показва литературните дирения на българските писатели — за да предадат едно важно, актуално в политическо отношение съдържание, те търсят разнообразни изразни форми. Още тук можем да следим преображенията на публицистичния жанр в старобългарската епоха. Не така лесно могат да се разчупят средновековните литературни форми, не така скоро се стига до ония класически форми, в които се изразява публицистиката в ново време. Старобългарските писатели правят опити да приспособят най-различни средновековни форми към публицистичен изказ, към отразяване на идейно-обществените борби и движения.

За тези търсения свидетелствува и другата спомената творба от времето на византийското робство — Българският апокрифен летопис. Той е възникнал вероятно през XI—XII в. — историческите сведения в него са доведени до средата на XI в. Неговият автор, който е също неизвестен, използува формите на апокрифното сказание и летописа. Заглавието насочва само към апокрифната форма: «Сказанїе Исаїе пророка како вьзнесень бысть аггеломь до з-го небесы». И тук е използуван разказ от първо лице, подобен на автобиографичния стил на Солунската легенда: «Се, азь, Исаїа пророка, иже богомь вьзлюбл ень вь пророцѣхь . . .».[2] Тая първа, апокалиптична част на творбата представя

---

[1] Срв. S t. G e č e v, La légende dit de Thessalonique. Studia Serdicensia, I, 1938, с. 156—164.

[2] Й о р д. И в а н о в, Богомилски книги и легенди, София, 1925, с. 280.

кратък разказ за възнасянето на пророк Исай на седмото небе от ангел, изпратен от бога. Втората, летописната част започва със съобщението, че на небето Исай чува глас, който му поръчва да намери българите и да ги засели в Карвунската земя (Добруджа): «Исаїе, възлюбленїи мои пророче, иди на западь одь вышныхь страни Рима, отлоучи чьсть оть коумани, рекоми блгаре, насели землю Карвоунскоую, еже опоустише римляне и елини.»[1] В тоя момент се прокарва месианистичната тенденция на творбата — бог определя един от своите пророци, за да заведе българите на Балканския полуостров, по божие поръчение те населяват своята земя.

Необходимостта да се издигне подобна месианистична идея се определя от историческия момент — българският народ трябва да бъде противопоставен на византийската власт, която тъкмо тогава предприема голямата си политическа и културна офанзива в България, опитва се да наложи византийския език в културния живот. Теофилакт и Димитър Хоматиан се заемат с написване на жития на Климент Охридски на гръцки, между другото и за да разпространят гръцкия език сред българите, като използуват името и живота на любими и извънредно популярни български просветители, към които в българските среди е съществувал голям интерес. Тук трябва да бъдат припомнени и нападките от страна на византийските властници спрямо българския народ, представен като некултурен и варварски — за това твърде добре свидетелствуват съчиненията и писмата на Теофилакт.

Авторът на Българския апокрифен летопис проявява патриотичния си стремеж твърде силно в летописната част на творбата, при проследяване на историческите събития. Пророк Исай разказва, че е изпълнил божията повеля: «Тогда же азь, братїе, божїемь повеленїемь прїидохь на лѣзои странѣ Рима и одѣлих третїю часть от коумани, и поведохь ихь поутемь, трьстїю показоуе, и доведохь ихь до рѣцѣ, еже глаголеть си Затиоуса, и кь дроугои рѣцѣ, глаголѣма Ереоуса. И тогда бысть има .г.[3] рѣкы великїе. И насадихь землю Карвоунскоу, реченоми бльгарска, бѣше бо опоустѣла оть елинь за .рл. [130] лѣть. И насадихь ею сь

[1] Йорд. Иванов, Богомилски книги и легенди, София, 1925, с. 281.

множьство людїи отъ Доунава до море и поставихь имь цара оть ныхь, емоу же бѣ име Слав' царь.»[1]

Така започва историческото развитие на българския народ — то води началото си от божия промисъл. Вече това обстоятелство определя и основния тон, в който ще бъдат осветени историческите събития и делата на владетелите. Българските царе са представени като строители на големи градове и черкви; те са храбри и смели, благоверни и благочестиви, способни да осигурят изобилие на своя народ. Твърде малко се говори за войни; величието на владетелите се свързва с вътрешното благополучие на страната. Така за Симеон се казва: «И тогда вь то врѣме, внегда царь Сѵмеонь царьствоваше, што вьзимаше данькь оть всеѥ земли своеи по всемоу областїю царьства его: повѣсмо тьчїю и льжицоу масла и ѥаице на годиноу; то бѣ данькь емоу оть земли ѥго, отъ людїи его и ино ничто дроуго не бѣ емоу. И бѣ изьобилїа многа вь врѣмена они, при цари тѣмь Сѵмеонѣ.»[2] Още по-силно е подчертано благополучието при цар Петър: «И царьствова вь земли бльгарьскои .вї. [12] лѣть, грѣха не имѣе, ни жени, и бысть благословено царьство его. Тогда оубо вь дьни и лѣта светаго Петра цар я бльгарьскаго бысть изобилїа оть всего, сирѣчь пшеница и масло, меда же, млѣка и вина и оть всего дарованїа божїа врѣше и кипѣше, и не бѣ оскоудѣнїа ни о штомь, нь бѣ ситость и изобильство оть всего до изволенїа божїа.»[3]

92

Тая идеализация на българските владетели и на свободната българска държава преследва една цел — да ги противопостави на робството, на тежкото положение, бедствията и непоносимите данъци, които е налагала византийската власт на българското население. Погледът на читателя-съвременник се насочва към миналото, към величието и благоденствието на свободната българска държава, за да се окаже влияние върху неговото съзнание, за да се изтъкнат последиците от чуждото владичество. Писателят е бил патриот, когото живо е вълнувала съдбата на поробената родина и който по твърде своеобразен начин е изразил вярата си в бъдещето на народа. Това е своего рода будител в епохата на византийското робство, който си е поставил за задача да припомни на своите сънародници

---

[1] Й о р д. И в а н о в, Богомилски книги и легенди, София, 1925, с. 281.

[2] П а к т а м, с. 283—284.

[3] П а к т а м, с. 284.

миналото, за да им вдъхне вяра в собствените им сили в тежките времена, в които живеят.

За да изрази своите схващания и да постигне найлесно задачата си, писателят сполучливо си послужва с няколко похвата: формата на апокрифно сказание, широко разпространена сред народните маси, напълно достъпна, обичана от тях: летописен разказ, предаден живо и образно; автобиографично изложение от първо лице, което придава на творбата характер на лична изповед и тон на непосредно изживяване и спомен. Като се прибави към тия белези актуалността на темата, важността на проблематиката, прякото обръщение към читателите, получава се тая своеобразна публицистична форма, която е едно завоевание на българската литература през XI—XII в.

III

Развитието на българската публицистика през разглеждания период не се ограничава със споменатите дотук произведения и явления, защото и епохата не се изчерпва с отбелязаните обществено-идейни борби и стълкновения. Достатъчно е да хвърлим поглед върху едно друго важно обществено движение, което от втората половина на X в. разтърсва цели векове българската феодална държава и предизвиква забележително литературно оживление. Касае се за богомилското движение, с което е свързана богата апокрифна и противобогомилска литература. И тук публицистичният жанр се оказва твърде подходяща литературна форма за отразяване на идейната борба. Днес ние разполагаме с твърде малка част от произведенията, които са възникнали в средата на богомилите. Ще бъде пресилено да търсим прояви на публицистика в апокрифите с богомилски тенденции — апокрифите представят твърде своеобразни, ясно обособени в жанрово отношение творби и заемат самостойно място в жанровата панорама на средновековната литература.

В произведенията, изникнали във връзка с богомилството, нашият поглед трябва да се спре преди всичко на бележитата беседа на Презвитер Козма срещу богомилите. Може би бъдещите изследвания ще ни дадат възможност да открием произведения с публицистичен облик и между творбите, създадени от богомилите и обслужващи богомилското движение. Засега бе-

седата на Козма се явява като твърде обособена публицистична творба.

Няма да засягаме разнообразните въпроси, които изникват при изследването на беседата. От тях ще докоснем само въпроса за времето на нейното написване. Най-вероятно тя да е била написана във втората половина на X в., след смъртта на цар Петър (969 г.), за когото се говори като за покойник, и преди падането на Източна България под византийска власт (972 г.), защото България е представена още като свободна държава. Но дори да приемем и предположението за покъсен произход на беседата, различията, които съществуват в мненията, не изместват нейното възникване покъсно от XI—XII в. Дори в тоя случай тя е съвременна на Солунската легенда и Българския апокрифен летопис, което още веднъж ни дава основания да я включим в разглеждания период.

И беседата на Козма се явява като отглас на големи
 идейни и обществени борби, и тя е насочена към най-живите въпроси на съвременността. Независимо от позициите на автора си и тя се стреми да даде разрешение на назрели обществени задачи. Както бе изтъкнато, в основата на нейната проблематика лежи едно от най-големите идейни и обществено-политически движения на Средновековието — богомилството.

Беседата срещу богомилите разкрива личността на един темпераментен писател, надарен с жив ум, съобразителност и забележителна наблюдателност, с прям характер. Наистина той разглежда нещата от официалните позиции на черквата, не може да намери правилно обяснение на хаоса, настъпил в българската държава в края на Петровото царуване, обявява се срещу социалните тежнения на народните маси, защищава страстно съществуващия държавно-обществен ред. Но Козма проявява и обществена смелост, защото съвсем не вижда заобикалящия го свят само в светли багри и отправя критика срещу някои обществени институции — низшето и висшето духовенство, при все че неговата критика се различава от критиката, която насочват към тия институти богомилите.

Съчинението на Козма се приближава твърде много до жанра на публицистиката — преди всичко с актуалността си, с полемично-изобличителния си тон, с живостта на изложението си, с постройката си, с яркия си стил. Козма е показал рядко писателско умение и е

успял да разкрие големите идейни противоречия, които съществуват между два борещи се свята. Дори въпреки намеренията си той е нарисувал привлекателния образ на богомила — смел в социалните си мечти, остър в гражданските си изобличения, упорит, твърд, непреклонен в идейната борба. Същевременно, проецирайки в творбата собствената си личност, Козма е успял да покаже и тип на богомилски противник, на хората от другия лагер — също упорити и фанатични в убежденията си. Заедно с това в беседата се очертават и образите на няколко групи представители на тогавашното духовенство, особено на монашеството.

Няма да навлизам в подробен анализ на творбата на Козма — тя е изследвана твърде обстойно в научната литература. Беседата представя сериозен опит да се изобрази съвременната на автора българска действителност, свидетелствува за съществуването на определена тенденция за сближаване на литературата с живота, сочи интереса, който се проявява в българската литература през този период към актуалните проблеми на живота. Наистина нещата са представени от класовите позиции на официалната черква и духовенството, но елементите на критика към тогавашната обществена действителност водят във втората част на беседата към правдиво отражение на живота на българското общество през X в. Беседата е важен документ за класовата борба през тоя период, а като оригинално литературно произведение представя за средновековието забележителен образец на актуално и живо написана публицистика.

С пълно право беседата на Козма може да бъде разгледана като първокласен паметник на старобългарската публицистика. В нея публицистичният жанр намира нови форми за израз и се обогатява. Като публицистична творба тя отговаря на нуждите на епохата, като литературна форма най-лесно може да отрази идейните борби и стълкновения. Следователно през IX — XII в. можем да говорим не само за зараждане и развитие на публицистичния жанр в старата българска литература, но в много отношения и за истински негов разцвет.

Разгледаните тук няколко интересни творби, появили се през определен период, близки в идейно и литературно отношение, ни дават основание да обособим в историята на българската средновековна литература публицистиката като самостоен жанр, със свои специ-

фични особености. Изследването показва, че се касае не за изолирано явление, а за традиция, която продължава да съществува и през следващите литературни епохи. Очевидно е, че е налице една необходимост на общественото развитие, която литературата задоволява с подходящи литературни форми. Няма да хвърляме поглед върху по-нататъшното литературно развитие, за да търсим всички прояви на публицистиката. Те могат да бъдат открити в творчеството на редица писатели. Ще спомена само един момент от книжовното дело на патриарх Евтимий — неговите послания. Те представят нов израз на търсенията в областта на публицистичния жанр, показват разнообразието и гъвкавостта на жанра. Тъкмо тоя и подобни нему факти сочат необходимостта от нов преглед на литературните прояви в нашето средновековие, от изследване под нов ъгъл, за да се разкрие по-точно и по-пълно нейното жанрово разнообразие.

Съдбата на българската литература през XIII и XIV в.

Съдбата на българската литература през XIII и XIV в. е свързана с Търново, столицата на Втората българска държава. Тук не става дума само за Търново като географско понятие, като град, разположен на известна географска ширина, като място, в което живеят и работят в определено време писатели и книжовници и се появяват определени литературни явления. Литературната география може да представя интересен проблем за историка, но тук се касае за нещо повече — за духа, характера, тенденциите на една литературна епоха, а Търново е символ на тази епоха.

Че в Търново са възникнали огромният брой от творбите, които дават славата на българската литература през XIII и XIV в. и чертаят нейния разцвет — това е несъмнено. Че през XIII и особено през XIV в. в Търново се създават художествени традиции, които оказват силно въздействие върху развитието на цялата българска литература и дори книжовния живот на съседни и по-далечни страни — това е също вярно. Но заслужава да се отбележи още един факт — към Търново са обърнати през този период очите на всички книжовници независимо от това, в кой български край и в кое българско селище творят. Търново за тях е не само политическата, но и духовната и книжовната столица на България. Не случайно почти във всяка приписка към ръкопис от оная епоха се явява името на търновския владетел като олицетворение на столичния град

и на българската държава. Ето само няколко примера: «Написано бе това евангелие в Св. София, средечката митрополия, при митрополита Йоан и царя Михаил Асен» (Средецко евангелие от 1328/9 г.); «Тази книга, наречена Патерик, бе писана в лаврата на безплътния първовоеначалник Михаил, при управата на архимандрита господин Никодим, при христолюбивия и благородния цар Иван Александър, който владее българското и гръцко царство» (Висарионовият патерик от 1346 г.); «Тогава държеше скиптъра на царството на българския престол благоверният, христолюбивият и самодържавният цар Иван Александър» (Зографският апостол от 1358/9 г.); «Написано бе в град Охрид, в селото, наречено Равне, при българския цар Асен» (Болонски псалтир); «Аз, раб при Костандин, четец, назован Воисил Граматик, написах тази книга за презвитер Георги, назован поп Радослав, в град Свърлиж, в дните на цар Ивайло и при нишавския епископ Никодим, в 6787
98 [1278/9] г., индикт 7, когато гърците обсаждаха град Търново» (Свърлишко евангелие); тълковно евангелие, писано в Анхиало «при царуването на преблагочестивия и самодържавния господар на българите Иван Александър и на неговия син, преблагочестивия цар Иван Асен»; евангелие, писано във Видин «по времето, когато носеше на глава венеца на царството и държеше в ръка скиптъра благочестивият и велик цар Иван Александър, заедно със своя син младия цар Иван Срацимир, а църковния стълб управляваше патриархът господин Теодосий»; и др.[1]

Би могло да се възрази, че това са традиционни формули, които имат повече политическо, отколкото литературно значение. Това е така и все пак не може да се отрече, че споменаването на българския владетел насочва погледа към Търново и пренася книжовника в една общобългарска духовна сфера. Може да се направи още едно възражение — че не бива да се придава на Търново изключителен превес в литературния живот на страната и по този начин да се обеднява картината на книжовната дейност, да се пренебрегва например ролята на такова средище като Света гора. Разбира се, всяка литература има твърде сложни пътища, литературното развитие има свои собствени закони и не се

[1] Пълният текст на приписките у Ив. Дуйчев, Из старата българска книжнина, II, София, 1944.

подчинява на външна организация. Но несъмнено най-интересното явление в българската литература през XIII и XIV в. е Търновската книжовна школа и тя дава основния цвят на епохата.

Търновската книжовна школа — това не означава само делото на патриарх Евтимий, традициите, създадени от Евтимий и неговите ученици. Тук влизат и други явления: дейността на непосредния учител на Евтимий — Теодосий Търновски, редица интересни литературни прояви от първата половина на XIV в. и литературният живот, свързан с Търново през XIII в. Онова, което наричаме Евтимиева школа и което представя в същност най-висока, кристализирана форма на тенденциите на епохата, е обусловено до голяма степен от предходното литературно развитие.

Да се обърнем към по-важните факти. Тук не може да става дума нито за изчерпателността на картината (много от произведенията на епохата не са достигнали до нас, били са загубени и унищожени), нито за по- 99
точна историческа хронология (поради липса на посочвания от този род в много от паметниците, които при това са късни преписи).

Тринадесетият век представя извънредно интересна и бурна страница от историята на българския народ. Възстановена в 1187 г., българската държава изживява дълъг период на династически борби, загиват от заговори първите Асеневци — Асен, Петър и Калоян; появяват се независими феодални владетели в Родопите и Македония; Ив. Асен II води войни за разширяване на територията на страната и полага усилия за нейното стабилизиране; народното недоволство през втората половина на века се изразява в голямо селско въстание, ръководено от Ивайло; татарските нашествия почти лишават българската държава от независимост. В една модерна литература тези бурни и трагични събития биха намерили пряко художествено отражение. Но в Средновековието отношенията между литература и действителност са по-сложни. Жизнените явления се пречупват, от една страна, през идейната призма на черквата, с която литературата е най-тясно свързана, а, от друга — самото художествено изображение се движи в една сфера на абстракция, символика и спиритуалност. Средновековната литература си има свой кръг от проблеми, свързани с интересите на обществената среда, която я създава и в която живе, и своя естети-

ка, твърде различна от нашето съвременно светоусещане и разбиране. Следователно не можем да очакваме у старобългарските писатели пряко художественотворческо отношение към реалната жизнена действителност. Такова отношение по-скоро е присъщо на народното поетическо творчество. Нима народното въображение е могло да остане неразвълнувано от такова голямо събитие — селското въстание, и от образа на Ивайло? Обаче исторически народни песни от оная епоха до нас не са достигнали. Дори и когато в късно записани народни песни («Войник Огнян и жена му», «Рада влахиня» и др.) се търсят следи от татарските нашествия или от феодалния военен бит от XIII в., намираме се повече в областта на предположенията.[1]

Българската литература през XIII в. не започва с големи имена и не достига бързо върховете на литературата от IX—X в., не се издига до високото равнище на Търновската книжовна школа от XIV в. Обяснението на това обстоятелство трябва да се търси между другото и в пораженията, които нанася византийската културна политика в българските земи по време на византийското робство — българската книга се унищожава или замества с гръцка (охридските архиепископи пишат жития на българските светци на гръцки). Сякаш епохата остава непълно представена в книжовната продукция. Но няколко произведения, появили се през XIII в., ни дават възможност да се докоснем до големите вълнения на тази епоха. Преди всичко това е Бориловият синодик от 1211 г. Той е свързан непосредно със събора, свикан от Борил срещу богомилите, и свидетелствува за острата класова борба в България през XIII в. Като тип сборник, насочен срещу ересите, синодикът води началото си от византийската литература, но нас ни интересува неговата оригинална част: историческият разказ за събора, проклятията (анатемите) срещу богомилите и славословията за български владетели и черковни дейци. Преди всичко трябва да се изтъкне, че самото съставяне на един сложен по съдържание, но същевременно ясно целенасочен сборник е предполагало съществуването на много добре подготвени и образовани книжовници в Търново. Те са познавали както оригиналния византий-

[1] Вж. литературата у П. Динеков, Български фолклор, I, София, 1959, с. 520.

ски синодик, така и съществуващите вече български преводи на негови части.

Синодикът има извънредно важно значение като исторически извор. Но в случая ни интересува преди всичко литературното му значение. Краткият и сбитият разказ представя паметник на средновековната летописна проза. Авторът му е притежавал умението да разкаже ясно едно събитие, без особени подробности, но да изтъкне съществените и важното. Разказът говори за съществуването на летописна литературна традиция в Търново през XIII в. Това се потвърждава и от втория разказ, поместен в по-късните преработки и допълнения на синодика — разказа за възстановяване на Търновската патриаршия при Иван Асен II. И тук същите черти на писателското майсторство на разказвача: сбито, но ясно и прегледно описание на събитията с отбелязване на най-важните моменти, склонност към историческа аргументация (изреждане на черковни ръководители, цитиране на писма, посочване на географски имена). В основното си настроение обаче двата разказа са различни. Първият отразява един от смутните моменти в историята на българския народ през XIII в. — гоненията срещу богомилите; авторът си служи с най-отрицателна характеристика: «изникна като някакви зли тръни триклетата и богомерзка богомилска ерес, чийто начинател тогава се яви прескверният поп Богомил»; «като някакви жестоки вълци безпощадно разхищаваха Христовото стадо»; царят изпраща да съберат богомилите «подобно на някакви плевели в снопи», нарича ги «сеятели на нечестието».

Съвършено друга е атмосферата във втория разказ, който рисува с високо самочувствие една голяма културна победа на българския народ, резултат на закрепването на българската държава, на външните ѝ успехи и териториалното ѝ разширение при Иван Асен II. Разказът започва с една блестяща възхвала на българския владетел и тя дава целия тон на по-нататъшното изложение: «Великият и благочестивият цар Иван Асен, син на стария цар Асен, който, като имаше голяма любов към бога, прослави и просвети българското царство повече от всички български царе, които бяха преди него, който създаде манастири и ги украси богато със злато, бисери и многоценни камъни и всички свети и божествени църкви надари с

много дарове и обяви пълна свобода за тях, а всички свещенически чинове: архиереи, свещеници и дякони почете с голяма чест. Още повече той потърси с голямо желание да възобнови патриаршията на българското царство. Това обновление прочее стана така. . .»

Ако трябва да проследим традицията на летописната проза в българската литература през XIII в., налага се да привлечем още едно произведение: разказа за зографските мъченици. Той е писан далеч от Търново, в Света гора, носи същите повествователни черти, но с един нов елемент — риторичен увод и лиричен завършек, което произхожда може би и от характера на съдържанието — трагичната съдба на двадесет и пет души — монаси и мирски лица, изгорени от латинците. Свързан с тази летописна традиция е и търновският надпис на Иван Асен II, посветен на Клокотнишката битка в 1230 г. Обемът му се определя от неговото предназначение и от техниката на

изпълнението (надпис върху мраморна колона), но и той представя сбито описание на едно историческо събитие; за разлика от предишните разкази описанието се води от първо лице. Тук основният тон е жизнерадостен — отбелязва се една голяма победа.

Бориловият синодик е едно забележително произведение на българската литература през XIII в. Той разкрива важни моменти от обществено-политическото и културното развитие на страната и особено богословските и философските борби, които се водят. Защото богомилското движение така силно се е разраснало, че срещу него не може да се действува само с административни мерки — трябва да се обори идейната му същност, а това значи да се води философски спор с неговите идеолози и привърженици. Следователно, ако средновековната литература ни дава все пак малко данни за всекидневния живот на хората с неговите конкретни форми, обстановка, битови детайли, тя ни разкрива твърде богато духовния свят на епохата — богословско-философските спорове и търсения. Това е едно качество на старата българска литература, което ние днес все повече оценяваме.

Бориловият синодик представя интерес и от друго гледище — през XIII и XIV в. той се допълва, първоначалният му текст се видоизменя и развива и постепенно се създава съчинение, богато по своето съдържание. Това е още едно свидетелство за непрекъс-

натостта в развитието на българската литература. Синодикът минава в Сърбия и Русия, където продължава да се видоизменя (в Русия се превръща в народна книга). Това е също интересен факт от гледище на разпространението на българската литература от XIII в. и влиянието ѝ върху другите славянски литератури.

В историята на българската литература през XIII в. трябва да бъде включено още едно явление, което досега е привличало главно вниманието на историците — кореспонденцията на цар Калоян с папа Инокентий III.[1] Касае се за 11 обширни писма на латински език на цар Калоян, княз Белота, архиепископ Василий и българските архиепископи и епископи; писани са в Търново; на първото се отбелязва, че от български е преведено на гръцки, а от гръцки на латински.

Може ли в случая да се говори за произведения на литературата? Обстоятелството, че писмата са стигнали до нас в латински превод, не може да бъде никаква пречка. «Тайната книга» на богомилите също ни е позната в латински превод. Могат да се посочат от историята на всяка литература много примери на произведения, запазени в превод на чужд език. Нещо повече, дори написването на чужд език направо не може да бъде пречка за включването на една творба в съответната национална литература; такъв е случаят с използуването на латинския език в европейските средновековни литератури, на гръцки език в първобългарските каменни надписи и т. н.

Вторият въпрос, който възниква, е: могат ли писмата да се сметнат за литературни паметници? Това зависи от характера на самите писма. Писмовната форма може да се използува като композиционен и стилистичен похват в художествената литература («Бедни хора» на Достоевски, писмата в романите на Тургенев и др.). Но писмата и сами за себе си могат да представят литературен интерес, особено като една от формите на публицистиката. Действително преписката с папа Инокентий III има държавно-дипломатически характер, но това е деловата ѝ функция. По съдържание тя надхвърля тая функция и засяга отношенията на българската държава с римската черква, Византия,

[1] Вж. И в. Д у й ч е в, Преписката на папа Инокентий III с българите, Год. на Соф. у-т, Ист.-фил. фак., 38, 1942; ново издание в Извори за българската история, XII, 1965, с. 307—378.

Унгария, Латинската империя в Цариград, разкрива държавните концепции на българския владетел, дава интересни подробности от конкретния живот (напр. пътуването на архиеп. Василий до Драч и безуспешния му опит да отиде по море в Рим), съдържа отделни повествователни елементи. Колкото и да са подчинени на един дворцов и канцеларски шаблон, писмата все пак отразяват индивидуалните особености на авторите си. Зад дипломатическия етикет се крият живи личности, които се стремят към определена цел, спорят, убеждават, вълнуват се. По тоя начин писмата се оформят като една своеобразна литературна проза и представят интересна страница в книжовния живот на XIII в. Те са важно свидетелство за контактите на българите през този период със Запада. А тези контакти са много характерни: в съседство с българската държава се създава на юг Латинска империя. Скоро в Търново ще се появят латински пленници, между които и император Балдуин. При Калоян Търново се посещава от високи римски духовници, пратеници на папата. В Търново се настаняват западни търговци и образуват отделен квартал. Иван Асен дава на дубровнишките търговци специална грамота, Михаил Асен сключва в 1253 г. договор с Дубровнишката република; по-късно Иван Александър влиза в твърде тесни отношения с венецианците, които имат свой консул във Варна, и т. н. Необходимостта от познаването на латинския език и латинското писмо става толкова голяма, че още в началото на XIII в. били изпратени млади българчета да учат в Рим. Сам Калоян пише на папа Инокентий III: «При твоята велика святост изпроводих две момчета; едното се казва Василий, а другото Витлеем. Нека бъдат дадени по нейна повеля да научат в училището латинско писмо, защото тук нямаме граматици, които могат да преведат писмата, които ни изпращате. А когато те се изучат, нека бъдат върнати при моето царство.» Архиеп. Василий добавя: «Нека знае при това вашата велика светост, че ви изпровождам по повеля на господаря цар две момчета — едното е син на свещеника Константин, а другото на царя, та да изучат по нареждане на ваша светост латинското писмо.»[1]

Проникването на латинската култура в Търново

[1] Извори за българската история, XII, с. 360, 361.

и в България — дотолкова, доколкото може да се говори за такова проникване — дава своето отражение и в литературното развитие, както това се вижда от някои интересни литературни творби.

Книжовният живот през XIII в. не се изчерпва само с разглежданите дотук явления. Могат да бъдат отбелязани преписите на редица богослужебни книги, някои направени в Търново, други — другаде в България (Търновското евангелие, Свърлишкото евангелие, Добрейшовото евангелие, Врачанското евангелие, Боянското евангелие, Кюстендилското евангелие, Пирдопският апостол, Болонският псалтир, Радомировият псалтир, Хлудовият триод, Зографският миней и др.). През XIII в. се съставят сборници с интересно съдържание, като Драгановия миней, Берлинския сборник; правят се преводи от гръцки (Хоматиановото житие на Климент Охридски, главата за богомилите в съчинението на Евтимий Зигавин «Догматично въоръжение на православната вяра» и др.). Някои от тези ръкописи с красотата на буквите, заглавките и орнаментите представят забележителни произведения на изкуството.

През XIV в. вече може да се говори за нов разцвет на българската литература и за издигането на Търново като важен литературен център не само с национално, но и с общобалканско и общославянско значение. Литературното оживление върви успоредно с голям подем и в областта на другите изкуства — архитектура, живопис, художествени занаяти. Търново се превръща в средище на разнообразна художествена дейност: стенна живопис, миниатюра и художествена илюстрация, златарство и т. н. Търновските книжовници, художници и майстори-златари приготвят за царската библиотека на Иван Александър ръкописи с прекрасни илюстрации и чудесно изработени подвързии — високо постижение на изкуството. От Търново излизат ръкописи за далечни краища (със специално писмо търновският патриарх Теодосий изпраща «две боговдъхновени книги» на зографските монаси). Около Търново се изграждат манастири, които се превръщат в книжовни огнища. Но оживената литературна дейност далеч надхвърля Търново и търновските околности. Иван Александър и Иван Шишман обдаряват с привилегии близки и далечни манастири (грамотите на Иван Александър на Зографския манастир, Мрач-

кия манастир в Радомирско, манастира Св. Богородица Елеуса при Месемврия, манастира св. Никола при Месемврия, Рилската и Витошката грамота на Иван Шишман). През XIV в. се възстановява Рилският манастир и се превръща в книжовно средище. Засилват се връзките със Света гора — големия център на източноправославната култура, към който се стремят книжовници от всички балкански страни и от Русия; в Света гора получават своята специализация (да се изразим с един съвременен термин) някои от най-бележитите български писатели през XIV в.

Владетелите и ръководителите на българската черква са усърдни покровители на книжовния живот. В посвещенията, с които се обръщат към тях книжовниците (колкото и в тези посвещения да има официална риторика), се разкрива духовният подем на страната. «Понеже прочее — пише един търновски книжовник — по божие благоволение благоверният и христолюбив

Иван Александър биде помазан на царството на българския престол, с божия помощ завладя и покори много земи и други царе и бе украсен с всякакви добродетели, то той пожела — всред всички свои добри дела — да потърси точно с всяко усърдие и духовна любов, като добър боголюбец, и това — да бъде преведена от гръцки език на български тази книга, сиреч Деянията на светите апостоли, съборните послания и [тези] на великия Павел. В такова време се случих и аз, нищият и още по-непотребен за такова дело, и бях принуден за това от този благочестив и благоверен дар и не проявих непослушание спрямо неговата богоугодна повеля, а с всяко усърдие и старание и още повече с голям труд, колкото можах според силите си сторих и преведох тази боговдъхновена книга от гръцки език на български. . .»[1] Същите грижи за книжнината полагат и търновските патриарси: «По повеля и трудолюбиво залягане на всеосвещения патриарх на богоспасаемия царевград Търново и на цяла България господин Симеон това Благовестие на Йоан Богослов бе преведено от гръцки на български език заедно с неговите отговори от ръката на поп Теотокий, наречен Псилица, в годината 1456 [1347—8], индикт 1.»[2]

---

[1] И в. Д у й ч е в, Из старата българска книжнина, II, 1944, с. 173.

[2] П а к т а м, с. 135—136.

Аз посочвам само два примера за атмосферата, в която се създава българската книжнина в Търново през XIV в. Примерите могат да се умножат. Особено интересни са двете обширни приписки към Софийския псалтир («Песнивец»), писан в 1337 г., и Лондонското четвероевангелие от 1356 г. И двата ръкописа са били приготвени по поръка на Иван Александър и са били предназначени за царската библиотека. Приписките са се превърнали в тържествени похвали за владетеля с блестяща характеристика и патетично обръщение. Иван Александър е сравнен с Александър Македонски и е поставен по-високо от всички свои предходници: «Никой от първите ни царе не ми се струва такъв, както този велик цар Иван Александър, похвала и слава на българите.» А обръщението завършва с думите: «Радвай се, граде Търново! Радвайте се, негови градове и страни! Радвайте се и пак се сърадвайте, тъй като имате такъв цар!»

Четиринадесетият век е век на големите противоречия и контрасти: подемът на културния живот се съпътствува от неизбежния ход на българската феодална държава към пълна политическа катастрофа; необикновеното оживление в литературата, нарастването на литературните интереси и повишаването на естетическите изисквания вървят паралелно с неимоверното развитие на ересите, резултат на дълбокото недоволство на народните маси. От една страна, се пишат патетични похвали за владетелите, а, от друга, разширява се разпространението на апокрифната книжнина. Тъкмо от този период имаме многобройни преписи на апокрифи (Видение Исаево, Детство Исусово, Прение на Христос с дявола, Смъртта на Аврам, Разумника и др.). Житието на Теодосий Търновски ни дава интересни сведения за развитието на ересите; Иван Александър свиква събори срещу богомилите; патриарх Евтимий Търновски също прави усилия да спре разпространението на тяхното огромно влияние.

Големите социални контрасти и драматични конфликти съдържат силен творчески фермент и създават почва за раждане на значителни литературни произведения. Ако хвърлим поглед към книжовната продукция на XIV в., пред нас изпъкват цяла редица интересни явления. Да вземем на първо място историческите съчинения. Става дума за преводните византийски хроники. Те проникват в България още през

X—XI в., но през XIV в. се наблюдава необикновено оживление: превеждат се хрониките на Константин Манасий, Йоан Зонара, Симеон Логотет; прави се нов превод на хрониката на Георги Амартол («Летовник»). Нещо повече, тези хроники се допълват със сведения, които засягат българската история, какъвто е случаят с 19 добавки към Манасиевата хроника. Това са добавки, изпълнени с патриотично чувство. В една от тях се говори за Търново — «нашият нов Цариград цъфти и расте, укрепва се и младее», защото «има такъв светъл и светоносен цар, великия владетел и изряден победоносец, от корена на преизящния цар на българите Иван Асен, т. е. Александър, прекротък, милостив, монахолюбив, хранител на бедните» и т. н.[1] Интересът към историческото четиво се вижда и от великолепната украса на един от преписите на Манасиевата хроника — Ватиканския, с неговите 69 многоцветни миниатюри.

На второ място трябва да се постави появата на нови преводни разкази, които внасят светска тематика и несъмнено отговарят на повишените интереси и вкусове на българското общество. Някои от тези разкази идват от Запад («Троянската притча»). Естетическите нужди се задоволяват с разкази за Троянската война, за кръчмарката Теофана, за Езоп, легендата за кръвосмешението, за българската царкиня Персика. От тях най-интересни са несъмнено разказите за Троянската война. Легендата за това голямо историческо събитие, превърнало се в мит и намерило великолепно поетическо въплъщение в «Илиада» и «Одисея», развълнувало няколко епохи и всички европейски народи, твърде рано е докоснала и въображението на българския народ — още през X—XI в. чрез летописния разказ в преведената у нас хроника на Йоан Малала. Но тя се превръща във вълнуващо художествено преживяване с превода на Троянската притча — обширен разказ, изпълнен с драматични събития, героични подвизи, интригуващи любовни сцени. Богатата фабула, ясната композиция, макар и изобилстваща с многобройни епизоди и подробности, множеството образи, увлекателната интрига, силните емоционални акценти, простотата на стила и

---

[1] Вж. И в. Д у й ч е в, Из старата българска книжнина, II, с. 97.

езика не само са пренасяли читателя в един непознат и интересен свят, но са и оформяли неговите естетически вкусове, насочвайки го към образите на светската литература. Разказите за Троянската война, както и разказите за Александър Македонски подпомогнаха създаването на светска, рицарска, приключенска и романтична белетристика в редица европейски страни. У нас те не можаха да изиграят тази роля поради фаталния удар, който българската култура получи с турското завоевание.

Литературното оживление през XIV в. няма да се характеризира пълно, ако не се отбележат многобройните нови преводи и преписи на съчинения от богослужебен, нравствено-поучителен и богословско-философски характер. Превеждат се съчиненията на Дионисий Ареопагит, Ефрем Сирин, Йоан Златоуст, Василий Велики, Йоан Лествичник, Исак Сирин, Симеон Нови Богослов, Теодор Студит, Нил Синайски, Севериан Гавалски, Никита Стифат, Епифаний Кипърски и др. Съставят се цяла редица сборници — на поп Филип, на монах Лаврентий, на Митрофан, видинският сборник с жития на жени (от 60-те години Видин се оформя като книжовно средище) и т. н.

Но най-значителното явление в българската литература през XIV в. е Търновската книжовна школа на патриарх Евтимий. Тя има своята интересна история. Нейните зачатъци трябва да търсим в дейността на Теодосий Търновски и основаната от него школа в Килифаревския манастир, а Теодосий е свързан с едно от най-големите религиозно-философски движения през тази епоха — исихазмът. Той е съученик и сподвижник на основателя на исихазма Григорий Синаит, в чийто манастир в областта Парория прекарва дълго време и комуто оказва подкрепа, използувайки връзките си с цар Иван Александър. Исихазмът представя опит да се обновят черквата и монашеският живот. Нас ни интересува както с влиянието, което оказва върху развитието на българската литература, така и с борбите, които се разгарят с неговите противници — срещу неговата мистика те издигат идеите на рационализма. Водачът на тези противници е Варлаам, грък от Калабрия, преподавател по философия, свързан с най-видните представители на италианската култура през XIV в., учител на Петрарка по гръцки език.

В конфликта, който се създава, мистицизмът на

исихастите побеждава, защото във Византия и България все още няма социална почва за идеите на рационализма. Но за нас е важно да отбележим, че през XIV в. умовете на Балканския полуостров вече се докосват до голямото ренесансово движение, което започва на Запад. Това е векът на Петрарка и Бокачио и на англичанина Чосер, автора на «Кентърберийските разкази».

През школата на Теодосий в Килифаревския манастир минават мнозина книжовници: Евтимий, Киприан, йеоромонах Дионисий, отличен познавач на гръцки и български и изкусен преводач, Григорий Доброписец, който пише извънредно интересно житие на своя учител Роман-Ромил, изпълнено с непосредни наблюдения от живота и природата. Исихазмът е оставил своята следа в тяхното творчество — и все пак неправилно ще бъде да се сметне, че българската литература от средата на века се развива изключително под неговия знак. Динамичното обществено развитие се оказва по-силно от догмата и канона и оказва своето силно въздействие върху характера на литературата. Най-добро доказателство за това е делото на Евтимий Търновски.

Евтимий Търновски е централната фигура в епохата, един от титаните, които определят насоката на една литература. Мисля, че все още не сме оценили достатъчно и пълно неговата огромна роля в това отношение. Дейността на Евтимий може би най-добре изразява търсенията на едно сложно и преломно време, каквото представя четиринадесетият век. Ще бъде неправилно да наречем Евтимий човек на Ренесанса, сроден по дух на великите италиански хуманисти — негови съвременници. Школата на исихазма, през която преминава, представя броня за идеите на рационализма. И все пак в неговата търсеща личност е проникнало нещо от новия дух на епохата. Проследете само пътя му: Търново, Килифаревския манастир, Цариград и Света гора, където прекарва осем години, отново Търново, манастира «Св. Троица» и патриаршеския престол, за да завърши своя драматичен живот на заточение в Родопите. Нищо чудно, че неговите ученици преминават също неспокоен път; да вземем само два примера — Григорий Цамблак и Константин Костенечки.

Дълбоко вътрешно неспокойствие характеризира цялата дейност на Евтимий. Той търси във всички насоки — предприема голяма реформа на езика и правописа, изправя преводите, дири нови форми в житията

и похвалните слова; в посланията си, които представят публицистиката на епохата, решава сложни богословски и житейски въпроси. Трудно можем да кажем, че навсякъде литературните начинания на Евтимий имат прогресивен характер, но взета в цялост, книжовната му дейност представя решителна крачка напред в развитието на българската литература. Онова, което му помага, то е не само забележителната му работоспособност, но преди всичко огромната му култура (той стои на висотата на тогавашната византийска образованост) и неговото определено отношение към нуждите на времето. Евтимий пише не случайно житията си, отговаряйки на преки обществени потребности.

Тук могат да се кажат много неща за характеристиката на неговите жития и похвални слова: и за следването на традицията, и за създаването на нови моменти в житийната композиция, и за стремежа му да реши нови художествени задачи, пишейки житията «по лѣпотѣ» и създавайки нов, «висок» стил («плетение словесъ»); и за опита му да разкрие душевния живот на героите и да покаже постепенното развитие на личността, и за лиризма му. В неговите произведения бавно прониква един нов момент — патриотизмът, който се проявява както във възкръсяването на историческото минало при проследяване съдбата на мощите на героите му, така и в преки призиви. В молитвата, която отправя към Иван Рилски в края на житието, Евтимий заявява: «О, пречестна и изпълнена с благодатта на светия дух главо, Иване, обиталище на спасителя и на отца! Като стоиш пред престола на царя на всички, като се наслаждаваш направо от сиянието на единосъщната троица, херувимски като пееш заедно с ангелите трисветата песен и като имаш голяма и непостижима смелост, моли се на всемилостивия си владика да спаси сънародниците ти, единородния ти български народ! Помогни на нашия държавен цар Иван Шишман и подчини под нозете му всички врагове! Запази вярата непорочна, затвърди нашите градове, усмири целия свят, избави ни от глад и пагуба и ни запази от нападението на иноплеменицитe!»

Това не е единственият патриотичен момент в произведенията на Евтимий. По-добре можем сега да разберем образа на народен водач, който е нарисувал така вдъхновено и живо Григорий Цамблак в похвалното си слово за Евтимий.

Величието на литературното дело на Евтимий се

проявява и в отражението, което намира в произведенията на неговите ученици, и във влиянието, което оказва в Сърбия, Румъния и Русия. От школата, която създава, излизат забележителни писатели: Киприан, Григорий Цамблак, Константин Костенечки, Йоасаф Бдински. Първият от тях пренася традициите на Търновската школа в Русия и като московски митрополит въвежда новия, евтимиевския житиеписен стил в руската литература. Григорий Цамблак развива широка литературна дейност почти във всички балкански страни: България, Византия, Сърбия, Румъния, за да го видим по-късно в Киев и Литва и на черковния събор в Констанц. Той доразвива Евтимиевите традиции и създава жития и похвални слова с правдиви жизнени описания. Константин Костенечки свързва писателската си дейност със Сърбия и там написва големия си граматически труд «Разяснено изложение на буквите», в който излага Евтимиевите езикови и правописни принципи, и биографията на Стефан Лазаревич, близка до историческите събития и до обстановката, в която те се разиграват. Йоасаф Бдински, най-видният представител на книжовния живот във Видин, създава похвалното слово за Филотея, в което има един вълнуващ момент: посещението му в завладяното от турците Търново.

Да се открие връзката на тези четирима писатели с творчеството на Евтимий не е трудно — тя личи и в основните теми, и в композиционните, изобразителните и стиловите особености на житията и похвалните слова, и в езика и правописа. Но онова, което заслужава да се подчертае, то е, че традициите на Търновската школа прескачат времето на Евтимий и делото на неговите ученици — те минават в следващите векове: през XV в. ще ги срещнем у Димитър Кантакузин и Владислав Граматик, а в следващия век — в житията на софийските книжовници поп Пейо и Матей Граматик. Разбира се, тези традиции се видоизменят и развиват, но върху основата на началния тласък, даден от търновския патриарх. Литературният и обществеият му авторитет е толкова силен, че към него се обръщат за решаване на спорни въпроси Киприан от Света гора, йеромонах Никодим Тисменски от Румъния, угровлахийският митрополит Антим, а учениците му ще го нарекат «велик художник на славянската писменост».

Чрез делото на Евтимий и неговите талантливи ученици българската литература през XIV в. достига ви-

сок връх, преживява голям разцвет. За съжаление този разцвет съвпада с катастрофата на българската феодална държава и има по-скоро характер на блестящ и красив залез. И тук идва интересният въпрос: изчерпва ли българската литература вътрешните си сили, стига ли до безизходност? Търновската литературна школа е най-високото развитие на един път, който е започнал още през IX в. — това е пътят на онова, което наричаме българска средновековна култура. С дълбокия обществен прелом, който през XIV, XV и XVI в. настъпва в Италия, Франция, Англия, Германия, Испания, Полша и други страни, се разкриват нови пътища пред европейските народи — пътищата на Ренесанса. Такава щеше да бъде неизбежно и съдбата на българската култура и литература: през XIV в. в някои особености на самата Търновска литературна школа вече се съзираха първите ренесансови искри. Следователно традициите на Търновската школа не затвараха един път, а по-скоро подготвяха едно ново развитие. Иначе не можем да си обясним нейното въздействие през следващите векове върху балканските страни и в Русия. Но тъкмо тук се поставя въпросът за съдбата на българската средновековна литература.

Има едно място в похвалното слово на Йоасаф Бдински за Филотея, което човек не може да чете спокойно. Писателят се връща към спомена за падането на Търново:

«След като се измина много време, в 6902 [1394] г., пак в трети индикт, когато поради неизвестни божии тайни срещу онова място се извърши гневът и голямото агарянско нашествие, уви! — стана и пълното тъжно разорение на тоя град заедно с околните. Чрез попущението на всесилния промисъл, чиято глъбина на съдбините е голяма, не зная по какъв начин с него се сбъдваше онова Йеремиево псалмопение, което казва: «Пътищата на Сион тъгуват»; когато всяка възраст от мъжки пол падна под оръжие; когато се извършваше невероятното чудо, що пак Йеремия тъжно възпява: «Проляха кръвта им като вода около Ерусалим и нямаше кой да ги погребе; изоставиха труповете на робите за храна на птиците небесни и телата на преподобните ти — на земните зверове. . .» . . .«Тогава архиереите и гражданите трогателно биваха гонени, подлагани по много начини на мъки и злословия. О, беда! Заради благочестието биде заточен дори и патриархът, онова светило на свети-

лата и христолюбивият образ! Тогава мнозина казваха: «По-добре беше слънцето да изгасне, отколкото да замлъкне Евтимиевият език!» Съжалявам те, о църкво, съжалявам те поради това неочаквано разорение! На тебе говоря, търновска славо! От каква на каква се превърна! Тогава в непристъпна светая светих влязоха нозете на нечестивите; тогава се изпълни и казаното някога от господа: «когато видите мерзостта на запустението да стои на своето място». А свещеници, уви, и люде, и множество тълпи страдаха на открито; те нямаха нито молитвени домове, нито пък се ползуваха — подобно на нечестивите — от законни правдини. В един глас всички жалостно викаха: «Като виждате нашето страдание, бойте се!» А и още по-жалостно, като се провикваха, те казваха: «О земя и небо, страдайте заедно с нас!» Над нас се изпълни Давидовото: «Очаквах състрадател, но го няма, и утешител, но не го намерих.» Затова умилно се молеха на безчувствената твар за състра-
114 дание. Чрез проявения от бога гняв биде позволено на враговете люто да се ярят на благочестивите и голяма беше дързостта на нечестивите срещу благочестивите. О, позор! И мнозина се прехвърлиха към недостойната Мохамедова вяра: едни, като се изпоплашиха от страх, някои, като се омекчиха чрез ласкателства или като бидоха победени чрез материална придобивка, други пък се присъединиха към враговете, като — поради простотията си — се подмамваха чрез писма и хитрост.»[1]

Ето един трагичен разказ за катастрофата на българската държава, за трагедията, която преживява Търново. Но това е трагедия и на българската култура и литература. Ударът е съвсем внезапен и залезът е твърде бърз, за да ги приемем като нормално явление. Катастрофата сварва българската литература в пълния ѝ разцвет: начело на литературното движение стои една такава забележителна фигура като търновския патриарх; между неговите ученици и поддръжници се намират такива талантливи писатели като Григорий Цамблак, Константин Костенечки, Киприан и др. Евтимий е написал много произведения: жития, похвални слова, послания, литургични трудове, разработил е няколко важни жанра — художествени и публицистични, извисил е есте-

[1] Бълг. истор. библиотека, IV, 1931, кн. 1; вж. П. Динеков, К. М. Куев, Д. Петканова, Христоматия по старобългарска литература, 1961, с. 406—407.

тическите изисквания, създал е произведения, изпълнени с най-чист патос и лиризъм. Някои моменти от неговите жития представят образци на възвишена религиозна лирика (особено в житието на Петка Търновска). Учениците на Евтимий продължават неговия път и създават забележителни произведения, като похвалните слова на Григорий Цамблак или житието-биография на Стефан Лазаревич, написано от Константин Костенечки. Но българската литература през XIV в. се представя не само от делото на Евтимий и неговите ученици. Както вече беше посочено, в нея се развива белетристиката, превеждат се византийски хроники, създават се великолепно оформени ръкописи, където работата на писателя-преводач се съчетава с високото изкуство на художника-илюстратор. Съставят се сборници и се правят преводи на забележителни християнски съчинения. Особената чувствителност към съдбата на страната с предчувствията за приближаващата беда, с надеждата, че катастрофата ще бъде избягната, се съчетава с поетическия полет, с естетическите търсения, с порива за приобщаване към големия свят на културата.

През XIV в. българската литература преживява блясъка на своето развитие и привлича вниманието на съседните страни, получава признанието на близки и далечни народи. Тя продължава да бъде свързана с канона на византийската литература и все пак върви по свои пътища. Политическите контакти със Запада (при Калоян, Иван Асен II и по-късно) оказват своето влияние — отварят нов прозорец към света. Българската литература се превръща от литература национална в балканска, славянска и европейска. Оттук и влиянието, което започва да оказва извън страната. Повтаря се оная роля, която тя играе през IX — X в.; затова не случайно науката говори през тоя период — що се отнася до Русия — за второ българско и южнославянско влияние. Аналогията тук е много интересна, при все че в българската литература са настъпили важни изменения в тематика и жанрове, в умствени и философски търсения, стил и език.

Връзката с традициите на българската литература от първия ѝ разцвет (IX—X в.) не е прекъсната. Няколко примера са достатъчни: в Драгановия миней от XIII в. са поместени служби и помен за Кирил и Методий, Иван Рилски, цар Петър; в Берлинския сборник стои съчинението на Черноризец Храбър; в Скопския миней

се намира службата за Кирил с интересно посочване — Кирил проповядва християнството с български книги (книгами блъгарскими). От XIII в. притежаваме преписи на Азбучната молитва и Прогласа към евангелието; в Бориловия синодик са поместени славословия не само за български царе от първата държава, но и за Кирил и Методий, Климент, Сава, Горазд, Наум. Подобни славословия откриваме в Боянския и Зографския поменик. Българите помнят своята история — в писмата си до папа Инокентий, в които иска царска корона и достойнство «според както са ги имали нашите стари царе», Калоян отбелязва: «Както намираме записано в нашите книги, един е бил Петър, втори Самуил и други, които са ни предхождали по царуване.» В сборника на монах Лаврентий от 1347/8 г., съставен по поръка на Иван Александър, са включени сказанието на Черноризец Храбър и съчинението на Кирил «Написание за правата вяра». Връзката с най-ранния период от историята на старобългарската литература се запазва и през XV в. — в сборниците на Владислав Граматик се намират редица съчинения от Кирило-Методиевата епоха.

Ето какво представя българската литература, когато идва катастрофата в края на XIV в. Съдбата на българската интелигенция е най-злощастна: избивания, заточения, потурчвания, разорение на книжовните средища в черкви и манастири. Част от писателите успяват да избягат — виждаме ги емигранти в Сърбия, Румъния, Русия. Тук те продължават традициите на българската литература, но очевидно това не може да бъде нормалната обстановка за творческа работа. И въпреки че никога не загасва книжовният живот вътре в поробена България (понякога дори значително се съживява), робството туря край на възхода на българската литература; тя дълго време не може да представя изходна точка за ново развитие.

Тук не е мястото да гадаем по какъв път би се развила и какви постижения би направила българската литература при нормални условия. Несъмнено друга би била картината на нашата литература и нашата култура изобщо през XV, XVI, XVII в. — вековете на Франсуа Вийон и Макиавели; Торквато Тасо, Еразъм Ротердамски, Франсуа Рабле, Пиер Ронсар, Сервантес и Лопе де Вега; Френсис Бекон, Шекспир и Ян Кохановски; Галилео Галилей, Лафонтен, Молиер и Милтон. Не

искам да кажа, че нашата литература би създала непременно такива великани, но до нея през този период не долита нито искрица от тяхното дело, а известно е какво значат контактите в областта на литературата и културата, какво значение има за творческия живот атмосферата. Не се осъществи шансът Търново, център на блестяща средновековна литература и култура, да се превърне във Флоренция на българския ренесанс.

Казах, че гаданията са сфера на поетите, мечтателите и художниците, а не на учените. И все пак ще си позволя поне донейде да се пренеса в неосъщественото развитие на българската култура през XV, XVI, XVII, XVIII в. Румъния в културно отношение е извънредно тясно свързана през Средновековието с България — изворите на нейната писменост, архитектура, живопис се намират в традициите на българската средновековна култура. Румъните също изпитват удара на турското нашествие, дори се превръщат в зависима от турците васална територия. Но въпреки всичко румънският народ живее при условия, които му дават възможност да се развива твърде свободно, с нормални темпове в културно отношение. Резултатите на тази възможност се виждат, когато обикаляте румънската земя: прекрасни черкви от XVII и XVIII в. (дори в центъра на Букурещ), които в стил, линия и украса изхождат от традициите на българо-византийската архитектура и ги доразвиват; болярски и княжески дворци, съчетаващи стари с нови елементи (напр. двореца на Константин Бранковяну в Могошоя); живопис, в която проникват все повече светски черти и теми, особено в портрета; литература и печатници. Когато като българи се вглеждаме в тях, сякаш мъртвите възкръсват — заживяваме в един свят на видения, защото проецираме развитието на една историческа действителност, която е спряла някъде към края на XIV в. и е останала несбъдната, като мечта. Сякаш това е културата на нашата собствена страна, такава, каквато логически е трябвало да бъде. В паметниците на румънската култура от XVII и XVIII в. ние виждаме нейните нереализирани контури и измерения. Тогава разбираме още по-добре катастрофата, настъпила в българската култура в края на XIV в., и си спомняме думите на Йоасаф Бдински в онези тежки дни: «По-добре беше слънцето да изгасне, отколкото да замлъкне Евтимиевият език.»

Не само в историята на българския народ култура-

та е претърпявала катастофи (макар че никой друг европейски народ такава съдбоносна катастрофа не познава). Но една катастрофа още не е край — това показва развитието на нашата култура и литература — както през първите векове на робството, така и в епохата на Възраждането. Културната енергия на един народ има разнообразни трансформации. Тя е като дълбока подземна вода, която се изгубва в един извор, за да избликне другаде. У нас оная огромна творческа сила, която нацията носи и притежава, намира един път, който не е нов, но който се превръща за няколко века в основна художествена стихия — народното поетическо творчество. Краят на XIV или по-точно XV в. представя преломна епоха в историята на българската народна поезия. Тогава се развиват два големи жанра — юнашкият епос и историческите песни; появяват се образът на Момчил, Кралимарковият цикъл, песните за последните Шишмановци, елегиите, посветени на робската неволя. Ние не притежаваме автентични песенни текстове от епохата — всичките ни записи (с незначителни изключения) са от XIX в. Но въпреки измененията, които те неизбежно са претърпели, записите от XIX в. дават представа за фолклорното състояние четири века преди това. И то ни дава основание да установим огромното богатство на поетическите образи, блясъкът на онзи поетически свят, който народът е създал от XV в. нататък — като някаква компенсация на залеза на литературата.

Тук не бих искал да се спирам на отношенията между фолклор и литература — както в самата им художествено-творческа същност и обществена функция, така и в историческото им развитие и в историческа съдба на народа. Но несъмнено е едно — българската поетическа култура преобразява своя лик, сменя своите основни носители; народното творчество поема за един дълъг период функциите на литературата, осъществявайки ги в своя сфера и със свои средства. С това литература и фолклор не се изравняват нито с оглед на художественото съзнание на носителите им, нито в обществената си роля. Съществена е разликата между средновековната литература и художествената култура на народа, но това не изключва техните контакти и взаимодействия. Би било много интересно да проследим какво наследява (и изобщо наследява ли) фолклорът от високите постижения на българската литература през XIII и

XIV в., но това е въпрос много сложен и изисква специално разглеждане. Бих искал да изтъкна само едно: редица образи от народната песен (Момчил, Крали Марко, Балканджи Йово, трите синджира роби, Янка, която не иска да даде вярата си на турците, пленената невеста, която е принудена да остави в гората малкото си дете, Мара, бяла българка, която отказва на цар Мурад да се потурчи, болен Дойчин, който брани сестра си, песните за яничари и т. н.) не ни ли връщат към един свят, който ни е познат от литературата на XIV в.? Разбира се, и контурите, и багрите, и емоционалните интонации, и целият жанров и творчески строй, и езиковият израз са други; това са два различни свята, понякога така затворени в себе си, че дори не се докосват. Но все пак това са творчески прояви, които принадлежат на един народ и които във времето живеят една до друга и се преливат една в друга — и затова неизбежно носят редица общи тенденции. Говорейки за залеза на блестящата търновска епоха от историята на българската литература, ние не можем да не си спомним за народната поезия, която разцъфтява от XV в. нататък, създавайки големите си епически традиции. Тази съпоставка ни е нужна — тя утвърждава оптимистичното начало в съдбата на нашата национална творческа и литературно-поетическа култура.

Из руско-българските литературни връзки през XVI—XVIII в.

В богатата история на вековните руско-български литературни връзки има блестящи прояви: широкото проникване на старобългарски литературни паметници в Киевска Русия и ролята, която те играят в развитието на старата руска литература през XI—XII в.; второто южнославянско влияние в Русия през XIV—XV в. огромното въздействие, което руската литература оказва върху развитието на новата българска литература през XIX и XX в. Макар че на тия отношения са посветени твърде голям брой изследвания, все пак някои моменти от тях и досега остават недостатъчно проучени.[1] Особено слабо са осветлени няколко интересни прояви на руско-българските литературни връзки през XVI—XVIII в.

I

В руската литература е известно съчинение под заглавие «Мѫченїе свѧтаго и славнаго великомѫченика христова Геѡргїа Новаго, мѫчившаго сѧ въ Средцѣ градѣ блъгарстѣмь». А. И. Яцимирски отбелязва от него 15 преписа, от които най-старият е от 1552 г. Житието е познато в две редакции, от които втората — както беле-

[1] Това отбелязва и Д. С. Лихачов в своя забележителен доклад пред IV международен конгрес на славистите «Некоторые задачи изучения второго южнославянского влияния в России», М., 1958, с. 3—4.

жи Яцимирски — представя риторично разширение на първата. В Макариевите минеи са поместени и двете редакции. Яцимирски обнародва най-стария познат препис на житието от 1552 г. (по молдавски ръкопис, търновска редакция).[1]

В края на обнародвания текст се съобщава, че житието е било написано през 1539 г. в гр. Псков от «смиреныи мнихь и презвитерь Илїа». В увода на житието се разказва откъде житиеписецът Илия е получил сведенията за софийския мъченик Георги Нови. « В царство благочестиваго и христолюбиваго великаго кнѧsѧ Iѡана Василіевича, самодържца всеѧ великиіа Роусіи» пристигат в Новгород при архиепископ Макарий двама атонски монаси Митрофан и Прохор и те разказват за мъчението и смъртта на Георги Нови в София — като един епизод от многобройните страдания на поробеното християнско население на Балканския полуостров: «Они же мнѡга сказашѧ безбожных ѡнѣх скврънаих сраценъ насиліа и гоненіа на христіаны и повѣдашѧ о подвисѣ и мѫченіи Геѡргіа Новаго».

Както е известно, съществува и българско житие на Георги Нови, написано от софийския свещеник Пейо, който е бил извънредно близък на Георги и е бил негов наставник и ръководител по време на преследването, съденето и гибелта на мъченика; Георги е живял в дома на поп Пейо в София. Житието е познато по няколко преписа, най-старият от които е от 1677 г.[2] Яцимирски изтъкна, че авторът на руското житие Илия не е познавал житието, написано от поп Пейо. Като образец Илия е използувал житието на Григорий Цамблак за Йоан Нови Белградски; за доказателство Яцимирски приведе редица паралели между двете жития.[3]

[1] А. И. Яцимирский, Из истории славянской проповеди в Молдавии. Памятники древней письменности и искусства CIXIII, 1906, с. IXXVIV— LXXVIII, 97—109.

[2] Той е обнародван от С т. Новаковић — Служба и живот светога ћурђа Кратовца, Гласник Српског ученог друштва, XXI, 1867, с. 97—156; два по-късни преписа са обнародвани от А. Гильфердинг, Болгарское житие Георгия Нового Софийского, Летопись занятий Археографической коммисии, 1862—1863, Выпуск второй, СПб., 1864, с 1—24, и П. Динеков, Софийски книжовници през XVI век. I. Поп Пейо, София, 1939, с. 57—76; за нови преписи съобщи Б. Ст. Ангелов, Из старата българска, сръбска и руска литература, II, 1967, с. 268—279.

[3] А. И. Яцимирский, Григорий Цамблак. Очерк его жизни, административной и книжной деятельности, СПб.,

Не смятам обаче, че могат да се приемат за приключени проучванията на отношенията между руското житие на Георги Нови, написано от Илия, и българските книжовни паметници, посветени на софийския мъченик, още повече, че се касае за един от твърде интересните периоди от развитието на старата българска литература. През XVI в., в епохата на турското робство, София става център на оживена литературна дейност, тук се оформят и работят няколко забележителни писатели, между които несъмнено най-значителни са поп Пейо и Матей Граматик. Произведенията, които се създават, са свързани в редица отношения с литературните традиции на Търновската школа на патриарх Евтимий, но с това не се изчерпва тяхната характеристика. Забелязват се известни тенденции на демократизация на литературата, на нейното приближаване до живота, до актуалните въпроси на съвременната действителност. Съдбата на народа, насилията, които извършват турските поробители, тревогите на настоящето и бъдещето на народа все повече започват да привличат вниманието на писателите. И наистина най-значителните произведения на софийските книжовници от XVI в. са предизвикани от конкретни събития, които се разиграват в София, и са посветени на един извънредно важен въпрос — опитите на турците да помохамеданчат българското християнско население в града. Загубването на вярата в тогавашния момент и при тогавашната политическа обстановка е равнозначно на загубване на народността. Тъкмо произведенията на софийските книжовници свидетелствуват за няколко такива опита, направени през XVI в. Поп Пейо се спира на съдбата на младежа Георги, родом от Кратово, който е принуден поради преследванията на турците да напусне родното си място и да се засели в София. Тук обаче турците се опитват да го привлекат и помохамеданчат. Той се противопоставя на техните домогвания, бива даден под съд и изгорен на клада в 1515 г. Матей Граматик описва съдбата на софийския жител Никола Нови, който при отказ да се потурчи бива също съден и убит с камъни в 1555 г. Той го-

---

1904, с. 457—461. — Две години по-късно при издаване пространното житие на Георги по преписа в Рилския манастир Яцимирски изказва мнение, че Илия е познавал това пространно житие и го е използувал; вж. Памятники древней письменности и искусства, т. 163, 1906; този факт отбеляза Б. Ст. Ангелов, цит. съч., с. 275.

вори и за трети мъченик от същия период, загинал в София — Георги Новейши, който бил обесен. Тъкмо във връзка със съдбата на тия трима българи, преследвани и убити от турците, възникват няколко литературни произведения: житие на Георги Нови, служба на Георги Нови, житие на Никола Нови, обща похвала на софийските мъченици, кратко житие на Георги Нови.

Матей Граматик дава някои интересни сведения за съществуването в София на литературно подготвени лица, които са се заели със създаването на похвали канони и песни веднага след смъртта на Никола Нови: «въ славословіе божіе и въ похвалоу светаго тропареи състав'льше вь тьи час и [и]ніе похвалніе канони же и пѣснеи и еже ѡ моучени подробноу светаго похвалами повѣсть оукрашають». Интересно е и съобщението, че по същото време в София е имало синайски и ерусалимски монаси, които са съчинили хвалебни канони за мъченика.[1] Може с пълно основание да се предполага, че по време на мъченията на Георги Нови и Никола Нови в София ще е имало и атонски монаси, защото се знаят твърде тесните връзки на софиянци с атонските манастири и особено със Зографския манастир. Така в подправената Калиманова грамота се отбелязва, че Зографският манастир е имал доходи от софийските черкви Св. Георги и Св. Никола, от 20 дюкяна на Говежди пазар и от околните села Горни Лозен и Долни Лозен. За приходите са се грижили специални манастирски настоятели — кѵрь Вльчѵ и кѵрь Стоѧнь.[2] Следователно може да се приеме като твърде вероятно (според съобщението на Илия в псковското житие на Георги Нови) атонските монаси Митрофан и Прохор да са се намирали в София при съденето и смъртта на софийския мъченик.

Издирвайки изворите на псковското житие, А. И. Яцимирски насочи вниманието си към житието на Иван Нови Белградски, написано от Григорий Цамблак. Направените съпоставки са напълно убедителни и те говорят за влиянието на Цамблак върху руската житийна литература през XVI в. В същност тук се касае изобщо за влияние на Търновската школа на патриарх

[1] П. Сырку, Очерки из истории литературных сношений сербов и болгар в XIV—XVIII веках, СПб., 1901, с. 137.
[2] Йорд. Иванов, Български старини из Македония, 1931, с. 606—607.

Евтимий,а това е още един факт от второто южнославянско литературно влияние в Русия. В случая влиянието на Цамблак се проявява в жанрово-стилистичното оформяне на творбата на Илия, но що се отнася до съдържанието по същество, до изложените обстоятелства от живота на Георги Нови, изворите трябва да се търсят другаде. Те са посочени направо — разказът на Митрофан и Прохор пред новгородския архиепископ Макарий.

Доколко е бил достоверен тоя разказ? Житието на Илия е било написано в 1539 г. по заповед на архиепископ Макарий, вероятно наскоро след посещението на Митрофан и Прохор. От самото събитие (смъртта на Георги Нови) са били изтекли вече 24 години. Софийското житие на поп Пейо е било написано твърде скоро след смъртта на Георги от непосреден свидетел и участник в събитията, разиграли се в София през 1515 г. Следователно имаме пълното основание да смятаме, че в него тия събития са изложени много по-близко до истината. С оглед на това в псковското житие на Илия се забелязват сериозни отклонения от разказа на поп Пейо за живота, страданията и смъртта на Георги Нови.

Преди всичко за Георги се съобщава, че е роден в София; дават се и имената на родителите му — Иоан и Мария. Чисто агиографски момент представя описанието на родителите — че били до дълбока старост бездетни. След дълги молитви и дарове, които направили на софийската църква Св. Георги, те се сподобили с дете от мъжки пол, което кръстили в същата църква на името на светеца. Бащата и майката дават отрано детето на учител «да го изучи в божественото писание». По съвършено друг начин е представено детството на Георги Нови от поп Пейо. Бъдещият мъченик се ражда в Кратово от родители на име Димитър и Сара. Когато става на шест години, те го завеждат да учи «свещените книги», но скоро го пращат да усвои златарския занаят. Това съобщение е съвсем близко до действителността, като се има пред вид развитието на златарството в рударския град Кратово и в София. Златарският занаят играе значителна роля в по-нататъшната съдба на Георги в София и особено по време на съденето му.

Напускането на Кратово се мотивира от поп Пейо с преследванията, на които подлагат младежа турските власти — обръщайки внимание на неговата необикновена външност и хубост, те желаят да го потурчат —

«да некакѡ кь царю исмаилтскѡмѕ Беѧзить бегѕ и нѕждею вьведенъ бѕдеть во дворь егѡ». Очевидно, че тук се загатва за отвличането на християнски деца в еничерския корпус. В това отношение в псковското житие е дадено извънредно интересно описание на събирането на християнски деца за еничерския корпус. В описанието се рисуват насилията, които се вършат, и трагедията на християнското население в турската държава. Изобщо цялото руско житие е замислено като разобличение на турските насилия; върху фона на тия насилия е разкрита участта на Георги Нови — като още едно конкретно и силно доказателство за жестоката, изтребителна антихристиянска политика на турските поробители.

Изложението на по-нататъшните моменти от живота на Георги Нови в руското житие е твърде кратко и сбито. След смъртта на родителите си Георги, вече 25-годишен, бил забелязан от турците заради своята красота. Те се опитват да го привлекат с ласкателства към своята вяра. Георги отхвърля дръзко тия опити, защищава християнската религия, за което бива подложен на жестоки изтезания. Предадени са няколко момента от отношението на турските власти и турската тълпа към младежа. Срещу това в житието, написано от Поп Пейо, намираме твърде обширно повествование, с извънредно интересни подробности, които, от една страна, дават картина на живота в София и рисуват цялата обстановка, при която се развиват съденето и страданията на Георги, а, от друга — разкриват психиката на главния герой.

Различия съществуват и в описанията на смъртта и погребението на Георги. Според руското житие мъченикът е бил изгорен на голям огън сред града. Съсипан от жестоките изтезания, той «изнеможе и паде на землѫ безгласенъ, тъкмо оустнѣ движа, таиныа молитвы къ богѕ възсылаше». Хвърлят го в огъня «ельма жива сѫща и мало дышѫща». Турците хвърлят в огъня и множество кучета, за да изгорят с мъченика и костите им да се смесят с неговите,та да не могат да бъдат познати мощите на Георги. Тогава става чудо: явява се на небето дъждовен облак, чува се страшен гръм, огънят бива изгасен. Дъждът продължава целия ден и цялата нощ. Турците се изплашват и се разбягват; явява се светлина над мощите. Твърде подробно е описано самото погребение. То става с голямо участие на софийското християнско население, на софийския митрополит Йеремия

и цялото духовенство в черквата «Св. Георги» на 26 май 1514 г.

Описанието на тия събития у поп Пейо е значително по-обширно и в редица отношения различно. Това е един от най-драматичните моменти в софийското житие. Турската тълпа отвежда свързания Георги през тържището близо при черквата «Св. София». Пред кладата агаряните още веднъж се опитват да накарат младежа да се откаже от вярата си, на което той отговаря смело: «Рехъ вамь и единою и дважди, ꙗкѡ азь вѣри моеи не ѡтвегѕ се никѡлиже, аще тмами мѕки нанесете ми.» Хвърлен в огъня, Георги продължава да защищава вярата си, докато бива убит от удар по главата с дърво. И тук се явява внезапен дъжд. Извънредно интересни са подробностите около откраднването на тялото през нощта — в тия епизоди наставникът на мъченика поп Пейо играе главна роля. Георги бива погребан тържествено, но тук се посочва друга дата — 11 февруари; погребението
126 става в черквата «Св. Марина»; друго е и името на митрополита — Панкратий.

Различията в изложението на събитията в двете жития произхождат от различните извори: поп Пейо е черпил сведенията си от лични наблюдения; руският автор не е очевидец на събитията — той предава живота на софийския мъченик Георги по разказите на атонските монаси Митрофан и Прохор. Не може да се установи с положителност дали те са присъствували на мъчението на Георги в София. Наистина Митрофан и Прохор дават отделни интересни подробности за турските насилия над християнското население, но те са могли да наблюдават това и в други райони на турската държава.

Различията между поп Пейо и монах Илия се дължат и на обстоятелството, че руското житие е писано в 1539 г. — 24 години след събитието, и много подробности са могли да отпаднат или да се явят в изменен вид в паметта на Митрофан и Прохор. Няма съмнение, че те са смесили (поради еднаквостта на имената) известни моменти от живота на Георги Нови с третия софийски мъченик от XVI в. Георги Новейши. Той е загинал между 1515 и 1555 г. и за него дава сведения Матей Граматик, съобщавайки, че Георги Новейши е бил роден в София. И той отхвърля увещанията на турците да приеме мохамеданската вяра, поради което е бил затворен, мъчен и обесен на едно дърво. Матей Граматик привежда интересни подробности за смъртта и погребението на

Георги Новейши и особено за неговата майка.[1] Отделно житие за Георги Новейши не е достигнало до нас; Матей Граматик е черпил сведенията си вероятно от устни разкази и предания. Той е желаел да изтъкне името на третия софийски мъченик, затова му посвещава доста дълъг пасаж в житието на Никола Нови, а също тъй го поставя и в общата похвала на софийските мъченици.

Обаче въпреки всички посочени различия в житията на поп Пейо и монах Илия има и редица общи или близки моменти. Преди всичко в двете жития се изтъкват еднакви причини за тежката участ и смъртта на софийския мъченик — агресивността на турците-мохамед ни. Общ е и прекият повод за опита да бъде привлечен българският момък — неговата физическа красота. Основните факти около съденето и гибелта на мъченика са също общи. Интересна е появата на свещеника-наставник и в двете жития. В българското житие свещеникът, който е самият автор поп Пейо, играе извънредно важна роля, той съпътствува младежа навсякъде, взема дейно участие в цялата съдба на Георги, когато мъченикът се намира в затвора или в съда, когато го водят на клада, а след смъртта му организира откраднването на тялото. В руското житие свещеникът се явява едва след смъртта на Георги Нови, и то във връзка с прибирането на мощите и погребението: «Пр^wтопопъ же съборны^ црькве св^атого великомѫченика Ге^wргіа побѣдоносца и славнаго мѫченика иже ^wт Каппадокіа шед къ сѫдіамь даст мъздѫ испроси св^атого м^wщи. В славном же градѣ Средцѣ тогда кръмила цръковнаа правѣщоу св^атѣишемоу митрополитоу кvр Јереміи, и пришед протопоп, сказа въс^ подробноу св^атѣишему митрополитоу Јереміи, ѩже о св^атѣмъ мѫченицѣ.»

Няма да изтъкваме общността на някои отделни обстоятелства и изрази; в тия случаи се касае не за взаимозависимост между двете жития, но по-скоро за общи агиографски места, за агиографски шаблони. По-важно значение има общата антитурска тенденция, която характеризира и двете жития. Всичко това ни дава основание да смятаме, че атонските монаси Митрофан и Прохор вероятно са познавали житието, написано от поп Пейо, и че чрез техните разкази то до известна степен е послужило като косвен извор на псковския монах Илия. Те

[1] П. А. Сыркy, Очерки из истории литературных сношений болгар и сербов в XIV—XVII веках, СПб., 1901, с. 40—43.

са могли да прочетат житието на поп Пейо по време н престоя си в София, но най-вероятно е това да е станало в Света гора. В. Григорович съобщава, че е видял в Хилендарския манастир ръкопис с житието на Георги Нови.[1] Архим. Леонид също споменава за сборник от XVII в., в Хилендар, в който се е намирала служба на Георги Нови «иже в Сардакии».[2]

Тук задачата ни не е да изтъкваме евентуалното влияние на една българска творба върху произведение на руската литература през XVI в. Ние искаме да посочим само още един факт от твърде тесните и близки отношения между българската и руската литература след XIV в. Заслужава внимание обстоятелството, че една важна тема на българската литература през епохата на робството — турските насилия и съпротивата на българския народ срещу непрекъснатите опити за помохамеданчване — намира отражение и в творбите на руски писатели. При разработката на тая тема българ-

ските писатели, изхождайки от традициите на Евтимиевата школа, внасят някои нови елементи в житийния жанр, приближават литературата до живота на народа. Както още А. И. Яцимирски показа, привеждайки паралели между руското житие на Георги Нови и житието на Йоан Нови Белградски, написано от Григорий Цамблак и руските книжовници, в случая псковският монах Илия използува Евтимиевите традиции. Не е без значение и обстоятелството, че монах Илия си служи с търновския правопис.

В руското житие заслужава особено внимание твърде подробното описание на насилията, с които се събират християнски деца за еничерския корпус. Това описание има голямо историческо значение и често се използува от българските историци. Поместването му в една руска творба свидетелствува за интереса, който руската общественост е проявявала още в XVI в. към съдбата на българския народ под турско робство. В същност руският книжовник Илия по-пълно популяризира трагичната личност на Георги Нови, отколкото самата българска литература: руското житие на Георги Нови е познато в повече от 15 преписа; преписите на българското житие, написано от поп Пейо, са твърде малко.

[1] В. Григорович, Очерк путешествия по Европейской Турции, Москва, 1877, с. 30. — За тоя ръкопис вж. и Sava Chilandarec, Rukopisy a starotiski chilandarské. Praha, 1896, с. 71, № 327.

[2] Гласник, XLIV, с. 279.

За интереса към Георги Нови Софийски в старата руска литература и за твърде тесните руско-български връзки през XVI в. говори още един любопитен факт — съществуването на руска служба за софийския мъченик, написана от руския книжовник Василий.[1] Текстът на руската служба не съвпада с известната българска служба за Георги Нови Софийски (позната по пет преписа[2]); следователно руската служба се явява самостоятелна творба. Въпросът за нейния произход, за нейното отношение към българската служба и към текста на житията на Георги, написани от поп Пейо и Илия, представя голям интерес и заслужава специално изследване. Смятаме да се върнем към този въпрос, когато се сдобием с някои допълнителни сведения за руския книжовник Василий. Сега само ще отбележим, че авторът на руската служба вероятно е познавал българските литературни извори, понеже особено силно подчертава българския произход на мъченика и говори с голяма симпатия за София и за софиянци.

II

Друг интересен факт от руско-българските литературни отношения през разглеждания период представя българският превод на известната руска творба «Повест за падането на Цариград». Тая творба е била обект на твърде обширни проучвания в руската наука.[3] Между многобройните въпроси, които се поставят в новите съветски изследвания, най-големи спорове предизвиква въпросът за датировката на повестта — в края на

[1] Вж. Б. Ст. Ангелов, Стари славянски текстове. Известия на Института за българска литература, VIII, 1959, с. 247—286 (тук е публикуван и текст на службата).

[2] Вж. П. Динеков, Софийски книжовници през XVI в., с. 110.

[3] Ще отбележим само най-новите проучвания. Н. А. Смирнов. Историческое значение русской «Повести» Нестора Искандера о взятии турками Константинополя в 1453. Визант. Временник, VII, 1953, с. 55—56; М. Н. Сперанский. Повести и сказания о взятии Царьграда турками (1453) в русской письменности XVI—XVII веков. Труды Отдела древнерусской литературы, X, 1954, с. 136—165; XII, 1956, с. 188—225; М. О. Скрипиль, «История» о взятии Царьграда турками Нестора Искандера. Труды Отдела древнерусской литературы, X, 1954, с. 166—184; С. Н. Азбелев. К датировке русской Повести о взятии Царьграда турками. Труды Отдела древнерусской литературы, XVII, 1961, с. 334—337.

XV в. (М. О. Скрипил, С. Н. Азбелев) или началото на XVI в. (М. Н. Сперански).

С оглед на българския превод на повестта особен интерес представя изследването на М. Н. Сперански «Повесть о взятии Царьграда турками в «Скифской истории» А. Лызлова (Из истории русско-польско-болгарских связей на рубеже XVII — XVIII вв.)»[1]. Сперански посочва, че познатият български преведен текст на повестта произхожда от печатното московско издание от 1713 г.: «Историйа о разорении последнем святаго града Иерусалима от римскаго цесаря Тіта сына Веспасиянова. Вторая о взятии славнаго столічнаго града греческаго Константінополя (иже и Царьградъ) от турскаго султана Махомета втораго». Книгата има твърде сложен състав; самата повест за падането на Цариград е взета от съчинението на Андрей Лизлов «Скифска история» (1692). Сперански пише: «Интересно отметить, что именно к тексту Лызлова, напечатанному с некаторыми добавлениями из других источников в 1713 г., восходит болгарский текст Повести XVIII в. с некоторыми опущениями из этих дополнений» (с. 223). По тоя начин Сперански поправя господствуващия в българската наука възглед, че българският превод е по-стар и е направен от т. нар. хронографическа повест. Първият български изследвач и издател на повестта Л. Милетич посочи три ръкописа на българския превод: 1) Отделен ръкопис, наречен щипски, понеже е намерен в Щип; пази се в Университетската библиотека в София. Той носи заглавие: «Історіа о племені^ славнаго Цар^града, иже Константинь градь и Новій Рим нарицаетс^, его же плени Мохаметь вторій, осмій султань турцкіи вь лето от Христа ^ѵнг »; Л. Милетич издаде текста в своята студия. — 2) Текст в дамаскински сборник от втората половина на XVIII в. (притежание тогава на Ив. Кефсизов, учител във Варна). —3) Текст в дамаскин от Източна България, от началото на XIX в. За него съобщава П. Иванов в сп. Искра, г. IV, 1892, кн. 4—8, като обнародва там и повестта. Сега ръкописът се намира в Народната библиотека «Кирил и Методий» в София, № 335.

Сравнявайки трите текста, Л. Милетич не открива никаква съществена разлика между тях и заключава: «Очевидно е, че и трите текста произтичат от един пър-

[1] М. Н. Сперанский, Из истории русско-славянских литературных связей, Москва, 1960, с. 211—223.

вообраз и че малките стилистични и езикови разлики, както и някои пропуснати места или допълнителни фрази се дължат на преписвачите.»[1] Милетич издаде щипския текст. Не познавайки руското издание от 1713 г., той го сравни с изданието на Леонид[2] и стигна до заключението, че българският текст представя свободен превод на руската хронографическа повест.

В историята на българската литература появата на българския превод на «Повест за падането на Цариград» се свързваше между другото с огромния интерес, който завладяването на Цариград е предизвикало сред поробените балкански народи. От една страна, то е представяло край на техните надежди, че турската завоевателна мощ може да бъде сломена скоро, но, от друга, е увеличавало още повече ненавистта им срещу поробителя. Смяташе се, че повестта е засилвала антитурските тенденции, които се появяват в българската литература през XV и XVI в.[3] Това становище обаче сега трябва да бъде променено; необходимо е да се потърси ново осветление на ролята, която повестта е играла в живота на българския народ и в развитието на българската литература. Ние не знаем дали разпространението на повестта се е изчерпвало само с трите познати ръкописа и дали изобщо не би могло да се предполага и някакво по-ранно проникване, преди печатното издание от 1713 г. (каквото откриваме в сръбската литература). Засега обаче трябва да боравим с известните и установените факти и въз основа на тях да правим изводи.

Преводът на повестта се разпространява на български през XVIII и началото на XIX в. в отделен ръкопис — като отделна, самостойна творба, и в два дамаскински сборника, където тя е вместена между други произведения. Очевидно е, че вече не интересът към завладяването на Цариград е главният мотив за преписване на повестта. Макар и с огромно историческо значение, това събитие е вече загубило своята актуалност, то е отшумяло в народната памет — изтекли са два

[1] Л. Милетич, Повест за падането на Цариград в 1453 г. Сборник за нар. умотворения, XII, с. 403.

[2] Архим. Леонид, Повесть о Царьграде (его основании и взятии турками в 1453 году) Нестора — Искандера XV века. Памятники древней письменности, С.-Пб., 1886.

[3] Вж. П. Динеков, Стара българска литература, II, 1953, с. 138—141.

века. Интересът трябва да се търси предимно в твърде ясно изразените антитурски настроения в повестта. През XVIII в. турската империя върви към явен упадък, в недрата на турския военен феодализъм никнат нови обществено-икономически отношения; полагат се основите на българското национално възраждане. Повестта е изостряла омразата към поробителя, будела е патриотичните чувства на читателите. Наистина авторът на повестта отбелязва решителността и устремността на турците, но не пропуска да изтъкне огромните жертви, които те са дали, нарича Мохамед «звероубразни», «онзи хитр волк», окачествява турските молитви като «скверни», уподобява турските войски на «диви зверове» и т. н. В описанието са предадени множество драматични епизоди, нарисувани са многобройни напрегнати сражения, възпроизведени са редица трагични сцени, ярко е подчертана упоритата воля на защитниците на града да отбият турските нападения на всяка цена. Явни са симпатиите на автора към гърците. Той представя гръцкия император Константин като смел борец и опитен военачалник, който непрекъснато обхожда града, лично участвува в сраженията и проявява забележителна храброст, отказва да напусне боевете и да търси спасение. Ето една от тия сцени, които не са могли да бъдат посрещнати без дълбоко вълнение от българските читатели:

«Достигна царят сас избраните свои и нападна на турците; токмо един меч имаши ф руката си и сечеши турците многу. И страшно беши да гледа чловек самаго благочестиваго царя сас каирят, юнашески нападваше на турците и сечеши душманити си; кого как стигняши, ударяши го и присачеши го на два дела, а други от главъта дори до конският горб разсачеши. И тъй многу на смерт придаваши, а турците единодушно собираха са и фпускаха са насрещо того и сякакво оружие мятаха на него, и стряли и пушки безчет пущаха на него. Ала каквоту са дума, на дженк навиваний и царско падение без божие промисал не бива; сичкоту тяхно оружие и стряли и пушки напраздно падаха, мимо того летеха и не закачаха царя того. И тъй турците на царският гнев и бой и юнашество и срещо товите боляри не можиха да стоят, ами побягнаха камто разваленуту място, натестиха се многу и многу избиха греците от тях, а косурят през хиндекат пропъдиха от градат. На утри градският везир Николае по-

веле на гражданите да изфърлят вон из гръдат избитите турци, зарад дано са уплашат душманите. И намериха се избити турци шеснадесят хиляди.»[1]

Това описание е действувало още по-силно, защото е било написано на новобългарски език; то е достигало непосредно до разума на читателите. Поместването на «Повестта за падането на Цариград» в дамаскинските сборници е осигурявало нейното по-широко разпространение и е увеличавало популярността ѝ. Пръв Л. Милетич изтъкна важността на обстоятелството, че повестта е включена в дамаскинските сборници, но той се интересуваше главно от езиковата страна. По-подробно на тоя въпрос се спря Б. Пенев, който посочи не само патриотичното въздействие, оказвано от повестта върху българския читател през XVIII в., но постави и друг интересен въпрос — за ония художествени елементи на творбата, които са утвърждавали ново художествено съзнание, създавали са нов художествен вкус. Б. Пенев изтъква, че повестта представя своеобразна историко-героична поема[2].

Досега обаче не е отбелязано друго важно обстоятелство. За читателя през XVIII в. «Повестта за падането на Цариград» е представяла историческо съчинение. Тя го е връщала към миналото, насочвала е вниманието му към големи исторически събития. Макар и да не рисува пряко българската история, тя възкръсява исторически моменти, които са преплетени с нея, близки на българското съзнание. Това обстоятелство вече ни насочва към ония явления в българската литература през XVIII в., които подготвят нов период в нейното развитие. В дамаскинските сборници все почесто проникват размисли върху миналото; през втората половина на XVIII в. вече се явяват няколко труда с ярко историческо съдържание: «Стематографията» на Хр. Жефарович (1741), «История славеноболгарская» на Паисий Хилендарски (1762), Зографската история, «История во кратце о болгарском народе славенском» на йеросхимонах Спиридон (1792). Твърде близко до тях стои и «Повест за падането на Цариград». Преведена от руски, тя е била един от изворите, от които българите са черпели сведения за миналото.

[1] Л. Милетич, цит. съч., с. 439.

[2] Б. Пенев, История на новата българска литература, т. II, 1932, с. 52—64, 133—134, 136—139, 168—169 и др.

Тя също е изиграла известна роля за пробуждане на националното съзнание. Твърде важен е фактът, че българските книжовници, когато насочват вниманието си към своето минало, се обръщат към руската литература — неизвестен книжовник превежда «Повестта за падането на Цариград», а Паисий и Спиридон черпят материал от две исторически съчинения, които познават по руските им преводи — «Книга историография» на Мавро Орбини (1722) и «Деяния церковная и гражданская» на Цезар Бароний (1719).

Българският превод на «Повестта за падането на Цариград» се включва в една книжовна традиция, която в последните векове на турското робство особено се засилва в българската литература — летописните бележки и разкази, писани най-често от очевидци на историческите събития. Повестта се схваща като своеобразен летопис, като разказ на свидетел. Едно от най-

забележителните произведения на българската летописна традиция представя разказът на поп Методи Драгинов от XVII в. за помохамеданчването на българите в родопската област Чепино (обнародван за първи път от Ст. Захариев през 1870 г.). Това е забележителен документ на епохата, рядка по изразна сила литературна творба, която рисува трагичен момент от историята на българския народ. От тоя род са и летописните бележки на поп Петър от с. Мирково (от XVII в.), поп Йовчо, даскал Тодор Пирдопски (от началото на XIX в.) и др. През XVIII в. в дамаскинските сборници и сборниците със смесено съдържание все по-често се вмъкват четива с историческо съдържание, напр. в сборника на поп Пунчо от 1796 г. — «Повесть ради цара Асена стараго». «Повесть ради московскаго цара Петра, що го нарицают москале Бурић»;[1] в сборника на Никифор и Иеротей от началото на XIX в. — «Повѣствованіе за страданіе Болгарій от агарѧнов»[2] и др. С тая летописна традиция са свързани до известна степен и «История славеноболгарская» на Паисий Хилендарски и автобиографията на Софроний Врачански «Житие и страдание грешнаго Софрония».

---

[1] Б. Цонев, Опис на ръкописите и старопечатните книги на Народната библиотека в София, т. I, 1910, № 693.

[2] Пак там, № 350.

Интересен епизод в руско-българските литературни отношения през XVIII в. представя въздействието, което оказва руският книжовник архимандрит Паисий Величковски върху българина йеросхимонах Спиридон, автор на споменатата «История во кратце о болгарском народ славенском». Пръв В. К. Златарски се спря на това въздействие в увода към изданието на Спиридоновата история (София, 1900). Той установи напълно аргументирано връзките между Паисий Величковски и Спиридон, като изхожда преди всичко от бележката в края на Спиридоновата история: «Сей лѣтопис сочини сѧ и списа сѧ в' лѣто ѯ҃т҃ [7300—1792] въ земли Молдовлаíйской, в' монастырѣ Нѣмца». Златарски споменава също и обстоятелството, че заедно с житието на Паисий Величковски (Житие молдавского старца Паисия Величковского, Москва, 1845) са издадени и две послания, в които се споменава името на Спиридон: «Писание сие послано со отцем Гаврилом и Спиридоном» и «Послание со отцем Спиридоном». Следователно Спиридон, българин от Габрово, е бил един от онія славянски монаси, които през 1763 г. заедно с Паисий Величковски са пристигнали от Атон в Румъния, заедно с него са се настанили първоначално в манастира Драгомирна в Молдавия. Когато след Кючюккайнарджийския мир цялата област Буковина заедно с манастира преминава под австрийска власт, Паисий Величковски с учениците си се премества в 1775 г. в манастира Секул, а след 4 години — в манастира Нямцу. Златарски анализира Спиридоновата история и посочва, че в нея са използувани редица извори, които се намират в светогорските манастирски библиотеки. Той изтъква и друго съображение — идеята за историческия труд на Спиридон не е могла да се породи в молдавските манастири, а само в такова средище, което е поддържало тесни връзки с българското население, където е било живо българското народностно съзнание и е съществувал интерес към българското минало. Такова място е могло да бъде Света гора, където тъкмо се явяват два исторически труда — «История славеноболгарская» и Зографската история, написани от предходници на Спиридон.

В подкрепа на тезата на В. Н. Златарски за връзките между Паисий Величковски и Спиридон могат да

се прибавят още някои аргументи. В библиотеката на Румънската академия на науките в Букурещ се пази ръкопис «Прѣподобнаго ѡтца нашега Макарία егупетскагѡ, бесѣды дѹховны сѣлѡ многíѧ ползы исполненны должномъ тщимомъ христианѡмъ совершенствѣ». Тоя ръкопис произхожда от библиотеката на Паисий Величковски в ман. Нямцу. На л. 179 е отбелязано: «Писалъ Софронíй и Спѵрідѡнъ ѧφπ [1780].[1] Имаме основания да смятаме, че тук се касае за българина Спиридон. В ръкописната сбирка на Румънската академия на науките се намира и един поменик от XVIII в. на манастира Нямцу, изхождащ също от библиотеката на Паисий Величковски[2]. Там на два пъти е отбелязано между йеромонасите името на Спиридон — на л. 3а, 26б. В описанието на А. И. Яцимирски на ръкописната библиотека на Паисий Величковски и неговите ученици е отбелязан още един ръкопис, в който се среща името на Спиридон: поучения от 1781 г., преписани от Спиридон и Михаил.[3] С основание можем да предположим, че в тия случаи се касае за българина Спиридон. Наистина по същото време в Нямцу и околните манастири се явява сръбски монах с това име, но той е значително по-млад от българския Спиридон и се подписва Спиридон Ивкович.

Българинът Спиридон ще е живял в Нямцу най-малко до смъртта на Паисий Величковски в 1794 г.; той се е намирал в обкръжението на своя учител до последните му дни. Паисий Величковски е упражнявал силно въздействие върху своите ученици. Благодарение на автобиографичните бележки, които е оставил, главните моменти от неговия живот са добре познати: роден през 1722 г. в Полтава, той учи в Киев, рано става монах, обикаля редица манастири в Украйна и Молдавия; през 1746 г. заминава за Атон, където живее до 1763 г. Тук започва неговата дейност на реформатор на монашеството, поради което около него се събират значителен брой славянски и румънски ученици. Вероятно тук към него се е присъединил и българският монах Спиридон от Габрово. След връщането си в Молдавия Паисий Велич-

---

[1] P. P. Panaitescu, Manuscrisile slave Biblioteca Academiei RPR, vol. I, Bucureşti, 1959, c. 250, № 166.

[2] Пактам, с. 252, № 168.

[3] А. И. Яцимирский, Славянские и русские рукописи румынских библиотек, Спб., 1906, с. 568, № 143.

ковски продължава своята реформаторска дейност, особено като игумен на манастира Нямцу.[1]

Тук няма да се занимаваме с мистичните и аскетически идеи на Паисий и с въздействието, което те са оказвали на неговите ученици. За нас е по-важна една друга страна от неговото дело — той се стреми да възобнови славянските литературни традиции в Молдавските манастири, проявява необикновена енергия в книжовната си работа, пише и превежда, събира голяма библиотека, насърчава към книжовна, преводаческа и преписваческа дейност своите ученици. Тъкмо в тая насока се изразява и неговото влияние върху българина Спиридон — той е събудил у него интерес към книжовна работа. Макар че Спиридон е преписвал книги по указание на своя учител, не може да се говори за конкретно идейно-литературно сътрудничество, защото трудът, с който българският монах оставя името си в историята на българската литература, е далеч от религиозно-монашеския аскетизъм на Паисий Величковски. Спиридон написва съчинение с актуална проблематика, насочва вниманието си към историческото минало на своя народ, за да отговори на една повеля на епохата — събуждане и укрепване на националното съзнание на българите. Със своя труд той продължава делото на основоположника на новата българска литература Паисий Хилендарски.

Във всеки случай обстановката, която Паисий Величковски създава в манастира Нямцу, напълно благоприятствува за работата на Спиридон. Известно значение е имало и обстоятелството, че манастирът вече е бил свързан с българските културни традиции. Според преданието той е бил основан в 1392 г., в навечерието на падането на България под турско робство, от трима български монаси — Софроний, Пимен и Силуан; тук в началото на XV в. е работил Григорий Цамблак. Спиридон не само е насърчаван в книжовните си занимания от своя учител, но в богатата манастирска библиотека е намерил голям брой извори за своя труд. Това дава отражение върху неговото съчинение — по богатство на данните, по изобилие на използувания материал, по пълнота на историческото изложение то значително надминава «История славеноболгарская» на Па-

[1] Повече подробности за Паисий Величковски вж. у А. И. Яцимирски, цит. съч., с. 513—583.

исий Хилендарски. Тук Спиридон намира и много извори на руски език: руските преводи на двете известни исторически съчинения на Мавро Орбини и Цезар Бароний, «Летописа» на Дим. Ростовски, «Синопсис печерский» и др.[1] Той вероятно е използувал и «Повест за падането на Цариград» при своето описание на завладяването на византийската столица.

Популярността на Паисий Величковски надхвърля Атон и Молдавия и стига и до България. Неговите съчинения проникват в българските културни средища, особено в Рилския манастир. В библиотеката на манастира се намират няколко ръкописа, свързани с името на Паисий Величковски:

1. Исак Сирин — книга, преведена от Паисий Величковски и преписана от неговия ученик Антоний (Е. Спространов, Опис на ръкописите в библиотеката при Рилския манастир, 1902, с. 72, № 3/20).

138 2. Бесѣды прѣподобнаго Макарiа — превод на Паисий Величковски, препис на монах Николай в 1776 г. (Е. Спространов, цит. съч., с. 79, № 4/1).

3. Преписка с братството на Поляноворонския манастир от 1793 г. (Е. Спространов, цит. съч., с. 121, № 4/20).

В Рилския манастир е запазено в два преписа надгробното стихотворение за Паисий Величковски, съчинено от йеросхимонах Йоан Дяковски (вж. Е. Спространов, цит. съч., с. 76, № 3/2; с. 77, № 3/30). Текстът на стихотворението съвпада с текста, публикуван в «Чтения в императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете», 1899, кн. 2, с. 12—14. Препис от надгробното стихотворение се намира и в сборниче от XVIII в. в Народната библиотека «Кирил и Методий» в София (№ 347). Интересно е, че и тоя препис преди това е бил в Рилския манастир; върху сборничето има приписка: «И сiѧ книжка Евгенiя iер. Рылскаго постриженца, 1811, май 8».

В светлината на тия факти още повече изпъква мястото на Паисий Величковски в развитието на българската литература и особено в книжовната дейност на

---

[1] Анализ на изворите на Спиридон вж. у В. И. Златарски, История во кратце о болгарском народе славенском, София, 1900.

йеросхимонах Спиридон. Това е един от последните епизоди от руско-българските литературни отношения през XVIII в. Завършва се един етап в тия отношения, за да започне през XIX в. нов блестящ период, когато руската литература изиграва първостепенна и огромна роля при създаването на новата българска литература.

Някои въпроси около делото на Паисий Хилендарски

Както при всички големи и изключителни личности, и при Паисий ни поразява преди всичко многостранността на неговото дело. На пръв поглед като че ли за такава многостранност не може да се говори: една малка книга, едно монашеско име, автор с почти неизвестна биография, която ни дава извънредно оскъдни сведения за неговата обществена дейност. И все пак тая книга привлича вниманието ни в много насоки — и като пръв наш цялостен труд върху българската история, и като начало на новата българска литература, и като програма на нашето национално възраждане. А нейният автор, който скромно заявява за себе си: «Не учих се ни граматика, ни политика никако, но простим болгаром просто и написах», израства в нашето съзнание в твърде сложния образ на историк, на писател, на пламенен патриот, общественик и политик. И нищо чудно, че неговото име вече два века привлича вниманието на българската общественост, в неговото дело усърдно се взират историци и философи, литературни историци и езиковеди, общественици и политици.

Една страна от делото на Паисий — мястото и значението му в развитието на българската литература — продължава да привлича вниманието на българските историци. Не бих казал, че въпросите, които възникват в тая област, не са решени. Отдавна, още от времето на М. Дринов, а след това от Д. Благоев, Б. Пенев и А. Т.-Балан, е определено мястото и значението на «Ис-

тория славеноболгарская» като творба, с която започва новата българска литература — по тоя въпрос в нашата наука вече спор не съществува. Твърде подробно са разгледани особеностите на Паисиевия труд като литературно произведение — подбуди и задачи, основни моменти в съдържанието, писателски похвати при използуване на материала, стил и език, обществено и литературно въздействие. В последните години особено бе изтъкнат новаторският характер на «История славеноболграская». Нашата марксическа наука направи извънредно много за правилното изясняване на идейното съдържание на Паисиевата книга. Винаги е привличал вниманието въпросът за изворите на «История славеноболгарская» — в тая насока плодотворните изследвания продължават и до днес.

Но някои въпроси остават все още недостатъчно изяснени, напр. зависимостта на Паисий от традициите на старобългарската литература, съотношението между приемственост и новаторство, литературния жанр на «История славеноболгарская», образът на Паисий като писател от нов, възрожденски тип, връзката му с големите течения на общоевропейското литературно развитие.

В последните години излязоха няколко изследвания, които засягат част от тези въпроси. На първо място трябва да бъде поставено обстойното проучване на Н. Драгова «Домашни извори на «История славянобългарска»[1]. То е направено много задълбочено, с основно познаване на материала и осветлява връзките на Паисиевата история с родната литературна традиция. Но задачата на авторката е по-широка: да хвърли светлина върху големия въпрос за приемствеността между средновековната и възрожденската литература. Върху материала на Паисиевата творба тя доказва убедително общия си извод, че възрожденската литература «гради най-първия си образен свят от художествената традиция и естетическите завоевания на старата литература» (с. 340).

Извънредно голям интерес представя и изследването на А. Н. Робинсон «Историография славянского возрождения и Паисий Хилендарский»[2]. Историческият

[1]. В сборник «Паисий Хилендарски и неговата епоха», БАН, София, 1962, с. 285—340.

[2] Москва, 1963, изд. на АН СССР, доклад на V международен конгрес на славистите в София.

БАН - Институт за литература БИБЛИОТЕКА

труд на Паисий се съпоставя типологически със славянската историография през XVI—XVIII в., «която при цялото различие на своите конкретни прояви получава в основните си идеи, методи и форми характер на международно течение в областта на обществената мисъл и литературата» (с. 11). Робинсон съсредоточава типологическото си проучване върху четири основни момента: историограф и общество; историограф и читател; историограф и историография; историограф и история. От неговите изводи трябва да бъдат особено подчертани два: 1. «Не подлежи на съмнение, че славянската историография ярко отразявала своеобразните тенденции на общественото и културното развитие на славянските народи в онова бурно, в много отношения противоречиво време, когато Ренесансът в страните на Западна Европа е вече отминал, а пъстрите възгледи и вкусове на Барока са се сменяли от философско-нравоучителните идеи на Просвещението» (с. 138); 2. «Науката и религията, историята и проповедта, белетристиката и публицистиката са влезли в много тясно и понякога, от наше гледище, твърде причудливо обединение в трудовете на историографите» (с. 139). В резултат на съпоставителното си изследване Робинсон дава следната характеристика на Паисиевата творба: «В «История славеноболгарская» на Паисий с неповторима оригиналност са се съчетали традициите на общите историографски представи с публицистичния патос на живата българска съвременност» (с. 139).

В своята книга за Паисий М. Арнаудов също прави опит да постави нашия историк във връзка със съвременното му литературно движение в Европа, търсейки успоредици главно в немската литература.[1] Б. Ст. Ангелов в двете си книги «Съвременници на Паисий»[2] изследва обстойно българските книжовници през XVIII в. и. по тоя начин обогати представата ни за литературното обкръжение на «История славеноболгарская».

Тук ще поставим няколко въпроса, свързани както с книжовното дело на Паисий, така и с неговата биография.

---

[1] М. Арнаудов, Паисий Хилендарски. Личност, дело, епоха, София, 1962, с. 110—112.

[2] Част I, София, 1963; част II, 1964.

I. Образование и литературна култура

В каква литературна обстановка и среда се формира Паисий като писател? На тоя въпрос може да се отговори само въз основа на данни, които се извличат от анализа на «История славеноболгарская»; не разполагаме с никакви други посочвания. Досегашните издирвания върху биографията на Паисий не ни дават нищо ново за неговото образование освен онова, което той сам говори — че не е учил «граматика и политика», че просто написал своята книга. Тия негови думи обаче не бива да се разбират в буквалния им смисъл. Паисий непременно е получил някакво първоначално образование още в родното си място. Тук не искам да поставям въпроса за родното място на Паисий, при все че по мое убеждение най-сигурните податки водят към Банско; но където и да е бил роден бъдещият историк, родното му място несъмнено е принадлежало към онния български краища, където измененията в материалния живот на населението, създаването на занаяти и търговия са предизвикали събуждането на просветни интереси и възникването в различни форми на просветни огнища. Може да се предполага, че следващият етап от образованието на Паисий е представял вероятно Рилският манастир — за него той говори като за място добре познато, с уважение и възторг, като за единствено голямо културно огнище, останало от миналото. В 1745 г., на 23-годишна възраст, Паисий се озовава в Света гора и тук има възможност да продължи своето образование — не чрез системно учение в някакво училище, а чрез всекидневния си досег с богатите светогорски библиотеки. През тоя период Света гора е не само съкровищница на старината, на средновековната култура, но и място, дето проникват просветните движения на XVIII в., където си дават среща, а понякога и сражение новите идеи на просветния хуманизъм и консервативното черковно мислене. В 1753 г. гръцкият просветител и рационалист Евгений Вулгарис основава близо до манастира Ватопед, на източния бряг на полуострова, академия — школа от нов тип, с която да разпространява западноевропейската образованост. Поради противодействието на реакционните монаси в 1758 г. академията е трябвало да бъде закрита, но все пак опитът на Евгений Вулгарис представя из-

вънредно важно свидетелство за проникването на идеите на Просвещението сред атонското монашество.

Паисий заявява многократно, че е преровил светогорските библиотеки: «Аз въси монастири светогорские изтражих, где имеют болгарски стари книги и царски превелегии»[1]; «И до нинѣ стоят в монастири и келии и скитове стари книги болгарски и превелегии царски»; «Аз зрех по многих книгах и история ради болгари много известие написано»[2] (вероятно се отнася предимно за светогорските библиотеки) и т. н. Но Паисий не се е задоволил само с онова, което му е предоставяла Света гора. Пътувайки из страната като манастирски пратеник и проповедник, той е търсел книги и ръкописи и другаде. Паисий изрично отбелязва, че не само в светогорските манастири е дирил, но «такожде по Болгариа по много места, где се обретает по много стари книги болгарски»[3]. Още в предговора си той изтъква: «Аз излиха поревновах по рода и по отечество болгарское и много труд сътворих събирати от различни книги и истории, дондеже събрах и съвкупих деяние рода болгарского в книжицу сию.»[4]

Паисий никога не е изпускал случая да издири и прегледа интересуващите го книги, когато му се е отдавала възможност за това. Така, изпратен през 1761 г. от хилендарското братство в Сремски Карловци (тогава в границите на Австрия) да прибере вещите на починалия там бивш хилендарски игумен Герасим, Паисий отбелязва: «И у Немска земля повече за то намерение ходих; тамо обретох история Маврубирова.»[5] Че Паисий се е взирал внимателно в живота на австрийските сърби, че е искал да се запознае с тяхната култура, че е извлякъл от посещението си в тогавашния културен център на сърбите интересни наблюдения, говори следната негова бележка: «Тако и србие, кои су под турчина даници, горе су прости и нищетни от болгари, а кои су под Немечка дръжава, они мало по-изкусни читати и писати, защо имеют свобода црковна и от скорая времена почели учити се на школи и имеют архиереи

---

[1] Йорд. Иванов, История славеноболгарская, София, 1914, с. 84.
[2] Пак там, с. 83, 84.
[3] Пак там, с. 84.
[4] Пак там, с. 5.
[5] Пак там, с. 85.

от своя язик и прилежни су своему народу учити се.»[1]

Ето по тоя начин се е изграждало образованието на Паисий — не толкова чрез системно училище, колкото чрез самостоятелна работа из библиотеките, чрез досег с тогавашните просветни огнища, чрез общуване с една твърде широка културна и обществена среда. Неговият труд го представя като човек просветен, буден, издигнат, който разполага с достатъчно сили да се справи с една трудна задача — да напише историята на своя народ, още повече че се касае не за обикновено събиране, подреждане и систематизиране на факти, но за един труд, който да представя обществена програма, който да набелязва перспективите на цяло национално развитие. За специалната подготовка на Паисий като историограф можем да говорим условно — той я е получил в непосредния си досег с историческите съчинения, които са му били достъпни. Тази подготовка се е изграждала постепенно, по пътя на четивото. Тя не бива нито да се подценява, нито да се надценява; в зависимост е от условията, в които Паисий е живял. Съотношенията ѝ с тогавашната славянска историография показа добре в своето изследване А. Н. Робинсон. Макар и в основата си «любител» и самоук, от гледище на развитието на българската историография Паисий извършва истинско реформаторско дело, създава първия цялостен, систематичен труд върху историята на нашата родина.

Каква литературна култура е притежавал Паисий? Литературната култура на Паисий се определя от образованието, което е получил, от средищата, в които е живял, от книгите, които е прочел в светогорските и други манастири. Единствените податки за това можем да извлечем от неговата «История славеноболгарская». Тя говори за твърде широко начетен писател, който е успял да овладее обширен изворен материал, за да може да изгради едно цялостно изложение на българската история. Строежът ѝ, похватите за използуване на материала, изложението, целеустременото подчертаване на основните идеи, успешното намиране на най-подходящия жанр — всичко това свидетелствува за забележително писателско умение.

Съобщението на Паисий, че е преровил редица библиотеки и е прочел много книги («много труд сътворих

[1] Йорд. Иванов, История славеноболгарская, София. 1914, с. 71.

събирати от различни книги и истории», с. 75; «аз много книги и премного прочетох и взисках за много време прилежно», с. 7; «аз въси монастири светогорские изтражих, где имеют болгарски стари книги и царски превелегии», с. 84; «аз зрех по многих книгах и историях ради болгари известие написано», с. 84, и т. н.) не е празна декларация. Внимателният прочит на неговата книга потвърждава това. Дори ако изхождаме само от ония места, в които Паисий отбелязва своите извори или само загатва за тях, ще се убедим, че неговото изложение се основава действително върху забележителна за епохата начетеност. Ще изредя по-важните от тия бележки за неговите извори така, както следват в труда му:

«У много истории рукописни и щамби по малко и редко и в кратце обретает се. И некоя кратка историа некой Маврубир латинин преписал от гръчка историа за блгарски царове, но весма кратко, едва се найде нихни имена и кои по коего царствувал» (с. 7—8).

«От того Маврубира и от много други истории сабрах» (с. 8). Тук се касае за съчинението на Мавро Орбини «Il regno degli slavi» (1601), в руския превод «Книга историография» (1722).

«В прва част Бароииа» (с. 12). Отнася се за книгата на Цезар Бароний «Annales ecclesiastici» (1588—1607), в съкратеното руско издание «Деяния церковная и гражданская» (1719). Паисий твърде често отбелязва върху полето тоя свой извор, почти винаги с посочване на частта и страницата.

«Глаголет Теофан летописец» (с. 16).

«Има на гречески преведена житие его и правило и ту много погрешно или после за много време писано житието. . .» (За Йоан Владимир, с. 33).

«Чатаи родослов српски, обрещеши в кое време бил Самоил и Симеон и свети Йоан Владимир. . .» (с. 34).

«Обретает се в стари рукописни кьиги повест ради того царя Асена стараго» (с. 36). Това е едно от най-интересните места в изворните посочвания на Паисий. С тая «повест за Асен» са се занимавали мнозина учени (В. Г. Василевски, М. Дринов, Л. Милетич, К. Иречек, Ю. Трифонов, П. Ников, В. И. Златарски, Н. Драгова), за да установят дали се касае за действително съществувало съчинение.

«Пишет син его Иоан (Асен)» (с. 39).

«Житие четат на празник Драгутина крала. , . Не читали родослов сербских крали и не разумеют в житие кои ест от них. . .» (с. 45).

«Некои латински философ написал притчи и титли народние по Европа колико народи и имена местам и пределом изобразил притчею, то србие нашли и преписали его Стевану насилному и изобразил его на щампа. . .» (с. 47). Очевидно тук Паисий има пред вид книгите на П. Ритер-Витезович «Stemmatographia» (1701) и на Хр. Жефарович «Стематография» (1741). Изхождайки от израза на Жефарович, че книгата му е написана на «славено-сербский язик», той го смята за сърбин.

«В болгарские истории нигде не поменует за Константина, защо било ему име Шишман; то србие пишут тако за его. . .» (с. 48).

«Грчки и латински истории» (с. 50).

Сръбски «родослов и житиа на крали их и светих» (с. 50).

«То грци писали, но нест то истина, они покривают свое дело лукавое. И испрво тако написали летописци их, но руски и московски печатени истории показуют. . .» (с. 56).

«В некое копие или превод стари от превилегиа того Иоана Шишмана обретает се» (с. 57).

«Обретает се в некою краткою историю немечкую» (с. 58).

«В некои цркви и монастири в поменици обретают се» (с. 60).

«Образи и печати и превилегии» (с. 61).

«В наши рукописи много книги и превилегии тако обретает се» (с. 61).

«Нарицают его в превелегии изуграфски» (с. 63).

«Како написано зато в прологу и в превелегии изографские» (с. 66).

«Ако и пишет москали и руси за то, по гречески и латински летописи известно изявлеют. . .» (с. 70).

В главата за българските светци Паисий се опира постоянно на български и гръцки жития, на съчиненията на Патриарх Евтимий и др.: Евтимий «много книги написал и житие светих привел на български язик и похвала светим многим написал» (с. 76); « и до ниня обретает се в рукописних книги писание его» (с. 76); «якоже писано в книга Кормчиа на е [5] листе» (с. 76); «И тако написано обретает в гречески стари отечници

рукописни» (с. 77); «такоже пишит се в житии их» (за Никопан, архиепископ охридски, и Иларион Мъгленски (с. 77); за Иларион — «такоже написал в житие его пространо свети Евтимиа», «свети Евтимиа многими похвалами ублажает и похваляет его» (с. 78); за Прохор Пшински — «како писано пространо в житие его» (с. 78). По-нататък Паисий е използувал житията на Пимен, Михаил Воин, гръцкото житие на битолския мъченик Ангел, разказа за зографските мъченици, «различни истории, щампи и рукописни» (с. 84).

Може смело да се каже, че събирайки материали за своята история, Паисий е успял да прехвърли почти всичко най-важно, което през тоя период е представяло литературното наследство на нашето средновековие. Неговата връзка с традициите на старата българска литература е очевидна. Но той не се е задоволил само с българските материали — насочил се е към гръцки, латински, немски, руски и сръбски съчинения; очевидно немските и латинските извори е използувал в славянски превод, а гръцките — в оригинал, защото не е било възможно да не е научил гръцки език в Света гора. Многонационалният характер на светогорските манастири и постоянното общуване с монаси от различни народности са подпомогнали усвояването на чужди езици. Сред книгите, които Паисий е чел, голямо място заемат историческите съчинения, които придават в значителна степен граждански, светски характер на неговата начетеност.

Паисий несъмнено е познавал и основните съчинения на съвременната нему българска литература, т. е. литературата от първата половина на XVIII в. Върху основата на старото литературно наследство са се наслоявали и ония черти, които характеризират книжовния живот на неговото време. През XVII и XVIII в. могат да се отбележат редица интересни явления, които свидетелствуват за проникването на някои нови елементи в развитието на българската литература. Това са преди всичко дамаскинските сборници, написани на достъпен народен език, близък до разговорната реч. Не може да се каже, че тяхното съдържание е ново — то се движи в тематично-идейния свят на Средновековието. Материалът е взет от дотогавашната българска литература: проповеди (най-вече от солунския проповедник Дамаскин Студит), поучителни разкази, апокрифи, легенди, традиционни исторически съчи-

нения, молитви, въпроси и отговори, в които се дават достъпни естественонаучни знания, и т. н. Нови елементи могат да се забележат само в някои слова, свързани по-отблизо с живота на народа. Като популярно четиво със своето разнообразно съдържание сборниците са задоволявали нуждите на народните читателски кръгове през XVII и XVIII в. и свидетелствуват за известно демократизиране на литературата. Със своя стил на прост и открит разговор с народа те са стигали по-лесно до съзнанието на читателя.

Между така наречените дамаскинари заслужава да бъде споменат Йосиф Брадати, работил през първата половина на XVII в., по-стар съвременник на Паисий. Неговите сборници от слова са получили голяма популярност и са били многократно преписвани. Причината на това широко разпространение се крие в съдържанието и в личността на автора, намерила твърде живо отражение в сборниците. Йосиф е познавал добре българската действителност, критикува твърде остро духовенството заради неговото невежество, морална поквара и егоизъм, има известно отношение към българското минало (припомня причините за пропадането на свободната българска държава), чувствува тежестта на робството, обявява се срещу икономическия гнет на чорбаджии и лихвари. Изхождайки от християнския морал, той посочва, че ония, които мъчат и грабят сиромашта, ще отидат във вечните мъки, защото лихварството е непростим грях. Лихварите са «идолопоклонци», които «дават окааници два жълтъци на заем сиромаху и узимают три, кръвопийци и немилостиви, тати и хищници». . . «пият кръви сиромахом. . .»

С подобни силни думи Йосиф бичува и духовенството, което не изпълнява своите задължения към народа. Той посочва пороците на монаси и свещеници, които мислят за риба и купуват рибарски мрежи, вместо да украсят черквите с книги. Ето колко силни са неговите укори: «Вместо книги — котки дръжите, или кученца гладите, или мангале играете, или духан [тютюн] пиете и точите смрадни лиги и гнусно плювате.» Обръщайки поглед към миналото, Йосиф се интересува особено от причините за проваляне на българската държава: «Ако бихме ми християне имели покорение и послушание един другиму, не би бог предал нас в руце агаренски, да досаждают нам и да

биют нас и да нарицают нас неверни и како не знаеме бога, и такива люти и горки досади търпиме от них и ни една мъзда не имаемо, понеже ради непокорство наше търпиме от агарени.» Йосиф дири причините за пропадането на балканските народи в тяхното несъгласие. Интересно е да отбележим, че той рисува и картината на робството — с турските насилия и «люти и горки досади» и изразява отношението си към турците с изрази като «нечестиви агарени», «нечестиво покорение» и т. н.[1]

Ясно е, че Йосиф Брадати има смелост да посочи някои от пороците на своето време, прави опит да опознае действителността непосредно, недоволен е от онова, което наблюдава около себе си, неговата съвест е развълнувана от съдбата на народа — това са несъмнено нови и интересни черти в неговия мироглед и в литературната му практика, но все пак той е още твърде много свързан с религиозната традиция на средновековната книжнина и не може да намери пътища за изход.

Интересно явление в българската литература през XVII и XVIII в. представят летописните бележки, които се явяват най-често като приписки по страниците на отделни книги и сборници. Между тях трябва да се постави на първо място летописният разказ на поп Методий Драгинов за помохамеданчването на чепинските българи, забележително произведение на българската литература през XVII в. Той е написан на новобългарски език от писател, който е излизал от народната среда, разбирал е страданията на народа, чувствувал е задължението като книжовник да им даде израз. И наистина неговата творба разказва с вълнуваща непосредност за един от походите на султан Мехмед IV («цар Мехмед, нарукан Ловец»), при който поход чепинските българи, обвинени от гръцкия владика в Пловдив като бунтовници, биват насилени да се потурчат. Трагизмът на събитията и дълбокото вълнение на автора се чувствува в цялата творба. Неговото отношение към събитията личи ясно: той отбелязва, че първи се потурчват първенците (кметовете и поповете), но между народа се намерили смели хора, които се съпротивявали на турското насилие и за смелостта си заплатили с живота си или били прокудени из го-

[1] Вж. СбНУ, XVIII, 1901, с. 59—62.

рите, а къщите им опожарени. Може да се открие известна идейна връзка между разказа на Методий Драгинов и житията на софийските книжовници поп Пейо и Матей Граматик от XVI в., насочени срещу турските домогвания за помохамеданчване на българи от София.

Съществуват и други летописни бележки за народните бедствия и страдания през този период. В тях се явяват някои нови отделни черти, известен интерес към историята, известно вглеждане в големите събития на съвременността, някои патриотични елементи, но това са все още произведения, които в основата си са свързани със средновековната черковна идеология и със старите литературни форми. Те са само едно предзнаменование на новото, което се създава и иде, на новата култура и литература, която никне в недрата на разлагащия се феодален строй и която през втората половина на XVIII в. чрез делото на Паисий прави първите си решителни стъпки.

В какво отношение към тия явления се намира делото на Паисий Хилендарски? Несъмнено не може да се отрече връзката, която съществува между Паисиевата история и някои черти на дамаскинската литература, историческите загатвания и смелите изобличения на съвременността у Йосиф Брадати, интересът към съдбата на народа и народните страдания в летописните бележки от XVII и XVIII в., патриотично-историческите внушения на Христофор Жефарович, чиято «Стематография» (1741) Паисий също е познавал. Дори могат да се открият и някои формални връзки на Паисиевия труд с дамаскинските сборници (не случайно проф. Б. Цонев изтъкваше, че той изхожда от школата на дамаскинорите) и особено с летописните бележки — някои места в «История славеноболгарская» се приближават твърде много до тяхната форма и стил. Връзката на Паисиевата история с образния свят на старата литература е добре разкрита в посоченото изследване на Н. Драгова. По-важно е да се отбележи обаче, че Паисий подхваща демократично-патриотичната линия — все още твърде слаба, разбира се, — в нашата литература през XVII и XVIII в., той е свързан с нейните напредничави и народни традиции. Обаче ще бъде коренно погрешно да се смята, че делото на Паисий се състои в доразвиване на тия традиции, че насоката на неговата дейност се определя от

дотогавашното литературно развитие. В българската литература Паисий поставя началото на качествено нов етап в нея; въпреки всички елементи на приемственост неговата «История славеноболгарская» представя новаторско, качествено ново и ярко по своята оригиналност литературно явление.

В какво се състои новото, което внася в българската литература делото на Паисий? Преди всичко това ново се определя от развитието на нашата обществена действителност през втората половина на XVIII в., от нейните основни тенденции. То се състои в широкото, смело и активно отражение на най-жизнените въпроси от живота на нашия народ, в новото отношение към историческото минало, в страстния, открития, безкомпромисния, силно подчертания патриотичен тон, в идеализацията на националните добродетели на българския народ, в ясното формулиране на демократическата идеология и издигането на демократизма като

знаме на общественото развитие, в категоричното свързване на въпроса за езика с въпроса за националното съзнание и с борбата за запазване на българската народност, в създаването на нов жанр в българската литература — историографски труд с ярка публицистична насоченост, където се съчетават наука и проповед, история и публицистика, общонародна и лична съдба.

«История славеноболгарская» далеч надхвърля задачите, формите на изложение, композицията и стила на едно историческо съчинение. За нас това е една творба, предназначена за широка, народна аудитория; фактите са подбрани с оглед на тяхното по-могъщо въздействие върху читателите; изложението на фактите е силно актуализирано, подчинено е на една основна идея, която се разкрива по пътя на темпераментната полемика; разказът е емоционално наситен, дълбоко развълнуван и напрегнат. Стилът на творбата се отличава с живост и естественост, дори с известен лиризъм, а също представя значителен интерес като момент в развитието на нашия стил и език. Като се вземат пред вид и преценят правилно всички тия особености, ние не можем да не дойдем до заключение, че в същност тук се касае за ярко публицистично произведение. С пълно право трябва да определим Паисий като основател на новата българска публицистика; неговият труд влиза в историята на литературата.

II. Паисий и Жефарович

Между историческите трудове, които Паисий е познавал и използувал като свои извори, се намира и интересната книга на Христофор Жефарович «Стематография». Връзките между Паисий и Жефарович или по-точно между «История славеноболгарская» и «Стематография» са засягани многократно. В миналото този въпрос бе изследван от Б. Пенев, който установи, че Паисий несъмнено е познавал труда на Жефарович.[1] В последните години се явиха нови проучвания, които си поставиха за задача да изяснят конкретното влияние на «Стематография» върху българския историограф.[2]

Христофор Жефарович е твърде интересна фигура в историята на южните славяни през XVIII в. Българин по произход, той е работил като духовник, художник, книжовник и издател на книги главно между сърбите в тогавашната австрийска империя. Намерил по-добри условия за дейност извън родината си, той не забравя българския си произход и със своите книжовни творби и гравюри играе значителна роля и във възраждането на българския народ. Имаме малко данни за биографията на Жефарович.[3] Роден е към края на XVII в. в Дойран, школува като художник в гръцки културен център — вероятно в Солун или Солунско, през 30-те години на XVIII в. го виждаме в Белград, а след това в Унгария и Виена. Жефарович е пътувал извънредно много, ходил е на поклонение до Ерусалим, оставил е богато художествено наследство като живописец и график, издавал и илюстрирал книги. Умира в Богоявленския манастир в Москва през 1753 г. Руският учен Н. М. Петровски обнародва документите по не-

---

[1] Б. Пенев, Паисий Хилендарски, София, 1918, с. 67, 116; История на новата българска литература, II, 1932, с. 254, 283, 383—384.

[2] Н. Драгова, Домашни извори на «История славяно-българска». Сборник «Паисий Хилендарски и неговата епоха», 1962, с. 331—336; P. Dinekov, Paisij Chilendarski a Christofor Żefarovic. Pamiętnik Słowiański, XIII, 1963, с. 37—52.

[3] Най-пълни биографски сведения за Жефаровић вж. у Динко Давидов, Христофор Жефаровић први српски бакрорезац XVIII века. — Христофор Жефаровичъ, Иллирико-сербскій общій зограф. Галерија Матице Српске, Нови Сад, 1961, с. 23—64. Там е даден и твърде подробен преглед на научната литература върху Жефарович.

говото завещание, в което той е наречен «свещеника булгаря Зефаровича»[1]. В 1756 г. в Москва се явява българинът Иван Петров («булгарской нации Иван Петров»), за да прибере вещите на Жефарович. В стихотворното посвещение в края на «Стематография» П. Ненадович нарича Жефарович «ревнитель отечества болгарского».

От дейността на Жефарович важна е в случая за нас неговата бележита «Стематография», защото към нея има отношение Паисиевият труд. Книгата излиза във Виена през 1741 г. със следното заглавие: «Стематографїа, юже въ вѣчную память благополучнаго потвержденїа Святѣйшему и Блаженнѣйшему Господину Господину Арсенію Четвертому, Архиепископу Пекскому всѣхъ сербовъ, болгаров, западнаго Поморїа, Далмацїи, Босны и обои Полдуная и цѣлаго Илирїка, Патрїарху, Господину Господину милостивѣйшему Христофоръ Жефаровичемъ иллирїко россїан-
154 скій общїй зографъ всепокорно приписуетъ и въ залогъ сыновскаго благоговѣнїа даруетъ»[2]. В началото на книгата е изобразен самият патриарх Арсений, на когото е посветено и дълго стихотворение.

«Стематография» представя сборник от изображения на сръбски и български царе и светци и славянски и неславянски гербове. Поместени са изображения на Стефан Неман, Давид цар български, Сава Сръбски, Методий, Наум, Климент, Теофилакт български архиепископ, Наум Чудотворец, Никодим Митроточец, Стефан Дечански, княз Лазар и др. Следват 56 герба, които представят най-интересната част на книгата. Тая част е правила най-силно впечатление на съвременниците и по-късно става главен извор на сръбската и българската хералдика. Гербовете са нарисувани много внимателно, грижливо и ясно. Под всеки герб се намира четиристишие, в което се дава обяснение на изображенията и цветовете или се прави кратка характеристика на народа и страната, на които принадлежи гербът. Поместени са гербове на Илирия, Сърбия, Албания, Австрия, Бесарабия, Бохемия, Босна, България, Каринтия, Кроация, Дакия, Далмация, Епир,

---

[1] Н. М. Петровский, Serbica. К биографии Христофора Жефаровича. Изв. Отдел. рус. языка и словесности, XV, 1910, с. 297—302.

[2] В тази част от статията навсякъде в цитатите е запазен правописът на оригинала.

Гърция, Херцеговина, Истрия, Македония, Мизия, Молдавия, Москва и Русия, Панония, Полша, Румъния, Тесалия, Турция, Венеция, Унгария и др.

Извънредно интересно е изображението на българския герб, което става толкова популярно, че след Освобождението ляга в основата на официалния български държавен герб. То представя светъл лъв върху черно поле; под него стои корона. Гербът е придружен със следното четиристишие:

Свѣтлїй лев въ чарномъ полю себе изправляетъ;
грѣшитъ черна за свѣтла иже поставляетъ.
Имя мое собственно есть отъ Волги рѣки,
на ловитву искусны здѣ оузришъ человѣки.

След гербовете е поместено обширно «Изясненїе знаменїй или армь предложенныхъ», в което са обяснени произходът и значението на изобразените гербове. Тук са дадени някои интересни исторически сведения и характеристики на отделните народи. За България се казва следното: «Болгарїа златимъ лвомъ и коронованнимъ на полю чарномъ вооружается. Въ нѣкїихъ обрѣтохъ лва червленна на златомъ полю, иже обаче македонскїй глаголется быти. Апостолстїй кароли чернаго творятъ между звѣздою и луною (яже нѣцїй Валахі и надписуютъ) на полю бѣломъ. Народъ вящше сылами неже разумомъ славенъ, отчасти и грабителству склоненїй и яже иногда множайшихъ кралевствь богатства и корони восточнаго царства превращаше, и тракїйскую луну весма попираше. Нинѣ турскую признаетъ понизна рабыня.»

В края на книгата е поместено посвещението на Павел Ненадович: «Благопочтенному господину Христофору Жефаровичу, общїй народскому зографу, ревнителю отечества болгарскаго, любителю царства иллирїческаго, за книгу, ейже имя: Знаменїй или Оружїй иллирїческихъ изображенїе, Павелъ Ненадовичъ, школъ иногда Карловачкихъ Козачинскихъ ученикъ, отъ усердїя сїе восписуетъ.» Стихотворението на Ненадович е било прибавено към второто издание на «Стематография» и свидетелствува с какъв възторг съвременниците са приели и чели книгата на Жефарович. Ненадович изказва похвала на Жефарович, че пръв е показал колко голяма е била сръбската държава, докъде са се простирали нейните предели. Изреждайки достойнствата на книгата, той предрича вечна слава

на Жефарович и му изразява дълбоката си признателност.

Жефарович отбелязва на с. 19 своя основен извор: «Изображенїе оружїй иллирїческихъ ауторомъ Пауломъ Рїттеромъ в' дїалектѣ латїнскомъ изданное на свѣтъ и по его уряженїю на славено-сербскїй язикъ преведенное.» Още П. Шафарик[1] посочи, че се касае за книгата на историка, поета и енциклопедиста Павел Ритер-Витезович (1650—1713), издадена в 1701 г. под наслов «Stemmatographia sive armorum illiricorum delineatio, descriptio et restitutio». Изследванията на Ст. Новакович и Д. Руварац[2] показаха, че Ритер-Витезович е използувал познатия труд на дубровничанина Мавро Орбини «Il regno degli slavi», като е допълнил поместените там гербове и им е дал свое обяснение.

В случая за нас не е тъй важен въпросът за генеалогията на Жефаровичовата книга. От по-голямо

значение е да се отбележи, че именно чрез «Стематография» на Жефарович, която е получила голяма популярност, славянските гербове са достигнали до сръбските и българските читатели и са упражнили силно патриотично въздействие. Основното, което е вълнувало в съчинението на Жефарович, това е неговият исторически патос. То представя галерия от исторически образи и спомени, където се редуват съществуващи и несъществуващи държави, отделни географски области се възвеждат в държавни единици, възкръсяват се стари исторически названия, зад които е трудно да се видят съвременни народности. Покрай названия като Сербля, Болгария, Турция, Росия, Кроация, Полска, Греческая, Бохемия, Аустрия и др.,които означават реално съществуващи държави или народи, в «Стематография» срещаме гербовете на Дакия, Кумания, Мизия, Дардания, Македония, Панония, Силезия, Тривалия, Тракия, Римская и т. н. — названия, които представят само географски означения или ни връщат към исторически спомени. Но всичко това не е

---

[1] P. J. Šafarik, Geschichte der serbischen Literatur. Prag, 1865.

[2] Ст. Новаковић, Српска библиографија за новију књижевност 1747 — 1867. Београд, 1869; Хералдички обичаји у Срба у примени и књижевности. Београд, 1888, с. 130—140; Д. Руварац, Још нешто о Стематографији Христофора Жефаровића. Бранково коло, бр. 47, Ср. Карловци, 1908. с. 47—52.

могло да не вълнува силно въображението на тогавашните читатели сърби и българи, които унизителните условия на робството са откъснали напълно от някогашното им минало на независими, свободни народи.

Книгата на Жефарович е насочвала вниманието към историята, съпоставяла е тежкото настояще с величието на миналото, показвала е ликовете на славянски владетели и светци, увличала е с гербовете на славянските народи и страни, които някога са били славни, а днес са забравени и потиснати. «Стематография» е въздействувала с начина, по който авторът е разположил материала, с историческите съпоставки, със смисъла, който е бил вложен в гербовете, в текстовете под тях, в разясненията и историческите сведения в края на книгата. Твърде често в четиристишията под гербовете се говори за славното минало на южнославянските и балканските страни и народи и за окаяното им сегашно положение. Така в герба на Сърбия се намира кръст, за който сърбите са водили някога войни, а сега са «уязвени»; Гърция «рабыня бываетъ»; албанците «воздыхаютъ в слезахъ».

При турците е изтъкнат техният завоевателен и грабителски стремеж, изразен с двойния меч на герба им:

Еднимъ блага восточна присвояетъ,
Другимъ покой западны нагло разоряетъ.

Идейната насоченост на книгата е изразена още по-ясно в обясненията и историческите сведения, които се дават за гербовете. За българския народ се посочва, че «иногда множайших кралевствь богатства и корони восточнаго царства превращаше», а сега «турскую признаетъ понизна рабыня». Когато говори за сърбите, Жефарович отбелязва, че са имали славни владетели, но сега някогашната славна Сърбия «в' прискорбное под'пала под'данство».

Освен със словото авторът въздействува и с образите. Не могат да не оставят дълбоко впечатление в съзнанието на читателите тия строги и величави фигури на царе, царици и светци, облечени в богати, тържествени облекла, често пъти въоръжени, наметнати с великолепни мантии. Не могат да не събудят любопитство и гордост блестящите оръжия, с които са украсени гербовете и които свидетелствуват за минала слава, за времена, изпълнени с подвизи, сражения и

победи. Сърцата са се ободрявали при тая гледка — изпълнени със скръб по миналото и надежда в бъдещето. Тая надежда повява и от дългото посвещение на патриарх Арсений, който се издига с гордата си осанка над тежкото настояще — като някакъв спомен от великото вчера, за да насочи пътищата на поробените южни славяни към обнадеждващо утре.

В това отношение голям интерес представя и стихотворението, което П. Ненадович посвещава на Жефарович. Там се посочва открито ролята, която «Стематография» трябва да изиграе в националното възраждане на южните славяни и особено на сърбите. Ненадович изтъква какъв трябва да бъде резултатът от прочита на книгата — читателят неизбежно ще направи сравнение между миналото и настоящето, нещо, към което в същност се стреми и самият Жефарович:

Книгою бо ты сею учишъ человѣки,
како сербско царство бѣ и его предѣли;
какъ приуспѣли
иллирїци вся сїа в' книзѣ водруженни
провинцїи и части храбро в'оруженны
своей власти покоритъ. Нинѣ видятъ очи,
что сїа прочи
в' различныя, многїя части раздѣлиша,
сербскую же преславну память загладиша.

Изказвайки своите собствени чувства, в същност Ненадович изразява благодарността на всички читатели:

Во мзду труда твоего тебѣ предлагаю
и обѣщаю
отъ народа чтуща се честь же и похвалу:
и имѣти будеши памятъ, но не малу
елико будетъ трудъ сей по свѣтѣ лѣтѣти,
будешъ имѣти
памѣтъ, поминанїе.

Отношението на Ненадович към «Стематография» е отношение на нейните читатели. Поставим ли Паисий Хилендарски на мястото на Ненадович, ще разберем лесно по какъв начин тая бележита книга е въздействувала на българския възрожденец. Като Ненадович заедно с целия «народъ чтущи» Паисий не е могъл да не се развълнува от историческия патос на

книгата. Несъмнено «Стематография» на Хр. Жефарович е изиграла благотворна роля при възникването на «История славеноболгарская». Влиянието на Жефарович е в общата атмосфера на Паисиевата творба; по-конкретно въздействие може да се отбележи само при отделни подробности. Може би Паисий не е извлякъл от «Стематография» нови данни за историята на българския народ, но прочитът ще му е помогнал по-дълбоко да се вгнезди у него мисълта да напише летопис за миналото на своите сънародници, да им посочи — както Жефарович на сърбите — тяхната историческа слава. По тоя начин трудът на Жефарович се явява като един от вероятните подтици за написване на «История славеноболгарская».

Имаме ли преки данни, че Паисий е чел «Стематография»? Паисий не я споменава между своите извори. Той говори само за Цезар Бароний и Мавро Орбини. Обаче можем да предположим, че в следните пасажи той има пред вид труда на Жефарович: «Азъ излиха поревновахъ по рода и по отечество болгарское и много трудъ сътворихъ събирати отъ различни книги и їстории, дондеже събрахъ и съвкупихъ деянїе рода болгарского въ книжицу сїю. . .» «Азъ много книги и премного прочетохъ и взисквахъ за много време прилежно и не возмогохъ нїкако обрести, бу много истории рукопїсни и щамби по малко и редко и въ кратце обретаетъ се.»[1] Струва ми се, че последната фраза може направо да се отнесе за «Стематография», където сведенията за българската история са твърде кратки. Могат да се посочат още места в «История славеноболгарская», в които би могло да се съзре загатване и за книгата на Жефарович: «Прилучи се намъ много кратъ прочитати различнї исторїи рукописни и щамби. . .» «Не можеть на вьси святїи болгарски и цари наити се пространно на дѣянїе ихь: някоим са отъ нихь находеть пространно и извѣстно, някоим' едвамь вь кратцѣ по различни исторїи, щампи и рукописни по мало и рѣдко»[2] и др. Името на Жефарович не е споменато и в преписите на «История славеноболгарская». Дори Хр. Павлович, който в своята преработка от 1844 г. (издадена под заглавие «Царственик») изрежда

[1] Йорд. Иванов, История славеноболгарская, 1914, с. 5, 7—8.

[2] Пак там, с. 8, 84.

изворите на Паисиевия труд, не говори нищо за «Стематография».[1]

Имаме друго, по-точно свидетелство, което потвърждава предположението, че Паисий е познавал книгата на Жефарович. То е следният пасаж: «Некои латински философъ написалъ притчи и титли народние по Европа колико народи и имена местамъ и пределомъ изобразиль причтею, то србие нашли и преписали его Стевану Насилному и изобразили его на щампа и показаютъ како да естъ онї места и народи покорилъ и имеялъ подъ властъ Стеван.»[2] Несъмнено този «некои латински философъ» ще е Павел Ритер-Витезович, а под «србие нашли и преписали его» и «изобразили его на щампа и показаютъ» се подразбира Жефарович.

Къде се е запознал Паисий със «Стематография»? Тоя въпрос не може да бъде решен точно, защото преки свидетелства липсват. Знаем, че българският историограф е обиколил доста места, главно манастири, за да търси материали за своя труд. Книгата на Жефарович е била много разпространена; само след няколко години излиза второ издание. Тя се е разпространявала не само в Сърбия, но и в България, за което свидетелствуват множеството екземпляри, намерени в България, и влиянието, което е оказала върху някои български книжовници, главно преписвачи на Паисиевата история. Паисий вероятно я е намерил в атонските манастири.[3] Дори ако там не е попаднал на нея, непременно я е видял в Карловци през 1761 г.

Като изхождаме от пасажите в «Стематография», които се отнасят до българите, и от изображението на българския герб, след внимателно сравнение можем да посочим няколко места от Паисиевата история, за които предполагаме, че са повлияни пряко от труда на Жефарович. Според Жефарович българите са «на-

---

[1] Царственик или Исторія болгарская, която учи отъ гдѣ са болгаре произишли, како са кралевствовали, како же царствовали и как царство свое погубили и подѣ иго попаднали, изъ Маробира Латинскаго, Баронія, Іоанна Зонаря, Буефира Французскаго, Теофана Греческаго, светаго Евтимія Терновскаго, светаго Димитрія Ростовского и другихъ лѣтописцевъ собрана. Изданіе первое. У Будиму, 1844.

[2] Й о р д. И в а н о в, цит. съч., с. 47; тоя пасаж привежда и Б. П е н е в, цит, съч., с. 116.

[3] Вж А. П. С т о и л о в, Преглед на славянските ръкописи в Зографския манастир, София, 1903, с. 11.

родъ вящше сылами неже разумомъ славенъ, отчасти и грабителству склоненїй, и яже иногда множайшихъ кралевствь богатства и корони восточнаго царства превращаше, и тракїйску луну весма попираше. Нинѣ турскую признаетъ понизна рабыня». Самият начин да се противопоставя миналото на настоящето припомня вече похватите на Паисий. Българският герб представя лъв с корона на черно или червено поле. А чёрвеното според Жефарович е «мудрости, правды, ясности и славы знаменїе». Лъвът символизира силата и мощта на българския народ. Същия символ срещаме у Паисий. В това ни убеждават следните места, в които могат да се открият следи от влияние на «Стематография»:

Българите «не были обучени покарати се царемъ, но били сверепи и диви, безстрашни и силни на бранъ, люти като лъвове, единь ишелъ на десетъ небоязнено, како и до нина отъ северна и полунощна страна све силенъ народъ и крепокъ на бранъ и воиска». . .

«И по мало како ишли они се множили и силили и одолевали много крати грцехъ и римлановъ, и узимали от нихъ земла и место и тако до после оузели сва Тракия и Македониа ї Илирикъ некоя частъ и населили се болгари на тая земла.» 161

Бог въздигнал на българите «царовѣ крѣпки и храбри».

«Знамение на печатъ царски имеяли изображение лавово. То знаменуетъ како билъ народъ болгарски силенъ на бранъ и воиска, како лъви имали народъ, но славно име имеяли и отъ кесари много крати данъ възимали.»

«Грци имеяли болгари прости и глупави и окурували ихъ с нихна мудрость и политика и радели въсегда да ихъ покоратъ подъ своя властъ. Но боляри, ако и прости били и глупави отъ грчка мудростъ и политика, но на бранъ и воиска били крѣпки и храбри, не бояли се гркомъ.»

Българските владетели се характеризират изобщо като храбри и неустрашими, често пъти склонни и към жестокости. Така Крум «много грци пленилъ и избилъ ихъ за вѣру християнскую. Билъ нечестивъ, но попущением божїмъ много пакости деялъ гркомъ, убилъ цара Никифора»[1].

Посочените места не са преки заемки от книгата на

[1] Йорд. Иванов, цит. съч., с. 12, 13, 61, 64.

Жефарович, нито са написани под неговото изключително влияние; те носят всички особености на Паисиевото отношение към историята на българския народ. Но все пак те напомнят казаното за българите в «Стематография», сближават се с идеите и историческите осветления на Жефарович. Очевидно във всички тия случаи Паисий е имал пред вид и други извори, но без съмнение концепцията за лъва като символ на българската сила и храброст и особено съобщението, че българите имали «знамение на печатъ» изображението на лъв, са възникнали под влияние на «Стематография».

С това се изчерпват конкретните въздействия на Жефарович върху Паисий. Но въпросът за взаимоотношенията между «Стематография» и «История славеноболгарская» има и друга интересна страна. Тук ние не можем да боравим с конкретни данни, а само с предположения. Паисий на няколко места отбелязва, че повод за написване на «История славеноболгарская» са
162 му дали постоянните спорове между българи, от една страна, и гърци и сърби от друга, укорите за невежеството и изостаналостта на българския народ. Най-ясно това е изразено в послесловието: «Тако и укараху насъ многажди сербїи и греци защо не имеем своа исторїа[1]. Горещи препирни на тая тема са се водили особено често между атонските монаси. За тях свидетелствува и Доситей Обрадович, който в 1765 г. посетил Атон: «Нађем неколико Сербов у Хилендару, који се ва век века с Болгари инате и не могу да се погоде чији е Хилендар. Мој добри и љубими Теодосје Карловчанин, и он се ту мора инатити.»[2] В споровете сърби и гърци сочели многобройни паметници и съчинения, които описвали тяхното минало; с такива съчинения българите не разполагали. Можем да предположим, че в тия случаи сърбите са си служели и със «Стематография» на Жефарович. Не могат да бъдат отминати без внимание думите на Паисий: «Сърбие нашли и преписали его [съчинението на «некои латински филосовъ»] и изобразили его на щампа и показуютъ.»[3] В книгата на Жефарович се възхвалява горещо сръбското минало, дават се блестящи изображения на сръбски крале и свет-

[1] Йорд. Иванов, цит. съч., с. 84.
[2] Д. Обрадовић, Дела. Београд, 1911, с. 59.
[3] Йорд. Иванов, цит. съч., с. 47.

ци, а в характеристиката на българите има и някои не особено ласкави изрази («Народъ вящше сылами неже разумомъ славенъ, отчасти и грабителству склонєнїи»). Това ни дава основание да предположим, че сръбските монаси в Атон са използували «Стематография» като оръжие в споровете с българите.

Паисий си поставя за задача да даде достоверен отговор на сръбските нападки, т. е. в известен смисъл да реагира и срещу неласкавата преценка на Жефарович. По такъв начин се изправяме пред един интересен литературен факт: един автор се обявява срещу съчинение, от което сам получава известен подтик за творчество и от което черпи данни за изпълнение на задачата си. Противоречивото въздействие на Жефаровичовата «Стематография» потвърждава още веднъж трудната обстановка, в която Паисий се е намирал, сложността на задачата, която си е поставил. Сега можем да си обясним донейде и обстоятелството, че българският историограф никъде не споменава нито името на Жефарович, нито заглавието на неговата книга. Пренебрежителният тон, с който се говори косвено за «Стематография», личи най-вече в пасажа за начина, по който сърбите надценявали своя крал Стефан Силни, наричан от Паисий «Насилни». Очевидно е, че тук се касае за полемика с Жефарович. След като съобщава, че сърбите приписали на своя крал Стефан славата, притчите и титлите, които «некой латински философъ написалъ» и ги изобразили и напечатали на щампа, Паисий говори: «Тако съмомнено написали кои чул от баби; що за Стевана то писал за нѣго, не смотрели въ родословъ како написали првї за него и за дѣла его и колика земла држалъ, то не смотрили и не смотраютъ, но Стевана нарицают силна; кратка била сила его и на зло ему произишла.»[1]

Полемиката на Паисий с Жефарович е само един епизод във взаимоотношенията между «Стематография» и «История славеноболгарская». Онова, което е основно, то е идейната близост между двете съчинения. Тая близост се забелязва много добре от читателите и преписвачите на Паисиевата история: те свързват двете творби, много често ги подвързват заедно, допълват «История славеноболгарская» с гербове, взети от «Стематография». В това отношение ръкописите на Народ-

[1] Йорд. Иванов, цит. кн., с. 47.

ната библиотека «Кирил и Методий» в София ни дават няколко интересни примера. Така Еленският препис на «История славеноболгарская» е подвързан заедно със «Стематография». Трите търновски преписа от 40-те години на миналия век (първите два са направени от П. Р. Славейков, а третият от Т. Н. Шишков) съдържат изображения на гербове, взети от книгата на Жефарович. Дори при последния препис още в заглавието се отбелязва, че съдържа «разныя знаменіи, хоругвы и нѣколико ликъ святых болгарскихъ»[1]. Хр. Павлович в «Царственик» от 1844 г. помества на с. 77 изображението на коронован лъв с надпис «Знамение на болгарскихъ хоругвахъ» и следното обяснение: «Това знамение са имали болгарските царіе на хоругвыте (плитіерыте) си, сирѣчь изображеніе лвово, което е знаменувало, защо болгарете са на войска силни като лвове, както ги и Александър Македонскій проповѣда рекъ: Народъ славный непобѣдимый на брань.» Ще посочим още един интересен факт: Ив. Богоров съобщава в биографията си, че имал «Стематография» и я пазел като светиня.[2] В 1841 г. той отпечатал в Одеса ликовете на Иван Асен II и Иван Шишман и българския герб с лъв с бележка: «Взето изъ Стематографии Х. Жефаровича.»

От приведените факти се вижда, че «Стематография» на Христофор Жефарович е играла значителна роля в историята на българското национално възраждане. Нейното въздействие е вървяло по два пътя — непосредно и косвено, чрез делото на Паисий. «История славеноболгарская» не може да се изучава, без да се вземе пред вид връзката ѝ със съчинението на Жефарович. Непосредно заетото е твърде малко, но общият исторически патос е несъмнен. Както бе изтъкнато, «Стематография» е дала подтици на Паисий, възбудила е неговата патриотическа чувствителност дори и с някои отрицателни моменти в характеристиката на българския народ. Оттук и полемичният до известна степен тон на Паисий в отношението му към Жефарович.

---

[1] Б. Цонев, Опис на ръкописите и старопечатните книги на Народната библиотека в София, 1910, с. 412, № 370.

[2] Ив. Богоров, Живота ми описан от мене, София, 1887, с. 4.

III. За композицията на «История славеноболгарская»

Твърде голям интерес представя композицията на Паисиевия труд. Неправилно е да се смята, че тя се явява произволно и случайно и още по-малко — че е резултат на писателско неумение. Напротив, внимателният анализ показва, че тя е целенасочена. Паисий съчетава в нея двете си основни задачи — познавателната и патриотично-публицистичната. Знанията намират широко място в основните глави, но подредбата на материала е подчинена на патриотичните цели и на изискванията на публицистичния жанр. В композицията основна роля играе градацията.

Изследвачите са се опитвали да дадат обяснение на тая на пръв поглед странна композиция. Паисиевата творба има две предговора; историческото изложение се прекъсва с вмъкване на отделна глава, посветена на сръбската история. След завършване на историческото изложение идват две твърде своеобразни рекапитулации: «Зде потребно съвкупити заедино имена кралом и царом болгарским, колико се обретают и кои по коего царствували» и «Събраное в кратце колико знаменити крали и цари болгарских». Последните две глави са посветени на славянските учители и на българските царе. Ясно е преди всичко, че Паисий е писал труда си на два етапа: първия етап — до 1761 г., преди заминаването за Карловци, и втори етап — след завръщането. В Карловци, както сам съобщава, той е намерил нови материали, което е предизвикало нова редакция на неговото съчинение. Вероятно тогава е прибавен предговорът «Полза от истории», който става първи.

Италианският изследвач проф. Р. Пикио, автор на две ценни студии върху изворите на Паисий, се опита да възстанови първоначалния, композиционен замисъл на нашия историк, търсейки равновесие и съразмерност между политическата и културната история. И в двата дяла той вижда преди всичко изреждане и последователна характеристика на най-значителните исторически личности. Цялото историческо изложение според него се явява по-късно, след завръщането на Паисий от Карловци. Проф. Пикио направи твърде интересни наблюдения върху творческата история на Паи-

сиевия труд.[1] Струва ми се обаче, че той не е успял да долови основната динамична линия в композиционния замисъл на Паисий — тоя замисъл се е развивал не по пътя на търсенето на равновесие и съразмерност, а по пътя на градирането на елементите, с оглед на тяхното значение за постигане на основната идейно-политическа задача. Не може да има съразмерност между политическата и културната (предимно черковна) история, защото за Паисий е ясно, че своята задача може да постигне преди всичко с изтъкване на фактите от политическата история — те най-добре ще разкрият героичните страници и величието на българското минало.

Подредбата на отделните глави показва градацията, която е използувана в «История славеноболгарская»: Първият предговор — «Полза от истории» дава най-общата постановка за значението на историческите знания. Тук мислите са изложени спокойно, без емоционални изблици, идеята са разкрива по пътя на разсъжденията. Вторият предговор — «Предисловие к хотещим читати и послушати написания в историцу сию» — изведнъж променя общия тон, изложението става динамично, наситено с емоционалност; обръщенията, въпросите и възклицанията придават на разказа живост и острота, изразяват разобличителната сила на Паисиевите идеи, разкриват патриотичния патос на творбата и дават насока на цялото по-нататъшно историческо изложение.

В това изложение могат да бъдат установени няколко момента, развити във възходяща линия. На първо място — обширен исторически разказ за съдбата на българския народ с отклонение, което засяга историята на сръбския народ, тясно преплетена с българската (това са трите глави: «Събрание историческое о народе болгарском», «Зде вънимай, читателю, речем вкратце ради србски крали» и «Паки окончаем повест ради Константина Шишмана»). Втори момент представят следващите две глави, които дават обобщение на изложения исторически материал и още по-силно, сбито, ярко подчертават величието на българското историческо минало («Зде и царом болгарским колико и обретают и кои по коего царствувал» и «Събраное вкратце коли-

[1] R. Picchio, Gli «Annali» del Baronio — Skarga et la «Storia» de Paisij Hilendarski. — Ricerche slavistice, III, 1954, кн. 3, с. 212—233.

ко били знаменити крали и цари болгарских»). Третият момент засяга българската културна история (двете последни глави за славянските учители и българските светци). С това се прибавя нова бляскава страница в българската история и още повече се издигат качествата и заслугите на българския народ. Творбата завършва с «Послесловие», в което се съдържат не само важни автобиографични сведения, но отново се подчертава основната патриотична идея. По тоя начин композицията се сключва естествено и получава стройност, авторът осъществява напълно успешно своята задача.

IV. Нови данни за живота и книжовната дейност на Паисий

Биографичните данни за Паисий са твърде оскъдни; извличаме ги главно от неговата история. Най-много усилия за осветляване на Паисиевата биография положи Йорд. Иванов. Той събра и публикува сведенията за неговия живот в своето издание на «История славеноболгарская» от 1914 г. и в статиите си: «Ново известие за Паисиевия брат Лаврентий», в. Мир, бр. 10232 от 24. VIII. 1934 г.; «Родното място на отца Паисия се установява», в. Зора, бр. 5591 от 15. II. 1938 г.; «Родът на отца Паисия», в. Зора, бр. 5596 от 20. II. 1938 г. През последните години бяха написани доста статии (в повечето случаи поместени във вестници) върху родното място на хилендарския монах, но тези статии се занимават главно с предания и легенди.[1]

Нови биографични материали за Паисий публикува неотдавна професорът от Скопския университет Х. Поленакович — «Неколико непознатих података о Пајсију Хилендарском»[2]. Материалите са издирени от проф. Поленакович по време на престоя му в Света гора през ноември 1956 и 1957 г.; намират се в архива на Хилендарски манастир. След като разглежда някол-

[1] Библиографски преглед на тази литература вж. у В. Трайков и Ив. Дуйчев, Паисий Хилендарски. Литературни извори за епохата, живота и дейността му. Сборник «Паисий Хилендарски и неговата епоха», 1962, с. 613—618.

[2] Хилендарски зборник, I, Издаје Српска академија наука и уметности, Београд, 1966, с. 171—181.

ко споменавания на имената Паисий и Лаврентий и установява, че те не се отнасят за българския историограф и неговия брат, авторът се спира на следните посъществени податки:

1. Запазен е саморъчен подпис на Паисий в един документ от 1767 г. Касае се за едно решение на хилендарското братство да се подели на две «честното и животворяще дърво на господния кръст» — едната част да остане в манастира, а другата да бъде носена от манастирските представители при събиране на милостиня из страната. Между 13 монаси, които са подписали решението, се намира и името на нашия историк: Паісй проігⁿменъ.

Това е вторият познат подпис на Паисий. Първият стои под разписката за получените вещи на бившия хилендарски игумен Герасим през 1761 г. в Сремски Карловци. Върху неговия палеографски анализ главно проф. Йорд. Иванов изгради своето заключение, че зо-

графският текст на «История славеноболгарская» представя Паисиевия оригинал. Новонамереният подпис може да ни даде нови указания в това отношение. Трябва да се съжалява, че към публикацията си проф. Х. Поленакович не е приложил съответна фотоснимка.

От този документ се вижда, че и по-късно Паисий през известно време се е числял към хилендарското братство. Вероятно той се е върнал в Хилендарския манастир, след като са затихнали разправиите между монасите — за тях говори в послесловието към «История славеноболгарская».

2. Името Паисий се споменава през 1775 и 1778 г. в два документа, свързани със суми, които първият път «проигумен кир Паисий», а вторият път «отец проигумен хаджи Паисий Зографец» е заел на манастира. Проф. Поленакович публикува изцяло първия документ:

«Со сим общим и соборным нашим свидетелством являем ми проистоси монастыря нашего Хиландара, како потреби бившеи нам узаимихом от пречстнеишаго ѡ Христе брата нашего проигумена кvр Паисїа гроша 500, и словом велим петстотин, иже за благодат любве без фаїда да стоят, донелиже окончает тази куготски [скудост ?] и тогда да имамо прифатити оупарадоши. И за показанїе истини при печати манастирском даемⁿ емⁿ сїе наше писанїе с подписанїем всех нас. 1775, їⁿлїа 20.»

Разписката е подписана на гръцки език от проигумен Висарион. Предаваме текста според публикацията

на Х. Поленакович, като внасяме само някои промени в препинателните знаци.

Втората разписка е от 21 март 1778 г. и се отнася за 200 гроша. От нея Х. Поленакович обнародва само следния откъс:

«. . . како быст нам потреба за аспри. Зато умолихом пречестнейшаго господина оца проигумена кир хаци Паисїа Зографца, и даде нам у заем гроша 200 . . . сто-те за осм фаида на година . . .»

Не може с положителност да се твърди, че тези два документа се отнасят за нашия историограф Паисий; това име се е срещало често сред светогорските славянски монаси. По-трудно е да се предположи, че е могло да има два или повече проигумена със същото име през средата и втората половина на XVIII в. Що се касае до названието «хаджи», в кондиките на Зографския и Хилендарския манастир, използувани от Йорд. Иванов, от 80-те години на XVII в. нататък името «проигумен хаджи Паисий» се среща твърде често.[1]

Необходимо е да се направят нови проучвания, върху характера и съдържанието на обнародваните от Х. Поленакович документи за Паисий Хилендарски. Може би това ще ни доведе до разкриването на непознати страници от живота на българския историк.

3. Една от най-интересните находки на проф. Поленакович представя едно писмо на «Паисий проигумен» от 12 август 1773 г. Издателят предполага, че писмото е писано в Хилендар. За съжаление и то се публикува без фотоснимка, но Поленакович изрично отбелязва: «Својом садржином, која нема никаквог значаја за Пајсија и за негов списателски рад, ово писмо потврђује мишљење Јордана Иванова да се Зографски рукопис Пајсијеве Историје можа сматрати Пајсијевим аутографом» (с. 176). Поленакович не обяснява върху какви данни изгражда този свой извод; можем да се догаждаме само, че изводът се прави върху сравнение на буквите, почерците, графиката.

Писмото е адресирано:

Пречестнѣїшем8 wц8 кvръ Стефан8 щевофилак8 хїландарскому сvе писанїе почтено, да вр8чит се во Сол8нѣ.

---

[1] Вж. публикуваните от Б. С т. А н г е л о в откъси от тези кондики из архива на Йорд. Иванов в изданието на Никифоровия препис на «История славеноболгарская». София, 1961, с. 191—203.

Текстът е следният:

«Пречеснѣїши ѿтцъ проїг8менъ и евофилака кѵ̈ръ Стефанъ, любезнѡ и братски васъ поздравлаю и знати вамъ б8ди поради того Стамата каравора [?] никако го нема да доиде до сега и знаїте защо насъ излага на глеите то и корабъ, що сте нам писали за него да го пратїте по-скоро нека дойде ѡнъ и тиа два, що сте пратиле, нека се вратат паки на два такшида да го дигат, а ѡнъ иако да идетъ к том8 на мне е за потреба ѡт сега ако да иде, гледаите сосъ него логарезмо, що има за кересте, що м8 са дали да скине са цѣнета [?] аредниіне [?] са цѣнети, но како са продад8ха и налимго [?] 8фатїли фркади [?] [писмото тук е повредено] за него π [30] гроша чловеци и.... лита ѡт монастр̃ъ такаго и ѡн [?] той добре има тaресни [?], ако доїде и проїг8менъ Вїсарионъ боленъ, ꙗко нозе га заболеха и никако не можетъ сие до зде и добросоставъление. Аф̃зг [1773] авг8ста в̃і [12]

170

Паїсїй проїгуменъ»

Писмото има делови характер. Тук не можем да навлизаме в неговия конкретен анализ. Искаме само да изтъкнем извънредно важното му значение като Паисиев автограф. Проф. Х. Поленакович не изказва никакво съмнение за неговото авторство, приписва го категорично на Паисий Хилендарски.

В текста на писмото има редица неясноти; запазваме въпросителните знаци в скоби, поставени от Х. Поленакович.

4. Проф. Поленакович обнародва «у савременом бугарском правопису» едно писмо от 29 март 1775 г., изпратено от София до Паисий. Авторът на писмото е Паисиевият сродник Стоянчо Стаклинович. Писмото е адресирано по следния начин:

Сие писмо подати се кирие, кир проигумену Паисии в руце часно его. Здравствуеме у куч [!][1].

Текст на писмото:

«Много поздравлаем ти от мене Стоянчоте до ваша милос, господару кир дедо мой проигумене Паисие, и

---

[1] Адресът не се намира в печатния текст на статията на Поленакович: авторът го е добавил с мастило в отпечатъка, който ми е изпратил. Тук му изказвам благодарност за този отпечатък.

много здраве до укя савоја [?] и много здраве от майка ми до ваша милос и много здраве от тетка Стаменка и до Пекоте поздравлаем. И ако питаш ради нас, хвала Богу, живо сме и мирно сме до сего дне и непрестано се мо лиме пречестей мати Богородици. И тако, дедо мои, не мой нещо да пожалиш на мене и некоя лакърдия, празнословие да послушаш. Що да му чиним, кат он е би кабил со ортако ми сега име една[1] бъркана работа хесап, като що да му чиниме. Научаеме стана и ни[к]ои те не верува ни за мало, ни за многу, у тия агаренски руце сме. Свеко сака. И сполаи ти, дедо, гулемия захмет минало, ама не че би за многу. Тако да знаеш о нашем телеснем здравие и лубезно спасение. Здравствуем на премного лета. 1775 март 29 ден. От София же

Стоянчо Стакланович, сородник ваш.»

Правилно Х. Поленакович отбелязва, че Паисий е посещавал София, познавал я е добре; в «История славеноболгарская» говори за черквата «Св. Крал» (Св. Неделя) и за намиращите се в нея мощи на крал Милутин. Възможно е, нашият историк тук да е имал роднини. Писмото е интересно както с оглед на Паисиевата биография, така и като един от малко запазените образци на българската епистоларна писменост през XVIII в. 171

5. Последният документ, на който ще се спрем, хвърля светлина върху книжовната дейност на Паисий. Той е издирен от проф. Поленакович в архива на Хилендарския манастир за 1793 г. (самият документ не носи никаква дата). Това е едно писмо от «Теодор грешни» до някой архимандрит, чието име не се споменава. В писмото се съобщава, че Тодор е преписал едно «рукотворение» на проигумен Паисий и заедно с оригинала го изпраща на архимандрита да го прегледа заедно с «проистосите» и след поправките да му го върне, за да го препише отново на чисто.

Ето текста на писмото:

«Всечестнейши и високопреподобнейший господине отц архимандрит, милостивий мой благодетель!

Отъц проигумен Паисиа послал мне некой извод своего рукотворения, кой являет о разделении честнаго и животворящаго древа, его же я преписах и поправих, иже обоих, мой и его к вам посилаю, развидите испитно, ако е за потребе, и по согласию всех происто-

[1] У Поленакович: енда.

сов, то о чем прегрешни видите, поправивше пошлите его ко мне да препишем на чисто, аще ли нест по произволствию всех, то я да се всуе не трудим како и до сада, что сам много кое какових написах, а после у работу никакову не пристают. . ., вест я не жалим свога труда, что е до общую ползу, обаче за сваку потркушицу не могу, защо истинном стужих си до дзела. Сего ради, господине, изволите соборно его прочитати и исправити, и тако повелите ли да напишем един хрисовулец вечит за сие дело. И напишете патриархово и владичино име на празних местах подобие и лето о порение [?] монастирское, защо я не знам. Прочем остаю

раб и подножие
Теодор грешни.»

Х. Поленакович публикува писмото «освободено от стария правопис», като си служи със сръбската азбука; ние тук използувахме на съответните места българската азбука (щ — шт, й — j, ю — jу и др.).

Публикуваното писмо е едно потвърждение на изказваните от нашата наука предположения, че Паисий освен «История славеноболгарская» ще е написал и други трудове. Ние не познаваме ръкописа, за който се говори в писмото; не можем да отгатнем какво е било неговото съдържание. Може би се е отнасял до онова решение за разделянето на «честното и животворящо дърво на господния кръст», за което се говори в акта на хилендарското братство от 1767 г. Изглежда, че Паисий ще е взел дейно участие в това съборно решение и ще е приготвил някакво писмено изложение, което е трябвало да бъде одобрено от цялото братство. Откриването на съчинението би представяло несъмнен научен интерес. Във всеки случай от голяма важност е свидетелството, че Паисий се е занимавал с книжовна работа и след написването на «История славеноболгарская».

Още едно обстоятелство е интересно: Паисий е дал своя ръкопис («рукотворение») за преписване на Теодор; неговият почерк ще е бил не особено красив и ясен. Това обстоятелство потвърждава предположението, че и зографският текст на «История славеноболгарская» представя чернова, излязла от ръката на Паисий. Той е дал този текст-чернова на някого от монасите-краснописци и с преписания на чисто екземпляр е тръгнал да

обикаля из страната; от този ясен, чист екземпляр са направили вероятно своите преписи първите книжовници, които са се заинтересували от труда на Паисий (включително и поп Стойко Владиславов през 1765 г. в Котел).

Новите документи, които ни поднася в своята публикация проф. Х. Поленакович, са твърде важни за изясняване на моменти от живота и книжовната дейност на Паисий Хилендарски. Те показват, че все още не са изчерпани всички възможности за откриване на нови данни за делото на родоначалника на българското национално възраждане. Трябва да се съжалява, че документите не са публикувани съвсем точно, в оригиналния си правопис, а също тъй, че в изследването не са поместени фотоснимки. Но и в тоя си вид те са особено полезни за българската наука.

Развитие на жанровете в литературата на Възраждането

През периода на българското национално възраждане се поставят основите на новата българска литература. Развиваща се при крайно неблагоприятни условия на тежко политическо и икономическо робство, откъсната от големите идеи, които раздвижват културния живот на европейските народи от Ренесанса нататък, българската литература до средата на XVIII в. се движи в рамките на средновековните традиции и средновековните литературни жанрове и форми.

Историята на българската възрожденска литература представя значителен теоретически интерес. Имаме пред себе си една литература, закъсняла в своето развитие, която в кратък срок се преобразува коренно и задаволява нуждите на едно общество, което изживява период на бурно национално възраждане. Това е, от една страна, период на разрушаване на старите феодални форми, на излизане от рамките на затвореното натурално стопанство и тръгване по пътя на капиталистическото развитие, а, от друга — период на борба за нова, светска просвета, за национално обособяване, за политическо освобождение. В живота на българския народ се извършва дълбок преврат — създават се нов светоглед, ново обществено съзнание, нова етика, нови битови форми, нова психика. Преобразуването на литературата е само една от формите на тоя дълбок обществен преврат. Очевидно обновяването на литературата е негов резултат, но и самата обновяваща се

литература се превръща в могъщ фактор, който действува за изменянето на обществената действителност.

През такъв период на големи обществени промени и остри завои в литературния процес се откриват извънредно интересни явления. Преди всичко изникват въпросите за приемствеността между старо и ново, за ускореност на литературното развитие, за появата на новите жанрове, които трябва да сменят литературните жанрове и форми, присъщи на средновековната литература. При специфичното историческо развитие на новата българска литература се поставя още един въпрос: това развитие става през един период, когато в европейските литератури възникват и се сменят няколко литературни течения — сантиментализъм, романтизъм, реализъм. Каква е тяхната съдба при ускореното развитие на новата българска литература? Очевидно е, че тя ще бъде твърде различна от ония литератури, където литературните школи от края на XVIII и първата половина на XIX в. са изминали «нормален» и «класически» път на развитие.

Какъв теоретически интерес може да представя една литература с ускорено развитие показва в извънредно интересната си книга «Ускоренное развитие литературы» съветският литературовед Г. Д. Гачев, и то тъкмо въху материал от българската литература.[1] Г. Д. Гачев си поставя за задача «понять ускоренное развитие литературы не как случайное нагромождение разнородных явлений — каким представляется на первый взгляд, — а как органическое, поступательное движение. Основные ступени его воспроизводят необходимые фазы мирового литературно-художественного процесса, хотя и не в чистом виде, а часто в зародышевой форме или в смешении с другими ступенями» (с. 299).

Първият въпрос, който изниква пред нас, когато говорим за развитието на жанровете в литературата на българското национално възраждане, е въпросът за приемствеността. Старата българска литература се появява през IX в., развива се в тясна близост с византийската литература и принадлежи към източноевропейския, византийския културен цикъл. През цялото свое

[1] Г. Д. Гачев, Ускоренное развитие литературы (на материале болгарской литературы первой половины XIX в.). Академия наук СССР, Институт мировой литературы им. А. М. Горького, Москва, 1964 г.

многовековно историческо развитие тя се движи в рамките на традиционните черковно-литературни жанрове. Светската тематика намира израз главно в белетристичните и историческите жанрове (разказ, повест, летописен разказ, хроника). В първите десетилетия от своето развитие (от 60-те години на XVIII в. до началото на XIX в.) новата българска литература не познава типичните съвременни художествени жанрове — поезия, белетристика, драма.

Българската литература през втората половина на XVIII в. се характеризира преди всичко с няколко типични исторически съчинения: «История славеноболгарская» от 1762 г. на атонския монах Паисий Хилендарски, Зографската история от неизвестен автор, съвременник на Паисий, и «История во кратце о болгарском народе славенском» на йеросхимонах Спиридон от 1792 г. От тримата автори Паисий Хилендарски най-

ярко очертава програмата на българското национално възраждане, разговаря пряко и откровено с тогавашния български читател, чрез извикване на спомена за свободната и славна някога българска държава събужда патриотизма на съвременниците си, остро разобличава всички ония, които са готови да се откажат от своята народност и родния си език и да се претопят в чужди народности. Макар и да представя един исторически труд, в който се излага последователно историческото развитие на българския народ, книгата на Паисий в същност е едно ярко произведение на българската публицистика. Това се вижда както от общата композиция, така и от основния тон на изложението, от подредбата на материала, от стилистичното и езиково оформление. Публицистичните елементи са съсредоточени преди всичко в двата предговора. Публицистиката заема важно място и в творчеството на втория крупен представител на новата българска литература Софроний Врачански.

Не е трудно да се открие известна жанрова приемственост между първите произведения на новата българска литература и някои старобългарски жанрове, особено така, както се проявяват през епохата на турското робство. Паисий е познавал твърде широко старата българска литература, той е използувал многобройни произведения на старобългарски писатели — главно с оглед на историческите факти, които могат да се открият в тях. Той е черпил обаче материал и от чужди

автори. Това са преди всичко две преведени на руски съчинения: «Книга Историография початия имене, славы и разширения народа славянского» от дубровнишкия монах Мавро Орбини (в оригинала «Il regno degli slavi hoggi corrotamente detti schia voni», 1901, и «Деяния церковная и гражданская» от Цезар Бароний (в оригинала «Annales ecclesiastici a Christo nato ad annum 1198» 1588—1607 г.). Паисий е основал своето историческо изложение главно върху тези две съчинения. Но той е използувал заетия материал съвършено свободно, като го е подчинил на своята патриотическа задача. Принципите, по които той актуализира материала и му дава публицистично звучене, имат корена си не в чуждите образци, но в една домашна традиция — летописните бележки, които се срещат твърде често в българските ръкописи през XV—XVIII в., в известната Българска хроника от XV в., в разказа на поп Методи Драгинов от XVII в. за помохамеданчването на българите в Чепинско. Тия съчинения са били насочени към българ- 177
ската действителност, засягали са актуални съвременни събития, разкривали са тежкото положение на поробения български народ. В някои моменти от втория предговор на Паисий и особено в послесловието личи дори стилова връзка между «История славеноболгарская» и летописните бележки. В основата на тая близост стоят някои повествователни формули, характерни за началото и края на летописните бележки и приписки през Средновековието, и традиционни изрази, засягащи личността на книжовника. Но тук трябва да се прибави и влиянието на библейския повествователен стил, все още недостатъчно изследвано като важен момент в поетиката на старата българска литература; това влияние продължава да се чувствува в ранните прояви на възрожденската литература. Стилистичното оформяне на послесловието на Паисиевата история напомня познатата форма на автобиографични бележки в съчиненията на български писатели от XV—XVII в. (Владислав Граматик, поп Методи Драгинов и др.). Подобна връзка може да се открие и между автобиографията на Софроний Врачански и средновековни летописни бележки и приписки. Заглавието «Житие и страдание грешнаго Софрония» ни насочва към един старобългарски литературен жанр — житието; от житийната форма са преминали в автобиографията на Софроний редица стилови елементи, но заедно с това Софрониевата творба но-

си цяла редица нови черти, които се противопоставят на традиционното житийно повествование.

Връзка би могло да се открие и между автобиографията на Софроний Врачански «Житие и страдание грешнаго Софрония» и летописните бележки. Дори заглавието на автобиографията навежда към един средновековен литературен жанр — житието.

Следователно с пълно основание може да се говори за приемственост между стара и нова литература. Но все пак касае се за приемственост, която засяга само отделни елементи. В жанрово отношение новата българска литература се развива по съвършено различен път. Макар и първоначално да използува някои старинни форми (главно летописните бележки и хрониките), тя скъсва със средновековната традиция. Колкото повече се развива и обогатява, новата българска литература все повече се отдалечава от старобългарската литература и през XIX в. вече окончателно се оформя като литературa от нов, съвременен тип. Това се вижда най-добре, когато в нея се разгледат съвременните художествени жанрове.

Преходът от стара към нова литература се извършва по твърде интересен начин: използуват се елементи от стари форми, но на литературните творби се придава силно публицистично звучене, за да се подчертае връзката им със съвременността и с актуалната проблематика. Публицистичното се налага над всички други моменти. По тоя начин публицистиката се превръща в основен жанр в българската литература от втората половина на XVIII до средата на XIX в. Литературата се поставя в пряка служба на обществения живот, тя се свързва непосредствено с големите обществени движения. Новите идеи, които издига националното възраждане, се довеждат до съзнанието на народа най-бързо по пътя на публицистиката.

Разбира се, публицистиката през онзи период има своите особености. Ние знаем, че публицистиката се проявява най-ярко в периодичния печат, а българският периодичен печат се създава твърде късно — едва през 40-те години на XIX в. Следователно, когато говорим за публицистика преди тоя период, касае се в същност за силно публицистично обагряне на различни литературни форми, за навлизане на публицистични елементи в исторически, популярно-научни и други произведения. Така през първата половина на XIX в. се извър-

шва дълбока реформа в българската училищна система; старото религиозно училище се заменя с ново, светско и гражданско образование. Поставя се и въпросът за характера на литературния език. Поради своята теоретическа и практическа важност въпросите за училището и езика предизвикват големи дискусии, в които писателите вземат активно участие. А това дава силен тласък на развитието на публицистиката, която прониква в теоретични съчинения, граматически трудове, учебници и т. н. Най-често тя се проявява в предговорите, посвещенията или послесловията към тия творби. Следователно ние можем да кажем, че в началния си период новата българска литература се развива изцяло под знака на публицистиката. През тоя период твърде малко може да се говори за художествени творби от «чист» вид.

Г. Д. Гачев, който в цитирания вече труд си поставя за задача да проследи формирането на същинска художествена литература («становление собственно художественной литературы») в България през XIX в., определя българската литература от края на XVIII в. и началото на XIX в. като «синкретична». Отбелязвайки господствуващата роля на публицистиката, която за него е «моноформа» на литературата, Гачев прави опит да покаже зараждането на поетическите жанрове и форми в тъканта на публицистиката, да разкрие публицистиката като изходен пункт за «саморазвитието» на художествената литература. За това говори дори самото заглавие на съответната глава в неговата книга: «Распад публицистики как «моноформы» литературы и разделение последней на роды и виды» (с. 214). Гачев изтъква разсъдъчно-логичния характер на ранната българска публицистика и проследява появата в нея на художествени елементи — образност, емоционалност, сравнения, диалог и т. н. Той дори посочва примери как «в эмоциональной кульминации прозаической речи совершилось как бы самозарождение стихов» (с. 217). Емоционалният поток разкъсва старата форма на логическото понятие и намира нова изразна форма.

Анализите и наблюденията на Г. Д. Гачев са твърде интересни, но те идат по-скоро да разкрият особеностите на публицистичния стил у различните автори, отколкото да докажат «самозараждането» и «саморазвитието» на художествените жанрове върху основата на публицистиката. Даденият пример с преминаването от про-

заична в стихотворна реч представя текст от Неофит Бозвели—писател, който често вмъква стихове в прозата си. Дори за него лично да е вярно обяснението, дадено от Гачев за «самозарождение стихов» при емоционалната кулминация на прозаическата му реч, от това не може да се прави обобщение за развитието на художествените жанрове в новата българска литература. Моментът на «самозараждането» играе съвършено ограничена, незначителна роля. И това е твърде естествено в една епоха, когато съществува възможност за международно културно общуване, при наличността на широко развити европейски литератури, които могат да дадат тласък и образци на една закъсняла литература. Тъкмо такъв е случаят с българската литература през XIX в. Тя не се развива чрез разпадане на синкретични форми, чрез самозараждане на жанрове и форми, а чрез сближаване с развитите чужди литератури и чрез усвояване и приспособяване на техния художествено-
 творчески опит. Това, разбира се, съвсем не отрича самобитното развитие на българската национална литература, нито изключва нейния оригинален, творчески влог в световната художествена съкровищница.

Че развитието на художествените жанрове в новата българска литература върви не по пътя на самозараждането, говорят самите факти. Най-рано се развива поетическият жанр — през първата половина на XIX в. вече се появяват твърде голям брой стихотворения. Първите български стихотворци се учат от руската, новогръцката и сръбската поезия. За приемственост между старобългарската и новобългарската поезия не може да се говори — в средновековната българска литература поезията е слабо развита. Първите новобългарски стихотворения имат само историческо значение, съдържанието им е предимно дидактично, не винаги са писани от лица, които притежават поетическа дарба. Нов момент в развитието на българската поезия настъпва от 40-те години на XIX в. нататък. Редица благоприятни условия подпомагат това развитие: общият културен напредък, установяването на книжовния език върху народна основа, събуждането на интереса към народната поезия, благотворното въздействие на руската литература. През 40-те години започва дейността на няколко даровити поети — Н. Геров, Д. Чинтулов, П. Р. Славейков. Най-високи успехи през периода на възраждането българската поезия достига в лицето на Хр. Ботев.

Не е много лесно да се даде обяснение на обстоятелството, че поезията изпреварва развитието на другите художествени жанрове в българската литература през XIX в. Може би — защото поезията е присъща на всяка младост? В същност това обяснение има най-общ характер. По-скоро обяснението трябва да се търси във възможността на поезията да говори пряко и непосредно за тревогите, вълненията и надеждите на епохата, да се обръща направо към читателя, да се отзовава бързо на актуалните задачи на деня. В тоя смисъл след публицистиката поезията е най-оперативният жанр. И наистина първите новобългарски стихотворни опити засягат актуални проблеми и събития: прослава на обществени дейци-патриоти (Д. Попски, Г. Т. Пешаков), важни обществени събития и борби (Неофит Рилски, Неофит Бозвели), възхвала на историческото минало (С. Николов) и т. н. От 50-те години нататък основно съдържание на поезията става националноосвободителната борба (Д. Чинтулов, Г. Раковски, Л. Каравелов, Хр. Ботев, Ив. Вазов).

Твърде бързо в българската поезия през XIX в. се развиват всички лирически и епически видове: одата, елегията, лирическата песен, гражданската лирика, сатирата, баснята, поемата. Никой друг жанр не се проявява за сравнително кратко време в такова разнообразие, нито постига художествената висота, с която се отличава поезията на Хр. Ботев. При това поезията има да преодолява значителни трудности: изработването на поетически език, установяването на национално стихосложение, което дълго време се колебае между силабизма и силаботонизма. От твърде съществено значение е обстоятелството, че личната поезия намира опора в народната поезия, която има вековно развитие и оказва силно въздействие върху всички български поети в епохата на националното възраждане.

Оригиналната българска белетристика и драма се явяват едва през 60-те години на XIX в. Тук не говоря за «Житие и страдание грешнаго Софрония», написано в началото на XIX в., защото то е произведение на мемоарната литература. Софрониевата автобиография влиза в художествената проза, разбирана в широкия смисъл на думата. Но това е понятие с твърде разнообразно съдържание; предпочитам да проследя «по-чистия» вид на художествената проза — белетристиката (разказа, повестта, романа). По-късната поява на белетристиката

драмата се обяснява с необходимостта от издигане на общата култура на страната, от създаването на по-значителни литературни интереси. И при белетристиката, и при драмата могат да се потърсят някои по-ранни прояви: било в някои опити за разкази, описания на действителни случки, мемоарни творби и др., било — за драмата — в диалозите, предназначени за изпълнение на училищни тържества. Но и в двата случая не може да се говори за оформени творби с трайно литературно значение. Развитието на драмата е свързано с появата на театъра. Тук също не може да се говори за приемственост: в старата българска литература театърът и драмата не са познати, а, от друга страна, новобългарският театър не може да се изведе от отделни моменти на театрално изкуство или моменти, наподобяващи театралното изкуство, които можем да открием в народните обичаи и във фолклора. Новобългарската белетристика също не е свързана с традициите на средновековната

белетристика — първите български белетристи се учат главно от руската, френската и немската литература. Старобългарските разкази и повести стоят далеч от интересите на новия читател, а още по-малко могат да послужат като почва, върху която могат да се формират художествената култура и творческите импулси на българските възрожденски писатели.

В развитието на българската оригинална белетристика и драматургия голяма роля играе т. нар. «побългаряване», т. е. свободното превеждане, преработване и приспособяване на чужди произведения към нуждите на българската действителност. Тая форма на усвояване на чуждите литератури има стари традиции в България, още от епохата на Средновековието. Побългаряването е съзнателен акт, целящ да приближи чуждата творба до българския читател. То води до промяна на заглавията, имената на действуващите лица; побългарителят се намесва в действието, в обстановката, в очертаването на характерите и т. н. Могат да се посочат твърде голям брой побългарени чужди творби: «Бедная Лиза» и «Наталья боярская дочь» от Карамзин (на български «Сирота Цветана» и «Невенка, болярска дъщеря»), разказите на немския писател Кр. Шмид и др.

Анализът на начина, по който се извършва побългаряването, и на изискванията, които се поставят пред него, разкриват интересни страни от теоретическите позиции и от художествената практика на българските

писатели. То се осмисля най-често като опит за пренасяне на една непозната и следователно по-абстрактна жизнена обстановка в по-близка, разбрана, по-правдива, по-действителна. Понякога се редуцират сантименталните моменти, за да се приближи изображението към реалния изглед на българския живот. По тоя начин побългаряването се явява като своеобразна тенденция за реалистичен подход, за приближаване към реализма като художествен метод на изображението. Това особено силно личи при побългаряването на чужди комедии, които на българска почва биват основно преработвани и тъй се отдалечават от оригиналите, че често пъти последните не могат да бъдат открити.

Първите новобългарски оригинални белетристични произведения се появяват през 1859 и 1860 г. Това са: «Отрывок из рассказов моей матери. Поездка в виноградник» от В. Попович (на руски, в сп. «Русская беседа», 1859); «Нещастна фамилия» от В. Друмев (на български, в сп. «Български книжици», 1860); Атаман болгарских разбойников» от Л. Каравелов (на руски, в сп. «Наше время», 1860, обнародвана по-късно на български със заглавие «Войвода»). Първата от тия творби има повече мемоарен характер — спомен, оформен белетристично. Произведенията на Каравелов и Друмев представят разгърнати белетристични композиции, с твърде сложна интрига, с очертани герои, които влизат в сложна борба помежду си. И трите произведения имат единна тематична основа — живота на българския народ под турско иго.

Напечатаните в Русия и на руски език произведения на В. Попович и Л. Каравелов имат едно и също предназначение — да разкрият пред руския читател ужасите на турското робство, тежките страдания на българския народ, да предизвикат съчувствието и симпатиите на руската общественост. Това е част от оная дейност, която вършат редица български студенти в Русия, главно в Москва, след Кримската война. В руския печат публикуват свои дописки, статии, описания Л. Каравелов, М. Дринов, Н. Бончев, Р. Жинзифов и др.; понякога те придават на обнародваните материали художествена форма. Твърде интересно е обстоятелството, че първите опити за създаване на оригинална българска белетристика възникват в Русия, в руския печат, и са най-тясно свързани с развитието на българската публицистика. Също така напълно закономерно

е и друго явление — първите български повести и разкази, включително и обнародваната в българския печат повест на В. Друмев «Нещастна фамилия», са посветени на страданията и освободителните борби на българския народ. Те са напълно съвременни и актуални по съдържание и отговарят на задачите, които българската действителност издига през XIX в. пред литературата и изкуството — да се поставят в служба на национално-освободителното движение. От тия задачи и от нуждите на историческия момент се определят не само тематиката и проблематиката на българската белетристика, но и методът на художественото изображение — романтизъм и реализъм, които ту се смесват и съчетават, ту се борят за взаимното си преодоляване, докато най-сетне побеждава реалистичният метод.

През 60-те и 70-те години българската белетристика разширява своята тематика — насочва вниманието си към бит, нрави, морални и социални въпроси (В. Друмев, Ил. Блъсков, Л. Каравелов), историческо минало (Л. Каравелов). С оглед на това се потърсват и нови форми — романът («Ученик и благодетели» от В. Друмев), трилогията (историческата трилогия на Л. Каравелов «Отмъщение», «После отмъщението» и «Тук му е краят») и др. Ранната българска белетристикане познава късите форми — късият разказ се явява след Освобождението (1878 г.) и първият негов забележителен майстор е Иван Вазов.

Както бе посочено, развитието на драматичния жанр в новата българска литература е свързано с появата на българския театър. Първите български театрални представления датират от 1856 г. Все още не са издирени данни за по-ранни театрални прояви, каквито е било възможно да са съществували в средата на българската емиграция в Русия, Румъния или другаде. Появата на театъра, който се посреща с голям интерес от българската общественост, поставя и въпроса за репертоар — въпрос извънредно сложен. На първо време липсват оригинални драми, а сериозни преводни пиеси се явяват едва през 70-те години (Молиер, Шилер, Лесинг, Шекспир, Юго, Пушкин и др.). Голямата драматургия почти не влиза в българския театър преди Освобождението. Играят се главно преводни и побългарени пиеси със сантиментален, нравствено-дидактичен, романтично-исторически или сатирично-битов характер, като: «Геновева», «Велизарий» (от Х. К. Траудцен), «Михал

Мишкоед» (преработка на С. Доброплодни), «Не ще може или Глезен Мирчо» (побългарена от Т. Шишков пиеса) и др. От българските автори с голям успех се представят преди всичко пиесите на Д. Войников и В. Друмев. Българската историческа драматургия се ползува с особена популярност и играе важна патриотическа роля. Успех имат и битовият фарс и комедията, защото разобличават, макар често пъти с твърде примитивни средства, обществени недъзи и слабости.

Репертоарните нужди определят и характера на оригиналната българска драматургия: от една страна, битови комедии и фарсове, като «Ловчанският владика» от Т. Икономов (първата оригинална българска драматична творба, написана в 1857 г.), «Малаковът» от П. Р. Славейков, «Криворазбраната цивилизация» от Д. Войников и др.; от друга страна, необикновено популярните исторически пиеси на Д. Войников и В. Друмев; между тях драмата на Друмев «Иванко» представя значително художествено завоевание на българ- 185
ската драматургия.

В българската научна литература появата на българската драма винаги се свързва с широко разпространените през XIX в. училищни диалози — разговори на две, три или повече лица (ученици, граждани) на важни обществени, патриотични или морални теми. Тия диалози са се изпълнявали от учениците на училищни тържества, най-често при тържественото завършване на учебната година. Очевидно е, при тяхното изпълнение е имало известни театрални моменти, но за елементи на действителна драма не може да се говори. Погрешно е да се търси генетична връзка между училищните диалози и създаването на българска оригинална драматургия.

Твърде интересен жанр през първата половина на XIX в. са литературните диалози на Неофит Бозвели. Тая форма има стари традиции — в старогръцката литература, в старата българска литература. Тя бива възкръсена през епохата на Възраждането под влияние на новогръцката и сръбската литература. Литературните диалози на Неофит Бозвели нямат никакво отношение към въпроса за възникането на българската драма. Те представят остри памфлети, където постоянно се преплитат публицистика, риторика, битови описания, лирически обръщения, сатирично изобличение. Тоя жанр почти не намира продължители и скоро замира, при

все че острите обществени въпроси, които поставя, и известни негови стилистични особености оказват влияние върху отделни писатели.

Дотук хвърлихме поглед върху развитието на «класическите» художествени жанрове. Но българската литература през Възраждането не изчерпва своето съдържание с тях; тя познава също мемоарната проза, пътеписната литература, фейлетона, литературната критика. Всеки от тези жанрове има своята история и свои твърде интересни прояви. Мемоарната проза започва с бележитата автобиография на Софроний Врачански — едно необикновено оригинално произведение в своя жанр, опиращо се както на традициите на миналото, така и на тенденции, които се проявяват в литературата на Просвещението. Автобиографията като литературен вид продължава да привлича интереса на възрожденските писатели (Раковски), но по-скоро се развива същинският мемоарен вид — спомените. Те могат да имат различен обсег — изграждат се върху отделно събитие или върху сбор от събития, характеризиращи цяла епоха. Между мемоаристите могат да бъдат отбелязани имената на Раковски, Ив. Селимински, Пан. Хитов, Л. Каравелов и др.

В пътеписната литература на първо място трябва да бъдат поставени Ив. Богоров («Няколко деня разходка по българските места») и Л. Каравелов («Записки за България и българите»), отчасти П. Хитов («Моето пътуване по Стара планина»). Но тоя вид познава много варианти — от географското описание на селища и местности до впечатленията, изложени в писма (такива са интересните писма, които Н. Геров пише на връщане от Русия). Разнообразните прояви на пътеписната литература заслужават специално изследване.

Фейлетонът се заражда сравнително късно, за появата му е необходимо едно неотменно условие — периодичен печат. Но неговото развитие започва около Кримската война и е свързано несъмнено с обществено-политическите борби. Фейлетони пише П. Р. Славейков, но най-интересните образци на този своеобразен литературен вид, който заема място между публицистиката и художественото творчество, излизат изпод перото на Каравелов и Ботев. Българските фейлетонисти се учат от руската, особено от революционно-демократическата публицистика, но с това не се изчер-

пват корените на нашия фейлетон — те трябва да се търсят и в друга област — фолклорната проза и живата народна реч, народната беседа. Не случайно във фейлетона значителна градивно-композиционна роля играе например пословицата.

Литературната критика е съвършено ново явление — не съществува в средновековната българска литература. Нейното развитие през епохата на Възраждането върви бавно — големите ѝ образци се явяват едва през 60-те и 70-те години. Наченките ѝ обаче можем да открием в първата половина на века, в т. нар. филологическа критика, която някои изследователи напразно пренебрегват. Развитието на критическия жанр си има също своите закономерности — общата филологическа критика е една от неговите ранни форми. В нашата литература тя е представена от В. Априлов, Н. Геров.Ив. Богоров и др. Най-високо развитие българската литературна критика през тази епоха получава в делото на П. Р. Славейков, В. Друмев, Л. Каравелов, Хр. Ботев, Н. Бончев. Те изхождат от ясно определени естетически позиции и насочват вниманието си към най-актуалните проблеми на литературата. Всеки от тях има свой индивидуален образ, свой личен стил на критик. Анализът на статиите и оценките им, на теоретическите им възгледи и на индивидуалния им стил разкрива пътя на литературната ни критика в една трудна и сложна епоха. Очевидно, тук не бива да убягват от вниманието ни и трудовете (предимно учебни помагала) по теория на литературата.

Проследяването на жанровото развитие в литературата на българското национално възраждане разкрива една интересна картина. При тежките условия на политическа и икономическа изостаналост, в атмосферата на варварско робство литературният процес не може да протече нормално; той значително закъснява. Отделните жанрове имат твърде особено историческо развитие. Тук играят роля сложни и многообразни причини — литературна приемственост, чужди влияния, развитие на литературния език, културни контакти с други народи (известно е влиянието, което оказват за появата на българския театър полската и унгарската емиграция в България), преводна литература и т. н. Обаче основният определящ фактор си остават нуждите на българското обществено развитие. През епохата на националното възраждане литературата се поставя в

служба на големите обществени задачи, в служба на народа, тя се свързва непосредно със съдбата на народа. Анализът на обстоятелствата, при които възникват и се развиват литературните жанрове в новата българска литература, показва, че тук действува определена закономерност — тяхната поява се обуславя преди всичко от обществената им функция.

Делото на Стефан Веркович

Стефан Веркович, който преди повече от сто години издаде своята бележита книга с български народни песни, е една от най-интересните фигури в историята на българската фолклористика. Неговият сборник се появява в един период, когато интересът към българското народно творчество особено се засилва и в разстояние на няколко години излизат четири важни сборника, които показват пред света един нов богат извор на народно поетическо изкуство: «Болгарские песни из сборников Ю. Ив. Венелина, Н. Д. Катранова и других болгар» на П. Безсонов (1855), «Народне песме македонских бугара» на Веркович (1860), «Български народни песни» на Д. и К. Миладинови (1861) и «Памятники народного быта болгар» на Л. Каравелов (1861). В тези сборници се разкрива творческият гений на един малко познат славянски народ, който по своята поетическа надареност и художествено словесно богатство съвсем не отстъпва на славянските си братя, изявили вече големите си народнопоетически постижения.

Ненапразно историците на българската фолклористика говорят, че през 50-те и 60-те години на миналия век тя се намира вече в своя разцвет. Към народното поетическо творчество са насочили погледа си такива големи литературни и обществени дейци като Г. С. Раковски и Братя Миладинови, Н. Геров и П. Р. Славейков, Л. Каравелов и К. Шапкарев. Високо се оценява както значението на фолклора за издигане на националното

самосъзнание и за разкриване на историческото минало, езика и бита на народа, така и огромната роля, която той може да играе за развитието на литературата като образец на изключително и велико поетическо изкуство. Тъкмо през тоя период потърсват вдъхновение и образи в народното творчество Раковски, Славейков, Н. Козлев, Каравелов и Ботев.

Делото на Ст. Веркович е неразделна част от тоя общ подем на българската фолклористика. То е израз на дълбока любов към историческата съдба и културата на българския народ и се нарежда до делото на онези българисти чужденци, които допринесоха извънредно много за проучване и популяризиране на богатото поетическо творчество на нашия народ през епохата на Възраждането. Името на Веркович стои на едно от първите места в блестящата редица на В. Караджич и Ю. И. Венелин, В. Григорович и Ст. Враз, П. Безсонов и О. Дозон.

Минал през школата на илиризма — едно течение, вдъхновявано от идеята за културно издигане и обединение на южните славяни, завладян от патриотичен славянски ентусиазъм и романтични схващания за величието на миналото, горещ ценител на народната поезия, Ст. Веркович прекарва много години в средата на нашия народ и свързва всичките си научни амбиции и цялата си жизнена съдба с неговата култура. Тая близост му носи големи радости, но и дълбоки огорчения; участта му го люшка между възторзите и отчаянието — и той си отива от тоя свят буквално смазан от тежкото бреме, което с безкрайно въодушевение и наивна вяра е поел върху плещите си. Вазов го среща през 1892 г. в Родопите, където Веркович напразно търси следите на мнимите певци, от които неговият доверен сътрудник Ив. Гологанов уж бил записал огромните епически песни, поместени в двата сборника «Веда Словена». След двете безрезултатни пътувания на Веркович до Родопите проф. Ив. Д. Шишманов отбелязва: «От това време Веркович като че се сломи не само морално, но и физически. Очевидно някогашната му фанатична вяра в автентичността на сбирката му беше рухнала. Докато по-напред той енергично отблъскваше и най-слабото съмнение във «Веда Словена», след екскурзиите си в Родопите той мълчаливо изслушваше доводите ми против «епохалното му откритие». Нему сега само едно лежеше на сърце: да се покаже поне, че не той е фалши-

фикаторът, за да може да склопи спокойно очи. В това време Веркович правеше впечатление на един несправедливо на смърт осъден, който е загубил всяка надежда да бъде помилван и иска поне с чест да умре.»[1]

Вложил огромна амбиция в сборниците «Веда Словена», посветил почти тридесет години от живота си, за да докаже мнимата автентичност на своите песни, станал жертва на една от най-шумните мистификации в историята на славянската и европейската наука, Веркович умира сломен само две години след проверката, която е направил в Родопите.

Вазов справедливо отбелязва, приключвайки описанието на своята среща с Веркович в Родопите: «За добра чест г. Верковичевите заслуги лежат на много поздрави основи и той няма защо твърде да се съкрушава за изпарението на «Веда Словена». Преди нея и после нея той е издал трудове по българския фолклор и отечествоведение, които му обезпечават завинаги едно почтено място в народната признателност» («В недрата на Родопите», гл. XVIII). Между тези трудове несъмнено едно от първите места заема сборникът «Народни песни на македонските българи».

Тоя сборник е резултат на прякото съприкосновение с нашия народ. Когато се е запътвал на юг, за Македония, Веркович може би не се е готвил за дейност на фолклорист. Но все пак той пристига като събирач на старини (макар че по същество мисията му е чисто политическа), въодушевен от славянски романтични идеи. Срещата му с една среда, където народното поетическо творчество е необикновено живо и богато, разкрива пред него нови и неочаквани перспективи и го прави фолклорист за цял живот.

Роден на 5.III.1821 г. в с. Угляра, Босна, в бедно селско семейство,[2] Веркович има нелеко детство. Рано остава сирак. Прибран от роднини, той бива изпратен да учи във францисканско католическо училище, продължава образованието си във францисански манастир, където приема монашество, учи богословие в епи-

[1] И в. Д. Ш и ш м а н о в, Френската наука и «Веда Словена» — Избрани съчинения, II, 1966, с. 251.

[2] В по-старите изследвания и статии като дата на неговото рождение погрешно се отбелязва 1827 г. Точната дата установи К. П е п у ш л и с к и, Прилог за биографията на Стефан И. Веркович. Трудови. Орган на Катедрата за история на книжевностите на народите на ФНРЮ, Скопие, 1960, г. I, кн. 1—2.

скопския лицей в Загреб. Но кариерата на католически духовник не може да го увлече и Веркович напуска монашеството. Това става до голяма степен под влияние на идеите на илиризма; Веркович заживява с мисълта за политическа дейност сред поробените южнославянски народи. В 1843 г. той се озовава в Белград и се поставя на разположение на сръбската национална пропаганда, ръководена от министър Ил. Гарашанин. Като неин таен агент първоначално Веркович пътува в Далмация, Черна гора и Албания, а от 1850 г. насочва изцяло дейността си към Македония. Тук живее почти непрекъснато до обявяването на Руско-турската война в 1877 г., след което прекарва няколко години в Русия. В 1891 г. се завръща в България и умира в София на 30.XII.1893 г.

В Македония Веркович се настанява в Сер. Това не е случайно — тук особено е силно гръцкото влияние. А целта на сръбската политика е да се попречи тези земи

да бъдат присъединени към Гърция при бъдещото ликвидиране на турската империя. Веркович пътува из македонските краища, събира информации за положението на населението, като прикрива политическата си дейност с археологически издирвания, търсене на стари монети и т. н. Тук няма да се спираме на ролята, която играе като агент на сръбската пропаганда в Македония. Ще изтъкнем само, че Веркович се ориентира правилно върху българския национален характер на македонското славянско население, за което говори открито във всичките си трудове, бори се упорито срещу елинизаторската политика на Цариградската гръцка патриаршия и срещу влиянието на гърцизма — за славянски училища и славянска просвета, поддържа тесни връзки с българската интелигенция в Македония, допринася твърде много за националното и културното раздвижване на тамошните българи.

Един от най-важните моменти в неговата дейност е интересът му към народното поетическо творчество. За тоя интерес говорят както издадените негови сборници с народни песни и приказки, така и богатата му кореспонденция и запазените материали в архива му в Българската академия на науките. Ст. Веркович се занимава с въпросите на фолклора в продължение на 40 години, обнародва няколко сборника с песни, които предизвикват огромен интерес, дълги години неговото име се намира в центъра на ожесточени научни спорове.

Първата му книга «Народне песме македонски бугара», която излиза в Белград през 1860 г., се оказва и най-ценният му принос в областта на българската фолклористика. Книгата съдържа 335 народни песни, наречени още в заглавието «женски», т. е. лирични («Књига прва: Женске песме»). Както се вижда от кореспонденцията му и от предговора към първия том на «Веда Словена» (1874), Веркович започва да събира народни песни след настаняването си в Сер през 1855 г. Книгата излиза в Белград, поради което нейното заглавие, посвещението на княгиня Юлия Михаил Обренович, предговорът, бележките и обясненията към песните са на сръбски език. Че тя е била предназначена за сръбските читатели, говори и поместеният на края речник на непознатите български и чужди думи, обяснени на сръбски. Самите песни са обнародвани на оригиналния език, на който са записани; Веркович го нарича навсякъде български, изхождайки от единството на тоя език с езика на другите български краища и от националното съзнание на населението, сред което събира и записва песните.

Още в началото на своя интересен и ценен предговор Веркович обяснява подбудите, които са го накарали да се заеме със събирането и издаването на български народни песни:

«Пътувайки в разстояние на повече от девет години из Македония и съседните области на Европейска Турция, за да проучвам както народните наши славянски старини, така и различните антични паметници, имах възможността, покрай тази главна задача, да изготвя една сбирка български народни песни, която сега предоставям на общественото внимание и особено на българските и останалите славянски любители на нашето народно творчество и книжнина.

Тези песни принадлежат на онази част от славянството, която е най-малко известна от всички славяни, населяваща турската империя. Тези славяни населяват онези македонски области, за които западните учени смятат и пишат, че са чисто гръцки или влашки (цинцарски), и на малцина е известно, че там живеят и славяни. Гръцките и почти всички западни автори, които са писали за Турция, без изключение наричат тези области гръцки, а защо постъпват така, тук е излишно да се говори, това всеки разумен читател лесно може да разбере.

Тъй като вече девет години живея и пътувам из тези краища, аз имах възможност достатъчно добре да ги опозная заедно с техните жители и понеже съм уверен, че моите славянски читатели особено ще се радват да узнаят нещо повече за тези свои далечни братя и за земята, в която живеят, тук накратко ще посоча границите на онази част от Македония, която обитават тези български славяни.»

Веркович посочва твърде подробно границите на географската област между Родопите и Егейско море, в която живеят описваните от него македонски българи, спира се на селищата и тяхното население, засяга твърде обстойно живота и съдбата на българските славяни, характеризира езика им. Неговите наблюдения имат важно значение за установяване на народностните отношения в тая част на Македония и Тракия през средата на миналия век.

В предговора Веркович прави кратка характеристика на събраните и обнародвани в книгата народни песни. Той особено подчертава тяхната поетическа красота. Говори за голямата надареност на народа и горещо се възхищава от певицата Дафина от Серско, от която записал 270 песни (не всички поместени) — най-хубавите в сборника. Веркович е удивен от богатството на нейния песенен репертоар, от необикновената ѝ памет, от поетическите ѝ дарби и я нарича българска Омирка.

Посочвайки голямата важност на обнародваните песни за езикознанието, историята, археологията, етнографията и митологията, с особен възторг изтъква техните високи художествени достойнства: «Що се отнася до тяхната поетическа красота и полет, смятам, че всеки читател, които има поетическо чувство и непокварен вкус, ще открие и почувствува тази красота и ще се увери, че тези български славяни въпреки своята нещастна съдба и пораженията от чуждото влияние и господство не са загубили поетическото си чувство, по богатство и красота на народните песни са равни на останалите свои братя, клонове на един велик славянски народ, който може да се нарече предимно поетичен народ. Песните на певицата Дафина, струва ми се, представят венец на българската народна поезия.»

Не може да не се подчертае заслугата на Веркович като един от първите и най-възторжени ценители на нашето народно поетическо творчество.

Песните произхождат от няколко селища на Македо-

ния: 235 от с. Просеник (Серско), 36 от с. Горно Броди (Серско), 7 от с. Лехово (Легенско), 4 от с. Добринище (Разложко), 40 от Велешко, 12 от Дебър, 1 от Крушево (Прилепско).[1] Огромна част от песните произлизат от с. Просеник и са записани в Сер от една певица — прочутата Дафина. В Сер са записвани и останалите песни от лица, които Веркович е могъл да срещне в града. Самият той изрично съобщава в бележка под линия, че песните от Легенско е записал от една стара жена, която е дошла в Сер и която му е била посочена от Дафина, а тези от Дебърско — «от дебърци, които идват тук да търсят работа».

Ясно е, че песните, публикувани в сборника, са твърде единни по географски произход. Монолитността на сборника се засилва още повече от обстоятелството, че 235 песни принадлежат на една певица, представят нейния песенен репертоар. От друга страна, това са песни «женски», т. е. лирични (не случайно, с незначителни изключения, те са изпети само от жени, което още повече осмисля подзаглавието на книгата: «Женски песни»). Поместени са и известен брой епически песни (главно в групата на трапезарските), но това не променя общия облик на сборника. Трябва да се подчертае, че Веркович успява да създаде книга, подчинена на една основна задача: да разкрие богатството от лирически песни в българското народно творчество; сборникът има свой стил — нещо, към което съставителят съзнателно се е стремял и което го отличава от излезлия пет години по-рано пръв сборник с български народни песни (като не се смята малката книжка на Ив. Богоров «Български народни песни» от 1842 г., съдържаща само 12 песни) — «Болгарские песни» на П. Безсонов. Тая стилност проличава по-късно и в двата тома на «Веда Словена» (независимо от отношението ни към стойността на материалите) — в тях са публикувани ясно обособени епически песни. Очевидно Веркович е живял с мисъл за обширно и планомерно издаване на българския фолклор; за това говорят и запазените материали в архива му. В предговора той отбелязва, че ще следва втора книга от сборника — с юнашки и трапезарски песни.

---

[1] Селата Горно Броди (Серско) и Лехово (Легенско) се отбелязват от А. П. Стоилов, Показалец на печатаните през XIX в. български народни песни, I, София, 1916, с. 52.

Можем да имаме сериозни възражения по разпределбата на песните и начина, по който са записани, но няма никакво съмнение, че в сборника на Веркович прозвучава силно и обаятелно лирическият глас на нашия народ. Тук е отразен преди всичко неговият интимен свят от чувства и мечти, тъги и радости. Огромен брой от поместените творби представят песни за любовта, която е показана във всекидневния живот на човека с удивително разнообразие. Посрещат ни не само стаени копнежи, но и дръзки, фриволни желания. В много от тези творби навлиза тъгата по скъпи и близки същества, сполетени от неочаквани нещастия, от тежки раздели, от мъчително чезнене в далечна чужбина. Чувствата са предадени с томителна нежност, любовта се разкрива с безкрайна взаимна преданост. Но заедно с това в редица песни избликва буйно радостта от живота, любовните копнежи се заливат от весели шеги и задевки, във възникналите конфликти се разменят духовити нападки, остри удари, но винаги в една атмосфера на радостна наслада от света. Читателят не очаква, че в народната патриархална среда любовната игра може да взема толкова разнообразни и остроумни форми. И това е една от големите изненади на тия песни.

Но с това не се изчерпва съдържанието на сборника. Наред с любовната лирика ние навлизаме и във фантастичния свят на юди и самодиви, на жестоки вграждания на живи същества в основите на постройки, на болни от тежка болест, на робски страдания, на хайдушки образи, на семейни трагедии. Много често мотивите се разкриват в жанровите рамки на баладата. Епически разгърнатите творби са малко; преобладават лирическите жанрове и по-кратките композиционни форми, но с това не се ограничава обсегът на изображението, не се обеднява картината на народния живот. Напротив, сборникът на Веркович отваря широк прозорец към него и той се явява пред нас със забележително богатство, многобагреност, пъстрота. За чужденеца това е един нов и малко познат свят, който привлича не толкова с екзотиката си, колкото със своята задушевност и човечност, благородна простота и наивност. Дълбоко прав е Веркович, когато изтъква в предговора си необикновената поетическа красота на тия творби.

Ако се опитаме да оценим работата на съставителя от специалното гледище на фолклористиката, не бива да забравяме, че сборникът излиза в твърде ранна епо-

ха, когато Веркович има малко предходници в събирането и издаването на българското народно творчество. От друга страна, той започва работата си без предварителна специална подготовка, без основно познаване на езика. Всичко това се отразява върху качествата на сборника. Класификацията на песните — една област, в която и до днес съществуват толкова много колебания — е все още твърде обща, основана върху признака на времето и обстоятелствата, при които песните се пеят. Веркович разпределя материала си в десет групи (изреждаме ги така, както се появяват в сборника): великденски, гергьовски, константиновски (свързани с празника на св. Константин и Елена), петровденски, хороводни, аргатски, лазарски, сватбени, трапезарски, седенкарски. С изключение на името на Дафина не се отбелязват имената на другите певици и певци, поради което липсват и данни за тяхната възраст, социално положение, образование. Разбира се, може да се предполага, че това са изключително селяни, които в оная епоха са били най-често неграмотни.

Като отбелязваме тая особеност в работата на Веркович, същевременно трябва да изтъкнем, че в един случай той ни дава извънредно интересни данни за една отделна певица — нещо, което твърде рядко се среща и при нашите по-късни фолклористи. Касае се за случая с певицата Дафина. Характеристиката, която ѝ прави, е извънредно интересна от научно фолклористично гледище. Веркович привежда моменти от нейната биография, спира се на зараждането и развитието на нейния интерес към народните песни, изтъква дарбите и паметта ѝ, посочва нейната популярност като певица и обществената роля, която играят песните ѝ. Особено интересни и ценни са наблюденията на Веркович върху начина, по който Дафина възпроизвежда песните, за характера на нейната памет, за ролята на мелодията. Много интересна е и бележката под линия към песен № 235. От нея се вижда, че Веркович е прочитал повторно на Дафина записаните песни, за да постигне по-голяма точност. Недоволна от текста на една от песните, тя я казва отново, с променен текст. Веркович заключава: «Това донякъде свидетелствува, че много от тези песни Дафина сама дотъкмява със своята поетическа дарба и като истинска импровизаторка облича своите мисли в слова.» Интересна е и бележката към песен № 272: Дафина сама е пожелала да сравни по

красота песните си с песните на старата жена от Легенско, която завежда при Веркович.

Характеристиката на Дафина трябва да се оцени като първи опит за проучване на отделен певец в историята на българската фолклористика, за записване и обнародване на целия му репертоар (не случайно Верковић подрежда и обнародва песните на Дафина в отделен, самостоятелен дял).

Всички изследвачи на Верковичовото дело отбелязват една основна слабост в неговата работа като събирач и издател на фолклорни материали: неточността при предаване на формалните и езиковите особености на песните. Започвайки фолклорната си дейност през 1855—1856 г. сред българска народностна среда, той не познавал българския език, не е могъл и да предаде точно неговите звукове и форми, при все че съзнателно се е стремял към това (например при означаването на мекостта на гласните). В записите му са се вмъкнали твърде много неточности, неправилности, непоследователности; езикът твърде често е покварен. Към това трябва да се прибавят и многобройните сърбизми. Картината се влошава още повече, като се изтъкнат и неточностите в метриката и ритмиката на песните. Преди всичко редица материали са незавършени; често се променя размерът на стихотворните редове; многобройни отделни стихове са непълни или удължени, което нарушава метриката и ритъма. Това се дължи не само на известна небрежност и бързина при записването (може би в редица случаи и на липса на музикален усет), но и на обстоятелството, че песните са предимно казвани, рецитирани, а не пети; отсъствието на ясно изразена мелодия е довеждало до метрична нестабилност при възпроизвеждането на текста.

Трябва да се съжалява, че Веркович е допуснал тези слабости при записването на песните. В това отношение Димитър и Константин Миладинови са притежавали по-висок поетически усет, по-голяма поетическа и специална култура, поради което техният сборник, излязъл само една година по-късно, превъзхожда Верковичовия. Все пак независимо от своите недостатъци сборникът «Народни песни на македонските българи» представя голяма и ценна придобивка на българската национална култура — както с подбора и богатството на мотиви, така и с количеството на материала: това е най-обемистата сбирка с български народни песни, излязла

до 1860 г. (335 песни с 10 889 стиха); огромната част от песните са нови и непознати (само малък брой представят варианти на обнародвани по-рано песни). Колко голяма е стойността на материала, който Веркович публикува, се вижда и от това, че няма избор от български народни песни, при който да не се черпи от тоя материал, нито пък по-голяма студия, в която той да не се използува научно.

Книгата «Народни песни на македонските българи» е първата стъпка в дейността на Веркович като фолклорист; тя съдържа само част от материалите, които е събрал и продължава усърдно да събира през следващите години. Той върши това при пътуванията си из Македония, но си служи и със сътрудници, главно учители, както се вижда от кореспонденцията, запазена в архива му в Българската академия на науките. Там се намират и голямо количество от събраните материали. Веркович не успява да ги обнародва приживе, главно защото неговото внимание бе насочено към «епохалните открития», които смяташе, че бе направил със старинните (уви, мними) епически песни от Родопите.

Необнародваните фолклорни материали на Веркович са привличали след смъртта му неведнъж вниманието на български и чужди учени и някои от тях се появяват в печата: 9 песни в Сборника за народни умотворения, кн. X, 1894; две приказки от Солунско (сп. Македонски преглед, г. IV, 1928); приказки и песни с гръцко писмо (пак там, издадени от Ст. Романски). Материали от Веркович излязоха и в две отделни книги. Първата е «*Сборник Верковича. I. Народные песни македонских болгар*» (Петроград, 1920), под редакцията на проф. П. А. Лавров. Сборникът съдържа онези 200 трапезарски песни, за които Веркович говори в предговора към първата си книга. За необнародвани фолклорни материали на Веркович проф. Лавров бе съобщил по-рано в обширната си статия «Сборник македонских песен, сказок и обычаев С. И. Верковича» (в Сборника в чест на В. И. Ламански, ч. II, Петербург, 1908).

Втората книга, появила се след смъртта на Веркович, е сборникът (на чешки) «*Южномакедонски народни приказки. Из ръкописите на Ст. Веркович*», издадени в Прага в 1932 г. от П. А. Лавров и И. Поливка. Тук са публикувани приказките, запазени в Ленинград, и 34 приказки от софийския архив, с вещ научен коментар, с резюме на чешки, с регистър на мотивите и об-

ширно изследване върху езика. От изданието пролича-ва голямата заслуга на Веркович като един от първите събирачи на български народни приказки.

Книжовното и научното дело на Веркович няма да бъде закръглено, ако не се споменат и неговите ет-нографски изследвания, намерили израз в две кни-ги: «*Описание быта болгар, населяющих Македо-нию*» (*Москва, 1868*) и «*Типографическо-этногра-фический очерк Македонии*» (Петербург, 1889). Докато в първата се излагат някои фантастични теории за про-изхода, бита и езика на македонските българи, втората съдържа ценни проучвания и данни. Към тях трябва да се добавят и редица ръкописи в архива на Верко-вич, представящи доклади, бележки от пътувания, ну-мизматически издирвания и др.

Както бе вече загатнато, в дейността на Ст. Верко-вич има още една важна страница, която, колкото и печална, не може да се отмине без внимание. Касае се за голямата мистификация, на която горещият славяно-
200 фил, влюбеният в славянската старина Веркович твър-де лесно става жертва. Увлечен може би от фантастич-ните теории на пламенния патриот Раковски, закърмен с духа на романтизма от първата половина на XIX в., Веркович дълго време търси песни за македонски ца-ре, като Александър и Филип, за тракийски певци, ка-то Орфей и др., вярвайки, че славяните някога са се преселили от Индия и са прастари жители на Балкан-ския полуостров. Усилията му остават напразни: «Мои-те другари — пише той през 1869—1870 г. в хърват-ския вестник «Народне новине» — ми обещаха, че ще изпълнят молбата ми, но между лицата, които горе-долу притежаваха някое образование, имаше някои, които не само се почудиха на моята мисъл, но които дори я намериха смешна.» Но Веркович не се отчайва; той обе-щава щедри парични възнаграждения на ония, които биха му издирили такива старинни народни песни. Слу-чаят му помага да се срещне през 1865 г. с учителя Иван Икономов Гологанов (от с. Горно Броди, Серско), кой-то добре разбира патриотичната страст на Веркович и умело я използува. Когато Гологанов му доставя пър-вата песен за Орфей от 853 стиха, Веркович преживява необикновено щастлив ден: той смята, че започва но-ва епоха в славянската наука, и съобщава за своето от-критие с възторжена телеграма до славянския събор в Москва (Всероссийская этнографическая выставка) в

1867 г. В края на същата година излиза в отделна малка книга «Древняя болгарская песня об Орфее» (превод на руски от Р. Жинзифов). Последователно се появяват и двата големи тома: «Веда Словена. Български народни песни от предисторично и предхристиянско доба. Книга I» (Белград, 1874) и «Веда Словенах. Обрядни песни от езическо време. Упазени со устно предание при македонско-родопските българопомаци. Книга друга» (С.-Петербург, 1881).

От тези три публикации светът узнава, че в юнашкомитическите песни на българското население в Родопите са запазени прастари, предисторически представи и спомени за Орфей, за идването на славяните от Индия, за боговете им Огнебог, Сива, Вишну, Юда и пр., за борбите им с първобитните племена, които живеели на Балканския полуостров, и т. н. По-голяма сензация науката отдавна не бе познавала, при това касаеше се за предълги песни, съдържащи хиляди стихове. От тези открития бяха въодушевени не само славянски, но и видни френски, немски и други учени. Името на Веркович обиколи целия европейски научен свят; разнесе се бързо и славата на незнайните народни български певци от Родопите. На Веркович повярваха такива учени като Е. Бюрнуф, А. Дюмон, О. Дозон, Ал. Ходзко, Я. Шафарик, Вс. Милер, Л. Гайтлер и др. Двама французи анкетираха случая и «потвърдиха» откритието (Дюмон и Дозон). Но заедно с това сборниците «Веда Словена» събудиха и съмнения и след дълги научни спорове с усилията на учени като Л. Леже, Йосиф и Конст. Иречек, В. Ягич, А. Пипин, Вл. Ламански, М. Дринов, Ив. Шишманов и др. бе доказано, че се касае за мистификация. Установи се, че отбелязаните певци, от които уж са били записвани песните, никога не са съществували или подобни песни никога не са знаели. Изтъкна се също от мнозина, че публикуваните песни по размер, строеж и стил не отговарят на народнопесенната поетика, че са слаби като художествени творби, неясни, мътни, несвързани по смисъл. Доказа се най-сетне, че Веркович е бил подведен — и автор на публикуваните песни е учителят Гологанов, учил в гръцко училище,имащ известни познания в митологията, вероятно запознат и с трудовете на Раковски. Веркович му се бе доверил напълно, получавайки тетрадките му с дълги епически песни. Той бе се постарал да го осигури материално, за да може да посвети

повече време на издирване и записване на песните.

Да се проследи историята на тая голяма мистификация значи да се разкрие един интересен роман, изпълнен с истинско драматично напрежение. Шумът около «Веда Словена» е отдавна отминал и страстите са успокоени. Но все пак не всичко е още изяснено в тоя изключителен епизод от историята на българската фолклористика. Струва ми се, че подлежи на известна ревизия общоприетото становище, че създадените песни от Гологанов представят само празно и бездарно съчинителство. Работоспособността на скромния селски учител е удивителна — за кратък срок той съчинява няколко десетки хиляди стиха. Внимателният анализ на двата тома «Веда Словена» може би — без да открива нов и необикновен поетически талант в българската литература през 60-те и 70-те години на миналия век — би ни показал някои интересни творчески пориви. Това е една задача, която българската наука трябва да

извърши без излишно въодушевение, но и без предубеждение.

Случаят с «Веда Словена» говори за особената роля, която в епохата на нашето национално възраждане се отреждаше на фолклора. Тая мистификация не бе единствена в историята на славянските народи. Тя се предхождаше от мнимото откритие, което в началото на XIX в. бе направил чешкият патриот, писател и учен Вацлав Ханка, издателят на подправените лирически и епически песни «Краледворски ръкопис» (1819) и «Зеленогорски ръкопис» (1820). За тия творби се води боба цял век и най-сетне бе доказана тяхната неавтентичност, но те също изиграха важна роля в чешкото национално възраждане. От патриотично-романтични съображения се бе ръководил и Ст. Веркович, за да повярва на мистификацията на Гологанов. В неговото дело обаче — както Вазов правилно отбелязва — има достатъчно изпълнени с благороден труд и чисто въодушевение моменти, за да не се помрачат несъмнените му заслуги в историята на българския народ и южните славяни изобщо. Дошъл в нашата страна като агент на една чужда национална пропаганда, той обикна българския народ, изпълни се с дълбоко уважение към творческия му гений, опита се да проникне в неговата историческа съдба и стана негов горещ приятел и почитател, истински български патриот.

«Волтерианството» в една българска повест от XIX в.

Името на великия френски просветител Волтер става известно в България твърде късно. През времето, когато той живее, нашият народ прекарва един от най-тежките периоди в своята история — турското робство. Чуждото владичество нанася страшен удар на българската култура и забавя нейното развитие. Действително през втората половина на XVIII в., т. е. през последните десетилетия от живота на Волтер, започва българското национално възраждане и в делото на великите български възродители Паисий Хилендарски и Софроний Врачански намират отгласи някои идеи на европейското Просвещение, но все още никъде не се споменава името на Волтер, нито може да се говори за някакво конкретно проникване на неговите произведения в България. Това име става известно на българския читател едва през XIX в.

Печатната известност на Волтер до Освобождението има извънредно ограничен характер. В библиографията на М. Стоянов «Българска възрожденска книжнина» (т. I, София, 1957) са посочени следните няколко неща: «Меропа. Трагедия в пет действия. Превел П. Сребров. Цариград, 1872»; «Сънят и надеждата» в «Сборник от разни съчинения», съставен и преведен от Д. Войников, Цариград, 1860, с. 123; «Кузю и Ку», сп. Източник мнения», I, 1868, кн. 2, с. 41; «За красноречието», сп. «Читалище», III, 1872, кн. 3, с. 275—279. Към това трябва да се прибавят и редица споменавания на

името и делото на Волтер в отделни статии и бележки. Напр. такава е бележката в «Цариградски вестник» (бр. 385 от 28.VI.1858 г.), в която се говори, че мозъкът на Волтер е бил предаден на Френската академия. В един от фейлетоните на рубриката «Знаеш ли ти кои сме?» (в. «Свобода», бр. 41 от 25.III.1872 г.) се критикува тогавашният български печат, че преди да даде елементарни знания и информации на българския читател, помества материали за големите френски писатели — между тях на първо място е поставено името на Волтер. Л. Каравелов, редакторът на в. «Свобода», не за първи път споменава името на Волтер — това име намираме още в обширната му статия «Сръпска књижевност» от 1867—1868 г.[1]

Задачата ни тук не е да посочваме всички случаи, където в българския периодичен печат до Освобождението се отбелязва името на Волтер или се говори за неговото дело. Колкото и да не са многобройни, все пак те

свидетелствуват за известна популярност на великия френски писател в България. Тая популярност идва не от онова, което е преведено от Волтер на български през този период — то е съвсем оскъдно. Тогавашните български училища също не могат да дадат много познания по френска литература. Но с делото на Волтер са имали възможност да се запознаят преди всичко възпитаниците на френските, руските и гръцките училища. Твърде голям брой българи учат във френските колежи в Турската империя, други — в самата Франция. Многобройните възпитаници на гръцките училища в началото на XIX в. не са могли да не се срещнат с голямото дело на Волтер — през тоя период идеите на френските просветители от XVIII в. широко проникват в гръцкото образование. Най-сетне с идеите и творчеството на Волтер са се запознавали българските учащи се в Русия и завръщайки се в родината си, са донасяли неговото име като част от придобитата обща култура. Биха могли да се направят някои интересни детайлни издирвания за ролята, която идеите на Волтер са играли в образованието на такива големи български просветители от XIX в. като д-рП. Берон, д-рН. Пиколо, д-р Ив. Селимински и др., които са имали пряк или косвен контакт с френската наука, философия и литература.

---

[1] Вж. Публицистиката на Любен Каравелов до излизането на в. «Свобода» (1860—1869), София, 1857, с. 422.

Ако библиографските и архивните данни са твърде оскъдни, за да осветлим интересуващия ни въпрос, неочаквано една художествена творба разкрива интересна страна от проникването на Волтер в България. Касае се за повестта на Иван Вазов «Чичовци», писана през 1884 г. и публикувана за пръв път през 1885 г. Нейното действие се развива през шестдесетте години на миналия век, през турското робство, в родния град на писателя. Това е хроника на живота на малкия град, изпълнена с много хумор и ирония. Вазов дава жива и интересна картина на бита, дребните раздори и конфликти, идейната атмосфера и настроенията в родното си място в навечерието на големите исторически събития, които разтърсват турската империя и довеждат до освобождението на българския народ. Другаде (особено в романа «Под игото») Вазов е пресъздал голямото патриотично въодушевление и революционния устрем на народа. Тук целта му е съвсем друга — да изобрази комични моменти от бита, да осмее обикновените човешки слабости. Той е нарисувал цяла галерия от типове — живи, разнообразни, колоритни, представители на всички обществени слоеве в малкия град. Неговите герои не са чужди на голямата идея за освобождение; дори само споменаването на думата свобода събужда бурни изблици на чувства и речи. Но тия патриотични изблици прекъсват бързо под влияние на страха и дребнавите местни ежби. Героите на Вазов обичат политиката, философствуват и разсъждават върху филологически и исторически въпроси. С весела усмивка Вазов рисува една среда, която още не се е отърсила от своята наивност.

В тая среда писателят открива още едно явление — «волтерианството». Цяла една глава носи наслов «Волтерианци и елинисти». Но «волтерианството» намира място и в други глави, с него Вазов характеризира някои от най-важните действуващи лица.

За какво «волтерианство» в същност става дума? Според схващанията на гражданите на Сопот «волтерианството» е символ на свободомислието във всички области на духовния и обществения живот — политика, религия, морал, филология. Всички носители на прогресивна мисъл са «волтерианци». «Волтерианството» се проявава особено във филологическите спорове. В малкия град Сопот тия спорове засягат чисто правописни въпроси и се ограничават главно около употре-

бата на някои архаични букви, присъщи на черковнославянския език. Но тия спорове са отзвук от действителната и голяма дискусия, която се води през XIX в. в българския печат около характера на установяващия се нов литературен език. С течение на времето се създават няколко правописни школи — по-консервативни, които държат главно за етимологичния принцип и за връзката с черковнославянския и старобългарския език и правопис, и по-напредничави, които се съобразяват с фонетичните особености на живия, говоримия език.

Особено голяма страст проявяват в споровете защитниците на старото, традиционалистите. В повестта на Вазов те са наречени «елинисти», защото защищават редица букви, които в българския правопис са дошли от гръцкия, елинския език. Когато «елинистите» не могат да дадат друг отговор на своите противници, те прибягват до идейни и политически характеристики — наричат ги безбожници и «волтерианци».

Най-горещи спорове се водят за съдбата на буквата «і». Тя има един фонетичен защитник — Иванчо Йотата, който дори е получил прякора си от тая буква. Между многобройните си аргументи в защита на «і» Иванчо привежда и следния: «Йотата не подобава да се изхвърли, защото, кажи ми, господине мой, как ще пишеш «созданіе міра» например?» Поп Ставри, който е привърженик на консервативната партия, веднага използува тоя аргумент, за да обвини противниците в безбожие и «волтерианство»: «Това мъдро запитване очарова поп Ставри и той каза язвително към учителя:— Така, созданія міра. . ., та бог знай, те не вярват и в созданія міра, волтерианците.» Самото отричане на «і» вече води до обвинение във волтерианство, още повече когато това отричане е съпроводено с нападка срещу представителите на черквата. Учител Гатьо категорично отхвърля «і»: «Аз казвам, че и за нея трябва да кажем: вечная память, както за дядовите попови дрипели.» Поп Ставри веднага реагира: «Истински волтерианец!»

Споровете така се разпалват (те се водят публично в градското кафене), те така се преплитат с името на Волтер, че се чуват възгласи: «Долу Волтер!» — «Да живее Волтер! Йотата долу!»

«Волтерианството» обаче е не само признак на свободомислие в областта на филологията и религията; то

може да бъде и политическа характеристика. Когато при едно недоразумение (то е един от основните моменти в композицията на повестта) турските власти вземат една сатира, насочена срещу един от местните граждани, за политическа, революционна статия, и повикват един от учителите да прочете и разтълкува текста, поп Ставри отново заключава: «Пак волтерианска работа.» «Волтерианството» се свързва с патриотизма — за Вазов господин Фратьо е «голям волнодумец и патриот». Според поп Ставри «волтерианци» са и пристигналите през тоя период в България и в града пропагандисти на протестантската църква.

С оглед на специфичните обществени условия в България през XIX в. «волтерианството» като понятие добива още едно значение, което е само загатнато в повестта на Ив. Вазов. С падането на българската държава под турско иго в 1396 г. българската черква загубва своята самостоятелност и бива подчинена на гръцкия патриарх в Цариград. В първите десетилетия на XIX в. се започва упорита борба срещу настанилото се в българските епархии висше гръцко духовенство, което, от една страна, подлага на жестока икономическа експлоатация народните маси, а, от друга, е агент на националистическите стремежи на гръцката буржоазия за хегемония на Балканския полуостров. Крайната цел на борбата, която българите водят, е признаването на българската националност в турската империя и отделянето на българската черква от цариградската гръцка патриаршия.

Някои от «елинистите» във Вазовата повест са привърженици на цариградската патриаршия. Такъв е Хаджи Атанасий, срещу когото се бори горещият «волтерианец» учител Гатьо. Вазов не е развил тоя момент по-нататък. Но трябва да се отбележи, че борбата срещу корумпираното висше гръцко духовенство в много отношения напомня оная упорита и смела борба, която през целия си живот Волтер води срещу високата йерархия на католишката църква. Тъкмо за тая борба той неведнъж е бил наричан безбожник, макар че възгледите на Волтер за религията са деистически, а не атеистически.

«Волтерианството» се явява и в други произведения на Вазов. В много отношения своеобразен «волтерианец» е неговият бележит герой Хаджи Ахил от големия едноименен разказ. При неговата характеристика Вазов

отбелязва: «Без да бъде чел Волерлсяко Ренана, или поне Бюхнера, той беше изгубил вроватаблагочестиво чувство и никога не посещаваше черките.», защото вярваше, че най-лукавите са най-набожнда, к Хаджи Ахил живее в същата епоха и в същата сре вс яакто и героите на «Чичовци»; той им е сроден във вин ко отношение. Рисувайки по-късно, през 1905 г., ед отсвободомислещ свещеник, Вазов чрез думите на един о героите си отбелязва: «Да, той е революционер кат опоп Гапона, пò социалист от Сакъзова и пò безбожник т Волтера . . .» («Първа лястовичка»).

Повестта на Иван Вазов «Чичовци» е интересно свидетелство за проникване на името на Волтер в България през XIX в. Очевидно тук не се касае за сериозно запознаване с неговото огромно философско, научно, литературно и обществено дело, но една черта от неговата личност несъмнено се е наложила — свободомислието на Волтер. И при това се е наложила не само в

тясната среда на интелигенцията — «волтерианството» е твърде популярно сред цялата общественост на малкия град Сопот.

Откъде иде тая популярност? Несъмнено тя е дошла чрез интелигенцията, чрез младежите, които са учили в Русия, Франция и другаде и са познавали френската литература. Вазов говори за някои свои учители (а те са прототипове на неговите «волтерианци» в«Чичовци»), които са се отличавали със своето свободомислие; корените на това свободомислие се намират във влиянието, което са им оказали руските училища и университети през 60-те години (напр. Фингов или Ковачев, който чете Ренан; вж. Вазовите спомени «Даскалите»). Завърнали се като учители, тия бивши руски студенти са имали възможност и в родината си да продължат своя контакт със свободолюбивата мисъл на френските просветители. Пак Вазов съобщава, че в училищната библиотека в Калофер, където той учителствува през 1865 г., се е намирало голямо пълно издание на съчиненията на Волтер в няколко десетки тома[1]. Редица учители са знаели френски и са могли да използуват това издание. Дори в повестта «Чичовци» «волтерианецът» господин Фратьо постоянно отправя възгласи на френски: «Liberté» и цитира на френски откъси от« Телемах». Свободомислие-

[1] И в. Д. Ш и ш м а н о в, Ив. Вазов. Спомени и документи, София, 1930, с. 22.

то на Волтер се отбелязва и в тогавашния български печат. В статията «За красноречието» (сп. «Читалище», 1872 г.) се изтъква:

«И в Рим, както и в Атина красноречието ся съсипа ведно с републиката. Защото е речено, че изящното ветийство принадлежи само на свободата, понеже то състои в това, дето да говори някои дерзки истинни, в това, дето да развива думи силни и да ввърля връз образът живи краски, а пък на деспотите почти никога не им е угодно да слушат истинната.»

Ние наричаме Вазовото творчество огледало на една цяла историческа епоха. Това се потвърждава и по отношение на един такъв интересен и специален въпрос — проникването на Волтер в България. Неговата повест «Чичовци» е важен документ в това отношение.

Пенчо Славейков и традициите на нашето национално възраждане

Пенчо Славейков обича да повтаря афоризма на Оскар Уайлд: «Образованите противоречат на другите, мъдрите — на себе си.» С тоя афоризъм той подчертава собствените си противоречия, които не крие, а тъкмо обратното — обявява ги за основна черта на своята личност и своето творчество.

Такова противоречие се крие и темата, която ще разгледам — отношението му към традициите на българското национално възраждане. Пенчо Славейков се ражда десетина години преди Освобождението, но като писател принадлежи изцяло на следосвободителната епоха. Това е нова епоха както в политическата, така и в културната история на българския народ. В тая нова епоха, при новите обществени условия получават възможност да разгърнат творческите си сили цяла редица забележителни писатели — Ив. Вазов, К. Величков, З. Стоянов, Ст. Михайловски, Ал. Константинов, Т. Г. Влайков и др. Някои от тях — като Ив. Вазов — се намират на прелома на двете епохи, продължават традициите на възрожденската литература и пренасят в новата епоха нейната патриотична и хуманистична атмосфера.

Пенчо Славейков е съвременник на тези писатели и все пак е коренно различен от тях. В литературата влиза десет години по-късно, десет години след Освобождението, а това вече значи за оная епоха едно ново поколение. Цялото дело на Пенчо Славейков е обърнато на-

пред, носи един нов естетически идеал, то е бунт срещу литературните и естетическите традиции на миналото. Не случайно Славейков воюва упорито, жестоко срещу Вазов, който за него най-ярко олицетворява тези традиции. Неведнъж заявява, че българската литература трябва да се изведе по нови пътища, трябва да се разчупят нейните тесни национални рамки в идейно, тематично и естетическо отношение. Славейков се подготвя сериозно за тая голяма задача: запознава се основно с европейската литература, дълги години учи в Лайпциг, слуша лекции по литература и естетика, изучава немската естетическа мисъл от края на миналия век. За неговите широки литературни интереси, за дълбочината, с която се докосва до литературните проблеми, за тънкото му проникване в творчеството на бележити европейски писатели говорят великолепните му очерци и есета за Гьоте и Хайне, Пушкин и Толстой, Мицкевич и Петьофи и др. Славейков издава първата българска антология на немската поезия, в която включва 19 поети — от Гьоте до Рихарда Хух, с извънредно интересни характеристики за всеки от преведените поети. Но с това не се изчерпват усилията на Славейков да приобщи българския читател към големите постижения на световната литература — в неговата преводаческа дейност фигурират също произведения на Софокъл и Шекспир («Антигона», «Укротяване на опърничавата», «Ромео и Жулиета»), Пушкин и Лермонтов, Бърнс и Шели, Тенисън и Лонгфело, Чехов и Короленко, Шандор Петьофи и Проспер Мериме и т. н. А в собственото му творчество навлизат общочовешки образи, които разчупват националните рамки на българската литература: Микеланджело и Прометей, Бетовен и Шели, Перикъл и Ленау, античната Фрина и Ницшевият свръхчовек.

Големият идеал на Пенчо Славейков е европеизирането на българската литература, издигането на нейната философска и естетическа проблематика до равнището на световната литература. А това значи до голяма степен противопоставяне на традициите на миналото. Той схваща по следния начин задачата на българското национално възраждане и на писателите, свързани с Възраждането: «Това бе една упорита борба за спечелването и опазването на *българина*: неговото изтръгване от византийските примки на духа, от оковите на турската робия и вливане в душата му лъч на национал-

но съзнание.»[1] В епохата, в която Славейков работи, той открива другаде най-важната задача на литературата — «извоюване *човека* в българина»[2].

В своя възглед за връзката на литературата с живота Пенчо Славейков се стреми «да преодолее» разбиранията на писателите от Възраждането, които подчиняват художественото творчество на преки обществени задачи. Той заявява: «Казвал съм неведнъж: писател, който уважава себе си и своето дело, не трябва да пристъпва прага на никоя школа, на никое теке, в което с молитвеници в ръка са дошли да струват метани достойните за съжаление. И ден днешен това е моя вяра и убеждение. Истинският художник трябва да бъде елин, без катехизис за изкуството и неговите цели. И с гордия идеал — свободно сърце и свободен ум. Личното вдъхновение да е подбуда за творчество, действителността — единствен предмет за наблюдения и въздействие. Така и само така възникват творения, в които

реализмът върви ръка за ръка с висшите стремления на идеалния дух.» И по-нататък: «Това са моите чувства и моята вяра в призванието ми като поет. Тия чувства и вяра са възникнали у нас — не само у мен, а у всичките млади — от европейските велики учители и възсъздатели на живота.»[3] В известния предговор към стихотворенията на П. К. Яворов Славейков дава още по-драстичен израз на своите възгледи, заявявайки: «Популяризирането на изкуството, поевтиняването му, демократизирането му — това е неговото унижение.»[4]

Не е трудно да се посочи връзката на възгледите на Славейков с философския и естетическия индивидуализъм, който характеризира развитието на европейското изкуство в края на XIX в. В българската литература тези принципи намират място в дейността на групата около списание «Мисъл» и скоро след това в своята крайна форма стават естетическа програма на българския символизъм.

Ако трябва да очертаем Пенчо Славейков изключително като представител на българския индивидуализъм, нашата задача не би била трудна. Литературната

---

[1] «Българската поезия преди и сега.» Вж. П. Славейков, Събрани съчинения, т. V, София, 1959, с. 156.

[2] Пак там, с. 177.

[3] Пак там, с. 186—187.

[4] П. Славейков, Събрани съчинения, т. VI, кн. I, София, 1923, с. 175.

критика в първите години след войната извърши това твърде «успешно» и като логическа последица — отрече с лека ръка почти цялото литературно дело на Славейков.

Оказа се обаче, че проблемът е по-сложен, че идейният и поетическият свят на Славейков е вътрешно дълбоко противоречив, че е свят на безспирен кипеж, на постоянен динамичен напор на идеи и образи, на непрекъснато утвърждаване на противоречия. Само така можем да си обясним защо този, който се бори срещу литературната традиция, който отрича демократизма на изкуството, проявил се като основен принцип в литературния живот на Възраждането, постоянно се връща в своето творчество към историческото минало, към фолклора, към народния бит, към темата на националноосвободителната борба, към образите на великите народни будители и към героите на националната революция. Пенчо Славейков отрича Вазов с целия негов образно-емоционален свят и иронизира бележития мемоарист Зах. Стоянов, непосреден участник в освободителната борба («кекавоумен драскач, който плеска каквото му дойде на уста, без да може да си даде отчет какво и за какво плеска»[1]). Но едновременно с това той тръгва по техния път, замисляйки своята голяма поема «Кървава песен», посветена на Априлското въстание от 1876 г. На това велико историческо събитие са посветени безсмъртните творби на Вазов и Зах. Стоянов — «Под игото» и «Записки по българските въстания», които Славейков несъмнено използува (особено книгата на З. Стоянов).

За да разберем тези противоречия, трябва да се обърнем към онзи извор, който откърмя духовния свят на Славейков, извор, който му дава първите живителни струи и към който той се връща непрекъснато. Това е в същност светът на българското национално възраждане, духовната атмосфера на родния дом, първите поетически вълнения, възникнали под могъщата сянка на двама големи поети — П. Р. Славейков и Хр. Ботев. Тая дълбока връзка с миналото не е трагична, а щастлива съдба на поета.

Пенчо Славейков се ражда в Трявна в 1866 г. Това са годините на голям подем на националното движение в България: борбата за независимост на българ-

[1] Събрани съчинения, т. IV, 1958, с. 187.

ската черква е към своя завършек; националната революция върви с бързи крачки напред. През 60-те години все по-често навлизат в поробената страна от Сърбия и Румъния въоръжени чети от български емигранти; създава се революционна организация със свой център в Букурещ и широко развита революционна мрежа вътре в страната; в 1876 г. избухва голямото Априлско въстание. Това са последните десет години на Възраждането — динамични, напрегнати както в областта на политическия, така и в областта на културния живот: широко развит печат; публицистика, поезия, белетристика, драма, които играят голяма обществена роля.

Наивно ще бъда да смятаме, че малкият Славейков ще има ясно съзнание за величието и трагизма на времето, в което се ражда и расте. Но в детската душа се отпечатват дълбоко впечатленията от народните борби и страдания. Не случайно той започва «Пролога» към поемата «Кървава песен» с думите:

Дете невръстно още, на майчини си скути,
аз слушах приказки и песни за нечути
борби и теглила и тъмни съдбини
на моя роден край, от първи още дни
незнайно по каква незнайна висша воля
обречен на сълзи и кървава неволя.

Не е само поетическа формула краят на «Пролога»:

Нараства други род, за други съдбини . . .
Забрава спуска се над миналите дни;
тъй както ги до днес певеца живи спазва
в душата си, за тях и пей и ви приказва.

В тези стихове се съдържа истина: до голяма степен атмосферата на разказа за Априлското въстание в «Кървава песен» се гради върху лични впечатления и спомени — това е атмосфера на епохата.

На пръв поглед твърде е рано за едно детско въображение да погълне такъв богат емоционален свят. Но тук иде едно обстоятелство, което изиграва много важна роля — семейната среда. Не бива да се забравя, че Пенчо Славейков е син на един от най-заслужилите и най-обичани дейци на националното възраждане — големия общественик, поет и журналист Петко Славейков. Бащата оказва огромно влияние върху сина. С право синът може да каже по-късно в своето стихотворение «Баща ми в мен»:

След земния живот в земята той почива —
не той почива: почива му там тленний прах един!
Че живият му дух и мисълта му жива
живеят в мене те, в мен неговия син.

Синът схваща своето дело като продължение на бащиното. Бащата завещава на сина да бъде «на висша истина глашатай и пророк». И синът чувствува, че е изпълнил този завет:

При твойто слово аз и своето прибавих,
дела преумножих при твоите дела:
и съд на бъднето да чакам се изправих
с теб — две со подвизи увенчани чела.

Пенчо Славейков чувствува своето дело единно с делото на баща си — едното е продължение на другото, за да се обединят в едно цяло. Той многократно заявява какво дължи на своя баща, който както в обществената си дейност, така и в поетическото си творчество въплъщава най-хубавите традиции на националното възраждане.

Пенчо Славейков изтъква, че от баща си е наследил извънредно много в личен характер, обществено поведение и творчество. Говорейки за себе си в трето лице, той отбелязва: «Баща му, поет и борец, е обичал живота и не се е озъртал твърде към смъртта, че не се е чувствувал зависим от него . . . Всичко, що е интересувало бащата, интересува и синът; борави всичко, що е боравил и той. Има само тая разлика между двамината, че всичко, що е правил синът на младост — отрича го: нещо, което бащата никога не е правил — не е имало нужда да го прави, че неговият път е бил предопределен» («Иво Доля», «На острова на блажените»). «Като баща си той често обича да мисли не както другите, и не само да мисли, а и да говори що му е на сърце» . .. «Бащино наследство е у него и обичта му към всичко достойно за обич; а при друго едно наследство — светата злоба — нашият поет се е постарал да попритури и от себе си нещичко» («Олаф ван Гендерн», «Епически песни»). Пенчо Славейков подчертава, че на баща си дължи своя хуманизъм. От него иде и голямата му любов към народното поетическо творчество. Изпълнен с дълбоко уважение към литературното дело на баща си, той събира и издава неговите писма, редактира първото следсмъртно издание на стиховете му, написва обширен

очерк за него, който представя не толкова биография, колкото блестяща характеристика на личността на общественика и твореца. Анализът, който Пенчо Славейков прави на поезията на баща си както в очерка си за него, така и в студията «Българската поезия преди и сега», не е много обширен, но е извънредно интересен, особено с оглед на изясняване на въпроса за приемствеността между двамата поети — баща и син.

Не е трудно да се види откъде иде голямото обаяние на епохата на възраждането у Пенчо Славейков. Изворът на това обаяние е преди всичко личността на бащата. През обаянието и дълбокото непосредно въздействие на бащата се пречупват всички други впечатления от епохата. Чрез спомена за бащата тая епоха оживява, чрез образа на бащата тя възкръсва в поетическото въображение на сина. Разбира се, тук се прибавят и други обстоятелства: първите десетилетия след Освобождението изцяло са изпълнени с близкия спо-

мен за големите народни страдания и за героичните борби за свобода. Тоя спомен се материализира в мемоарни книги, поезия, проза, драми, исторически трудове. Само едно десетилетие е изтекло от Освобождението и се явяват такива забележителни творби — «Епопея на забравените», «Немили недраги», «Под игото» на Вазов, «Записки по българските въстания» на Зах. Стоянов. Пенчо Славейков ги познава и чете.

И още един факт — отношението на Пенчо Славейков към литературата на Възраждането. Тук не е нужно да се цитират всички случаи, когато той е изказвал своето мнение за писатели и произведения на възрожденската епоха. Славейков никъде не стига до безкритична идеализация, до безрезервно възхищение; тъкмо обратното — неговите оценки често са сурови, прекалено строги (напр. рецензията за поемата на Р. Жинзифов «Кървава кошуля»). Но има трима писатели, към чието литературно дело той е изпълнен с дълбоко уважение: Петко Славейков, Л. Каравелов и Хр. Ботев. Най-силно го възхищава поезията на Ботев: «От поетите на миналото Ботев е най-свиден нам, той стои най-близко до нашата душа. Живот и поезия у него е едно. За мнозина и едното, и другото е може би безумно. Но има ли по-дивно безумие от един живот-поезия?»[1] В сво-

[1] «Българската поезия преди и сега»; вж. Събрани съчинения, т. V, 1959, с. 173.

ята дълбока статия за баладата «Хаджи Димитър» Славейков заявява, че обича Ботевата поезия до самозабрава.[1] Той поставя тази поезия наред с народната песен: «От всичко писано на български език аз знам, обичам и ще обичам едно нещо — нашата дивна народна песен и всичко, що е откърмено от нея, като напр. поезията на Ботьова.»[2]

Съвсем е очевидно, че Пенчо Славейков се формира и израства като личност и поет под обаянието на една велика епоха — българското национално възраждане. Той е цял потопен в нейната атмосфера. Тя е още толкова близка, с толкова интимни връзки поетът е свързан с нея, че нейното могъщо внушение е неизбежно. То е не само идейно и емоционално, то е също тъй литературно и поетическо. Темата за Възраждането, за националноосвободителната борба присъствува непрекъснато в неговото творчество. Тя се осъществява най-пълно, най-широко, най-блестящо в голямата поема «Кървава песен»—многостранен образ на живота и борбите на един народ. Поемата не е само едно изображение, нито само един избух на емоции на възхищение и преклонение. Тя е и една философия, едно промисляне и вглъбяване в историческата съдба на българския народ.

Темата на Възраждането у Славейков не е само един апотеоз на героични събития и личности («Кървава песен», «Сто двадесет души», «На Шипка», «Харамии», «Поет», «След старозагорския бой» и др.), едно романтично възкръсяване на историята («Цар Самуил», «Крум ясновидец» и др.). Тя е и едно вникване в живота, в психиката на народа, в неговия легендарен и поетически свят («Ралица», «Бойко», «Луд гидия», «Змейново любе», «Чумави», «Коледари», «Неразделни», «Гроздоберци» и т. н.).

До неотдавна нашата критика беше склонна да признава само тая част от богатото творчество на Пенчо Славейков. В темата на народния живот и националноосвободителната борба тя виждаше единствено стойността и значението на неговите творби. Тя зачертаваше всичко останало, защото го смяташе свързано с реакционната идеалистическа естетика. Да опровергаваме подобно разбиране е излишно; по-необходимо е да

[1] Съб рани съчинения, т. V, 1959, с. 233.
[2] П а к т а м, с. 182.

отбележим действително важното място на творбите с национална тематика в поетическото наследство на Славейков.

Но как да съчетаем стремежа на Славейков да търси общочовешкото, да «европеизира» българската литература с широкото присъствие на тая национална тематика в неговото творчество? Може би е достатъчно да се задоволим с констатацията за противоречивостта на идейното и художественото развитие на Славейков, да го приемем като поет на парадоксите, подчинен на някакъв исторически фатализъм? Обърнат напред, устремен към нови пътища и хоризонти, сякаш той прави сизифовски усилия, които непрекъснато го връщат към литературната традиция.

Славейков сам ни е дал ключа за решаване на тоя проблем, посочил ни е пътя към своето творчество — като единство на противоречията. Националното присъствува и в интернационалната тематика, а високият му

естетически идеал има корените си в родната почва.

«Натякват ми нашенци — пише Славейков, — че съм се лутал по чужбина да диря херои за творенията си. Като че ли поетът не е волен да заема материал, отдето му е сгода, и като че ли аз не съм засягал ни хора, ни събития от нашия народ. Но дали домашни или чужди неща ме занимават, моят поглед на художник е съсредоточен на външни съдбини и душевни събития, в които се откроява *человекът*. Когато ми се удаде и в *българина* да открия човек, моята радост не е по-малка от вашата. И мислите ли вий, че когато изобразявам душевните борби на Бетховена, Шели, Микеланджело, Прометея («Симфония на безнадежността»), моят художнически омисъл е да ви представя тях, а не чрез тях оная жизнерадост, оная жилава, упорита вяра в себе си, които са кардинални черти в националния ни характер?»[1]

Славейков поставя като основна задача на своето творчество «диренето на човека дори и в звяра». Това е една от големите нравствени идеи, които ще издигнат българската литература до проблематиката на световната литература. Славейков няколко пъти подчертава, че той приема тази идея от руските художници на словото. Наред с това обаче отбелязва, че възприе-

---

[1] Събрани съчинения, т. V, 1959, с. 184.

мането на тази идея се обуславя от собствените му душевни разположения, от духовното наследство, което получава от баща си. Той постоянно изтъква и голямата роля на народната песен за формиране на художественото му верую: «Покрай тези учители отвън ние сме се вслушвали и в гласа на един наш учител, учител също и на нашите бащи, а вярвам, че ще бъде такъв и на нашите наследници — народната песен.»[1]

Нравствени и естетически задачи в творчеството на Славейков се сливат; домашни и чужди образи в дълбоката си вътрешна същност се сближават. Големите идеи, върху които той основава стремежа си за европеизиране на българската литература, не се проявяват непременно в творби с интернационална тематика. Те се разкриват пълно също тъй в поемите «Бойко» и «Ралица» и в редица други произведения. В «Кървава песен» се прави опит да се открие философският смисъл на историческите събития. Националният материал съвсем не се съпротивява при решаване на големите философски и творчески проблеми.

Ето пътя, който Пенчо Славейков сочи на българската литература. Той прави опит да я изтръгне от националната ѝ ограниченост, без обаче да я лиши от националната ѝ самобитност. Това е опит на един голям ум и на един голям поет — опит, който се реализира както теоретически, така и творчески. Двете на пръв поглед противоречиви тенденции в творчеството на Славейков — интернационалната и националната, възникват върху основата на една обща литературно-естетическа и историческа концепция — издигане на българската литература до равнището на световната художествена мисъл, създаване на национална литература чрез съчетаване на родната традиция с големите завоевания на общочовешкото изкуство. Как Славейков извършва това от гледище на интернационалната тематика? Търсейки родна почва за осъществяване на голямата си литературно-естетическа концепция, той открива един сигурен, значителен, голям извор: традицията на българското национално възраждане. Оттам идват големите тласъци на неговото изкуство. Той намира духовната атмосфера на едно велико историческо време, формите на националния живот, които тъкмо в такова време най-ярко се проявяват, народната

[1] Събрани съчинения, т. V, 1959, с. 187.

песен, която съдържа едно голямо богатство от национални поетически образи, и най-сетне художествения опит на най-крупните представители на възрожденската литература.

Успява ли опитът на Славейков? Тоя опит предизвиква силно раздвижване на българската литература в началото на нашия век. За това свидетелствуват, от една страна, стълкновенията, споровете, полемиките, които се разгарят, а, от друга — произведенията, които се създават, писателските личности, които се появяват. В центъра на голямата литературна борба е самият Пенчо Славейков. Придобил огромна култура, неспокоен дух, надарен с борчески темперамент, той не трепва пред никаква трудност в своя величествен замисъл — да хвърли мост между една нова, начеваща национална литература и световната литература. Ние днес виждаме ясно неговите лутания, противоречията в неговите идейни и художествени търсения; не винаги можем да приемем литературните му възгледи и оценки. Но неговият нелек път на борец и художник винаги е съпровождан от една огромна вяра във високото предназначение на изкуството, от безгранично уважение към творческия гений на човечеството. Това е уважение и към творческия гений на собствения му народ, дълбока вяра в неговите творчески сили и в неговото бъдеще.

Пенчо Славейков извърши един подвиг в историята на българската литература и за тоя подвиг плати с живота си. В своите огромни усилия да изведе българската литература по нови пътища той използува опита на големите творци на световната литература.

Пътят на Людмил Стоянов

Със своето творческо дело Людмил Стоянов изпълва повече от шест десетилетия от историята на новата българска литература — първите си стихотворения е обнародвал 19-годишен през 1905 г. в сп. «Художник», а и днес, в 1968 г., той не е прекъснал своята писателска работа. Някой ще каже: дългият живот на един писател неизбежно покрива няколко периода от развитието на една литература. Разликата при Людмил Стоянов обаче е тази, че той не само присъствува в тези периоди, но и най-активно участвува в тях като гражданин и художник. Историкът на българската литература през XX в. сериозно ще се затрудни в кой период да го постави: Людмил Стоянов не може да отсъствува от развитието на нашата литература през първото десетилетие на века и навечерието на войните; в периода след Първата световна война той е един от най-дейните участници в литературния живот, а през 30-те години развива огромната си антифашистка дейност; разгромът на монархофашизма и капитализма го свари на литературния му пост и ето вече трето десетилетие той взема най-активно участие в изграждането на нашата социалистическа култура.

Бих нарекъл Людмил Стоянов жива история на българската интелигенция през последните 70 години — не като събирателен образ, а като едно свидетелство за нейния сложен път, пълен с противоречия, дирения и подеми.

Сега той седи между нас с изправена побеляла глава; сините му очи не са загубили кроткия си и малко безстрастен блясък и гледат напред, унесени може би и днес, както някога на фронта, в ония смътни тайни, за които пише в стихотворното си послание до Людмил Стоянов Н. Лилиев през 1913 г.:

Ти един долявяш смътни тайни
и зовеш сред своя древен мир
на тържествено-словесен пир
синовете на земи незнайни.[1]

Но това лице, застинало като древен пергамент, е само привидно спокойно — то прикрива един остър темперамент; върху него са изписани тревогите и мислите, бурите и устремите на една сурова и напрегната жизнена съдба. Не случайно писателят изповядва:

Ако кажех какво е изстрадала
и премислила тая глава,
от небето не свети слова,
а навярно дъжд огнен би падал.

В ранното си детство, протекло в с. Ковачевица, Неврокопско (Гоцеделчевско), Людмил Стоянов се докосва до една още възрожденска атмосфера: бащата Стоян Златарев е народен учител, възпитаник е на Солунската българска гимназия, живее с идеалите на Възраждането, участвува в македонското освободително движение. Подложен на преследвания, напуска родното си място — тогава в пределите на турската държава — и преминава в свободна България. Писателят е нарисувал в повестта «Детство» неговия жив и трогателен образ: едър мъж, почти гигант, с широкопола сламена шапка и свободни движения, когато след няколко години посреща семейството си на границата, и по-късно — уморения и сломен от тежка болест учител, вечно заметнат с одеялото, на двора, в градината, дори и в най-горещите дни.

От детството си Людмил Стоянов носи още един образ — на родното си село, бедно, загубено в непристъпни планински пътища и гори. «Родното ми село — пише той по-късно — липсва на картата, но живее в съз-

[1] Г. Константинов, Едно необикновено приятелство, София, 1967, с. 119.

нанието ми като един от кръговете на ада: камъни, просеник, жълти лица, гробища. Там, както във всички български села, хората се раждат, работят и умират» («Малко биография», сборник «Брод», 1935). Този образ ще се връща многократно в поезията му.

Земята на мойте бащи —
безродна, убита, окаяна . . .
— — —
Не земя — само камък и камък,
посивял като старческа длан;
пренасят със мулета сламата,
не знаят дори що е кола.
Като страшно разтворена челюст
скалистият гребен мълчи;
и пътят се вие несмело,
между трън и бодил не личи.

Писателят ще се обърне към своите съселяни:

Все тъй ви виждам: в тъмни нощи,
в трънаци вятърът засвирил,
наоколо — мъртвило, сняг . . .
Веднаж в неделя идва пощата
с червени листове от бирника
и после — сняг, мъртвило пак.

Свободна България е обетованата земя, към която се стреми семейството на народния учител. Автобиографичната повест «Детство» започва с главата «Преселение» — увлекателно и вълнуващо описание на пътуването из черна, изгоряла гора към българската граница, където бащата посреща майката и шестгодишния син. Започва новият живот в свободната родина — в същност живот тежък на народен учител с многобройно семейство из тракийските села, в Сливен, Асеновград, Карнобат, Пловдив. Връщайки се към тези години на оскъдица и политически разврат в книгата си «Детство», Л. Стоянов използува като мото знаменателните думи на Пушкин: «Поздравявам ви с благополучното завръщане от чуждата Турция в родната Турция.» Като Димчо Дебелянов, с когото се среща и сближава в Пловдивската гимназия, Л. Стоянов би могъл да каже:

Как бяха скръбни мойте детски дни!
О колко много сълзи спотаени!

В атмосферата на материална оскъдица минават детството, юношеството и младостта на Людмил Стоянов и завършват в жестокия кошмар на войната. И ето тук се явяват парадоксите, на които нашата литературна наука и досега не е успяла да даде задоволително обяснение: почувствувал напора на поетическия талант у себе си, Людмил Стоянов в 1905 г. пристига в София и се свързва с младите поети, които образуват групата на символистите. Символизмът се заражда във Франция — като резултат от кризата на буржоазната култура; според сполучливия израз на А. Луначарски той е рожба на известно застаряване на буржоазията, продукт на една «свръхкултура», на една презряла цивилизация.[1] В младата българска буржоазна държава подобна социална обстановка липсва. Оттук и схващането, че българският символизъм е безпочвено явление, резултат изключително на чуждо влияние.

Че чуждите влияния играят значителна роля в развитието на една литература или на един писател, в това няма никакво съмнение: всяка епоха си има своя литературен климат, който не познава национални граници. Но социалните корени на българския символизъм се крият в дълбокото разочарование от буржоазната действителност, от нейната отвратителна агресивност и безскрупулност. Младото поетическо поколение изрази своя протест пасивно — чрез бягство в света на «красотата» и «чистото изкуство». Или както по-късно сам Л. Стоянов формулира тоя своеобразен бунт: «Това беше една дълбока трагедия на хора, които бяха недоволни от живота, но пренасяха недоволството си в някакъв отвлечен аспект, без социална връзка и затова протестът им беше без цел, заглушен в отвлечени символистични образи.»[2] В областта на литературата това означаваше още преодоляване на естетическата традиция, търсене на нови изразни средства, развитие на стиха и поетическия език, углъбяване във вътрешния духовен свят на човека.

През първото десетилетие на нашия век и навечерието на войните Л. Стоянов попада в София в самия водовъртеж на литературния живот. Той се отнася с дълбоко уважение към Пенчо Славейков и Яворов, запоз-

---

[1] А. Луначарски, Силуети, София, 1968, с. 154—155.

[2] Г. Найденова, В творческата лаборатория на писателя Л. Стоянов. Сборник Людмил Стоянов, София, 1961, с. 195.

нава се с Елин Пелин, Страшимиров и Стаматов, дружи с цяла редица талантливи млади писатели — Д. Дебелянов, Н. Лилиев, Д. Подвързачов, Д. Бояджиев, Т. Траянов, Ем. Попдимитров, Н. Райнов, Г. Райчев, К. Константинов, Йорд. Йовков и др. Издава и първите си стихотворни книги: «Видения на кръстопът» (1914) и «Меч и слово» (1917).

Войните обаче турят край на идейните и литературните илюзии. Вече към края на 1912 г. Л. Стоянов пише на Д. Дебелянов: «В казармата научихме само едно: да не обичаме отечеството си. Помниш ли, ти веднъж ми каза, че няколко години след войната дума не може да става за L'art pour l'art. Аз сега съм на обратното мнение — войната дискредитира военщината. След войната ще се изнесат планини от непростими грешки, кражби, гнъсни спекулации, глупави и фатални заповеди; най-после личните страдания, понесени от всеки войник, и трауръ по хилядите врати ще създадат едно разочарование от войната. Не отивай далече — погледни наоколо си и кажи кой още желае войната и кой не бленува за мир и спокойствие?»[1] Няколко месеца по-късно, през юни 1913 г., запътвайки се за фронта, Л. Стоянов туря в раницата си два тома от Брюсов, един том Верлен, един малък том от Пушкин и евангелието. В писмото си до Н. Лилиев той пише: «Но ще ли имам време да чета? Сега виждам, че напусто съм ги взел: те са несъвместими с тукашната действителност. Те са предишното мое Отечество, където аз никога вече не ще се върна, страната, която е вече недостъпна за мен . . .»[2]

Това е началото на разрушаването на илюзиите. Още преди това Л. Стоянов с някои от младите поети, безпарични бохеми, дребни чиновници, коректори и репортьори, най-често гладуващи мечтатели, е посещавал неведнъж клуба на тесните социалисти и е слушал речите на Благоев и Кирков. Но първите признаци на дълбоките вътрешни сътресения идат по време на войните и след Великата октомврийска революция. Обикновен редник в Балканската и Междусъюзническата война, Л. Стоянов изживява ужасите на холерата, ня-

[1] Т. Геров, В казармата и на фронта с Д. Дебелянов, София, 1957, с. 24.

[2] Г. Константинов, Едно необикновено приятелство, с. 118.

колко седмици се намира между живота и смъртта — и от тези впечатления ще се роди бележитата му повест «Холера» по-късно. Войната разколебава поетическите илюзии на младите литератори. Д. Дебелянов намира смъртта си на бойните позиции при Дойранското езеро; от военните му преживявания остават няколко дълбоко трагични и вълнуващи песни, които няма да избледнеят от паметта на поколенията, докато съществува български език и българска поезия. Влюбеният в слънцето, мечтаещ за пролетни градини в предутринна роса Хр. Ясенов най-рано разбира краха на илюзиите и пръв се озовава веднага след войната в редиците на Комунистическата партия.

Пътят на Л. Стоянов е бавен, изпълнен с много зигзаги и противоречия, необходимо му е почти цяло десетилетие, за да изпепели старите кумири. Но през войната този път вече е започнал и няма връщане от него. Знаменателно е стихотворението «Весло», писано в края на войната, публикувано за първи път в сп. «Везни» в 1921 г. и влязло по-късно в стихосбирката «Святая святих» (1926). Това стихотворение е изпълнено с дълбоко миролюбие, с отвращение от войната, с мечта за мирен живот и тишина. На пръв поглед стихотворението ни пренася в далечното минало:

По реки стародавни, зелени, с позлатени и плавни вълни,
като в сън от битка се връщах къмто родните скитски
страни.
Уморена бе мойта десница, тъй жесток бе последният бой,
и аз плувах и денем и нощем, и ни миг аз не знаех покой.

Но това е само една поетическа алегория — в духа на поетиката на символизма, където нещата не се назовават със собствените им имена — творбата трябва да бъде далеч от обикновения бит, за да носи истински елементи на поезия (според думите на същия Л. Стоянов в предговора към «Видения на кръстопът»). Стихотворението е израснало изцяло в атмосферата на непосредните впечатления от войната:

И аз станах и меча пречупих, и промълвих: «О, стига
война!»
По-горещо от бран и по-ярко е сърцето на скъпа жена;
и по-твърда от броня — душата, и по-вярна от меч —
любовта,

но горко му, когото с живота е обручила тайно смъртта.»
И потънал в нощта и във мрака, замълчах, и отпуснал
весло,
с помразени ръце аз прегръщах изморено от мисъл чело.

«Всичко в това стихотворение — разказва по-късно Л. Стоянов — е автобиографично. «Скитски страни» — това е България, към която аз се връщам от фронта. Даже тези седем дни отразяват точно седемте дни, през които трае лутането ни към България. Първа армия е пленена и ние, седем офицери и седем ординарци, се спасяваме с бягство. Взели сме да спасим и знамето на Шести полк. И това знаме е стояло през всичкото време навито около тялото под куртката ми. Съществуваше опасност германците да ни вземат в плен и аз съм минавал през германски лагер на румънски пленници и още виждам тия нещастници, застанали като сенки зад телените мрежи, с разперени ръце и с безкраен ужас в очите. През това бягство от седем денонощия трябваше да минем през албанските планини, дето водехме сражения с албански чети. Струва ли си да се изрази този набег в едно стихотворение? . . .» Изпитанията при бягството и мисълта за родния дом създават канавата на стихотворението «Весло». «Разбира се, съобразно с тогавашните ми естетически разбирания всичко това не биваше да бъде създадено така «просто», както беше преживяно. Животът трябваше да бъде силно опоетизиран, образите — до максимум отвлечени и странни.»[1]

Още тогава войната става важна, дори бих казал — основна тема в творчеството на Л. Стоянов. През 1919 г. той печата два разказа — «Чайлд Харолд» и «Отмъщението на Рафаил Давидов» — разкази на разбунтуваното човешко съзнание. В първия от тях намереният екземпляр на «Чайлд Харолд» у убития английски войник затрогва най-дълбоките хуманни черти в душата на писателя, връща го към красотата на широкия необятен свят, който той е загубил в кошмара на войната. А героят на втория разказ, завърналият се от плен капитан — измъчен, окъсан, зловещ,— олицетворява безкрайния протест срещу военната касапница и в някои отношения напомня разказа на Стаматов «Малкият Содом». През лятото на 1923 г. Л. Стоянов обнародва разказа «Милосърдието на Марса» (сп. «Хиперион», кн. VI—VII) —

[1] Сборник Л. Стоянов, 1961, с. 197.

една творба, която се разразява като бомба. Общественият отклик е извънредно силен: току-що е извършен военно-фашисткият преврат, придружен с жестокости и избивания; само след един-два месеца са потопени в кърви селата и градовете, където бе избухнало Септемврийското въстание. Асоциациите с описаните жестокости в «Милосърдието на Марса» са неизбежни. Българската литература не познава творба с по-голяма потресна сила, по-покъртващо изобличение на войната и военщината. Л. Стоянов все още ще се рее в идеалистическа мъгла, теоретически и практически все още ще търси пътищата към голямото човешко изкуство, за да каже решително едва през тридесетте години: «Аз паднах от облаците на романтизма върху твърда земя и зле се натъртих; разтърках очи и видях, че от света на фикциите и химерите, на поетическото бохемство и романтическия кретенизъм (в който и до днес се упражняват много мои събратя), че от върха на «кулата от

слонова кост» съм попаднал в дебрите на една сурова и неумолима действителност . . . Войната ми разкри чрез личен опит и наблюдение пирамидалния строеж на човешкото общество, неговата египетска икономика» (сборник «Брод», 1935). Но независимо от своите лутания с разказа «Милосърдието на Марса» от 1923 г. Людмил Стоянов в действителност е вече минал на отвъдната страна на барикадата, на страната на ония, които отричат жестоко устроеното човешко общество и се борят за нов свят.

Оттогава до днес са протекли 45 години — 1923—1968. От половин век Людмил Стоянов стои близо до народа си и живее с неговите страдания и надежди, с неговите подеми и борби. Той се приближава към него не само по пътя на суровия съд, който извършва в съзнанието си, но и чрез творчеството, чрез все по-тясно сближаване с борческите и реалистичните традиции на българската и световната литература. Учителка му е руската литература, която той непрекъснато чете, дълбоко обича и усърдно превежда (първите негови преводи на Лермонтов се явяват в отделна книга през 1915 г. — поемата «Демон»; последователно неговите преводи от руската и съветската литература излизат в около 35 книги, някои от които в многократни издания — общо над 70 книги). Учители му са големите български писатели—от Ботев до Стаматов. Той си спомня с признателност за личната си дружба със Стаматов, когото нарича

свой литературен наставник: «Той беше човекът, който ми разкри истинското лице на живота и който може би най-много ми е помогнал в борбата за неговото овладяване.»[1]

Приближавайки се все повече до борците за нов и по-справедлив свят, в края на 20-те и особено в началото на 30-те години Л. Стоянов публикува в нашия прогресивен печат цяла редица бойни и смели статии. Една от тях носи знаменателното заглавие «Защо искам да емигрирам» (1930); той пише: «Пирамидата на обществения и държавен механизъм е тъй зле нагодена, че ония, които успяват да се покачат на върха, минават обикновено през трупове и чупене на кости. Народът се третира като чуждо «население», властта се разполага като в завоювана страна. Кой е насаждал това гражданско «възпитание», кому тежи тази отговорност?»Задушавайки се в такава обществено-политическа атмосфера, писателят чувствува нужда да извика «Въздух! Отворете прозорците!» или да емигрира. Но, отбелязва той, «то би било бягство от дълга и наистина е за порицание. С това злото не се намалява — и заедно с това расте нашата отговорност. Всеки камък тежи на своето място и всяко дело върши своята работа. Ако всеки разреши за себе си задачата и изпълни дълга си, с това ще докаже, че не всичко е загубено. Нужно е мъчително и дружно усилие, за да се отмести камъкът, паднал на пътя. Нека всички верни бъдат на своя пост!»

Л. Стоянов не си прави никакви илюзии за настъплението на фашизма у нас и в чужбина (в Германия гърми бруталният марш на кафявата хитлеристка чума) и предусеща кървавия лъх на подготвяната от империалистите война. От 30-те години той влиза активно в редиците на българските антифашисти, нарежда се до смелия отред на Българската комунистическа партия, взема участие във всички акции на прогресивната интелигенция в борбата срещу фашизма. В 1932 г. редактира литературните сборници «Кормило», в 1933 г. започва да издава в. «Щит», спрял след 19-майския преврат и подновен под ново име — «Литературен преглед», участвува в редакционната колегия на в. «Кормило», издава в. «Брод» и «Литературен живот». Когато цензурата спира един след друг неговите вестници, Л. Стоянов редактира анонимно редица сборници («Гео

[1] Сборник Л. Стоянов, 1961, с. 208.

Милев», «Брод», «Земя»), подготвя възпоменателни броеве за Шевченко, Пушкин и др. След 1941 г. фашистката власт забранява появата на неговото име в печата.

Разбира се, това не бе случайно — името на Л. Стоянов беше се превърнало в символ на борбата срещу фашизма. Около своите вестници той обединяваше прогресивната българска интелигенция и писателите антифашисти. Тъкмо тогава Л. Стоянов се прояви като блестящ публицист — неговите статии намираха широк отзвук в обществото. Той се обявяваше решително срещу фашистката диктатура в България, против войната, в подкрепа на борбата за мир; защищаваше народа на Испания, който воюваше за свободата на републиката; разобличаваше международния фашизъм; издигаше високо прогресивните и реалистичните традиции на българската и световната литература. Една от най-големите заслуги на Л. Стоянов през тези години беше защитата на Съветския съюз и на съветската култура. Още през 1932 г. той разобличава буржоазните правителства, които гледат на Съветска Русия като на прокажена страна; той нарича такова отношение дълбоко безнравствено и унизително за достойнството на човечеството. В 1934 г. пише статията «На опашката на света» — срещу противниците на установяването на дипломатически отношения със съветската държава. В 1933 г. се провиква «Дайте достъп на съветската книга» в статия със същото заглавие, в която пише: «Нищо не оправдава тая строга карантина спрямо съвременната руска литература, отнемаща всяка възможност на българските писатели и българската интелигенция да следят мощния прирът и небивал литературен разцвет, които се наблюдават в Съветска Русия.» И по-нататък: «Нещастната българска буржоазия, тя си е глътнала езика от страх да не би с романите статиите, поезията и науката, със списанията и вестниците на новата съветска общественост да прехвръкне у нас бодилът на «болшевизма», като че той не се насажда по-сигурно от нейната собствена некадърност и глупост. Ако обаче нейното скъдоумие, за нейна зла чест, е тъй непреодолимо, това не ни отнема правото да твърдим-че интересите на българската литература диктуват да се отворят час по-скоро границите за руската книга.»

Наред с острата си публицистика през 30-години Л. Стоянов воюва и с художественото си творчество.

Той винаги е бил много активен като писател, но през този период неговата творческа активност се удвоява и утроява. Избрал е нови художествени пътища, прегърнал е нова естетика, все повече се сближава с творческия опит на съветската литература и социалистическия реализъм. Последователно се появяват романите «Бенковски» (1930) и «Ал. Стамболийски» (1931), повестите «Сребърната сватба на полковник Матов» (1933), «Холера» (1935) и «Мехмед Синап» (1936), драмата «Вълците пазят стадото» (1936), сборниците с разкази «Бич божи» (1927), «Женски души» (1929), «Болно сърце» (1938), «На преден пост» (1939), стихосбирката «Земен живот» (1939), биография на Васил Левски (1930) и др. Писателският талант на Л. Стоянов се разгръща с пълна сила и творбите му намират широк обществен отзвук.

Скоро този отзвук получава международен характер — името на антифашиста и писателя минава границата. През 1936 г. Съюзът на съветските писатели го поканва в Москва, където той прекарва няколко месеца. В 1935 г. той участвува в Париж в международния конгрес за защита на културата наред със световноизвестни писатели като Л. Рен, Ал. Толстой, И. Еренбург, Л. Арагон, Андерсен Нексьо, Б. Пастернак, П. Неруда, Ал. Фадеев и др. Тук той произнася забележителната си реч: «Против фашистката диктатура в България». Още в началните думи той заявява: «Аз се чувствувам извънредно смутен от факта, че се намирам лице срещу лице и че мога да говоря пред най-светлите умове на нашето време, събрани на този конгрес и сплотени, въпреки различията им, около един основен въпрос — защита на културата от опасностите, които я застрашават. Кому другиму, ако не на писателите, се пада тая свещена длъжност в едно време, когато пороите на насилието и разрухата вече слизат в полетата на цивилизацията!» И заключава: «Традициите на истинската култура са тъй здраво внедрени в духовния и материалния живот на човешките общества, че само безумци или слабоумни могат да мислят тепърва да водят борба, за да връщат историята към нейното отрицание. Силите на варварството ще бъдат съкрушени и за това ще допринесат преди всичко писателите с оръжието, което винаги е побеждавало — словото. Но за това те трябва да се приближат до народа, да познаят неговите болки и радости и да събудят упованията му. Писате-

лите са пазители на културата, те трябва да станат и нейни воини!»

През 1937 г. Л. Стоянов е в Испания, на международния писателски конгрес в защита на Испанската република, заедно с писателката Мария Грубешлиева, вярната му спътница в живота и литературата. Конгресът заседава в Барцелона, Валенция и Мадрид, обстрелван от артилерията на генерал Франко. И тука отново се чуват гневните думи на нашия писател срещу враговете на човешката култура и новите варвари на XX в. Впечатленията му от тези международни конгреси намериха израз в две книги — «Съвременна Европа» (1936) и «Моите срещи» (1938).

Тридесетте години представят героичен период в историята на българската революционна литература — писателството се заплащаше с тежки страдания и непрекъснати гонения; насилия, арести и смъртни рискове тегнеха над целия антифашистки литературен фронт. Със своя подвиг и велика саможертва Н. Вапцаров се превърна в най-чистия символ на епохата. Л. Стоянов приетвърдо всички изпитания на това сурово време. Враговете на свободата не го пощадиха: заплахи, преследвания, арести. Една вечер през юли 1935 г. след излизането на повестта «Холера» той бе нападнат от фашистки офицери в центъра на София, на ул. Раковска, и оставен полумъртъв на плочника; в палтото му пъхват бележка, че е наказан като «родоотстъпник». През 1939 г. е интерниран в Пазарджик, а през 1940 г. — в Никопол и Сомовит.

С непреклонна глава Л. Стоянов дочака победата на Девети септември. Той някога бе казал:

И додето бурята се мята
над полето като бесен бик,
тайно ще послушам на земята
възродителния вик.

И застанал радостен на прага,
ще посрещна, в блясъци и дим,
хората, които в гръм и влага
оплождават новите бразди.

И ще бъда като строен ясен,
разлюлян сред цветното море,
който чака мълнията властна,
за да падне примирен.

Но поетът не падна примирен, защото освободената страна призоваваше своите верни синове към нов, съзидателен труд — както сам той бе предвещал в стихотворението «Към моите съселяни»:

Ще мине болестта, земята
ще оздравей като лехуса,
ще свърши страшната мора . . .
И нека брадвата и бруса
да знаят — работа ги чака
във запустялата гора.

С брадвата и бруса в ръце Л. Стоянов продължи своята обществена и писателска работа. Не само трябваше да се изгражда новата социалистическа култура в страната, но отново трябваше да се защищават мирът и спокойният ден на човечеството от тъмните сили в света. Л. Стоянов остана на своя пост, изпълнявайки многобройни задължения: председател на Съюза на писателите и неизменен член на неговите ръководства от 1944 г. досега, народен представител, член на Българската академия на науките и дългогодишен директор на нейния Институт за литература, подпредседател на Националния комитет за мир и член на Световния съвет в защита на мира, редактор на многобройни издания, делегат на конгреса на културата във Вроцлав, на мирните конгреси и конференции в Рим, Стокхолм, Париж, Варшава, Прага, Виена и др., член на редица български делегации в чужбина, докладчик и оратор на събрания и тържества и т. н. Но многобройните обществени задължения не го откъснаха от основното му призвание — литературата и публицистиката. За това свидетелствуват романът «Зазоряване»,автобиографичната повест «Детство, младост и война», книгата стихотворения «Отвъд желязната завеса», драмите «Жълтата звезда» и «И певци песни за него пеят», нови разкази, стихотворения и преводи и многобройни статии и студии. Името на Л. Стоянов като публицист не слиза от нашия печат и постоянно се появява в чуждия, особено в съветския печат. Само близките му знаят какво значи неговият телефон — неколкократно всеки ден звъни за статии. Много често тези статии го отклоняват от пряката му литературна работа, но публицистичната страст на Л. Стоянов е толкова стара и тъй силна, че нищо, а още по-малко годините, не е в състояние да я

спре. Гражданският и писателският му темперамент тук намират най-ярката си изява — тежко на ония, които попаднат под острото му перо . . .

Изправени днес пред неговия плодотворен живот, ние се възхищаваме от гражданина и писателя и търсим неговото място в историята на българската култура и литература. Несъмнено Л. Стоянов е от ония големи творци и двигатели на нашето културно развитие, чието дело ще живее не само в своето време. Никой не може да бъде съдник на бъдещето, но ние, които сме съвременници на живота и творчеството на Л. Стоянов, можем да преценим какво то е дало на нашия народ в последните шест десетилетия, в години на съдбоносни национални усилия, на тежки катастрофи и страдания и на велики социално-политически изменения и подеми. Мъчително, противоречиво, бурно и плодоносно време, истинско изпитание за една национална литература и за всеки писател поотделно.

Л. Стоянов е многостранно надарена личност и вдълбочен в себе си и във времето си творец във всички области на литературата — поезия, белетристика (разкази, романи, повести), драма, литературна критика, публицистика, поетически превод. Един жанр е недостатъчен, за да изрази художествените му търсения и да побере творческите му сили.

Първата му любов е *поезията* и той ѝ остава верен през целия си живот. Тя носи първите му големи успехи, но въплъщава и най-силните противоречия в творческия му път. Поезията, която създава преди войните, е затворена в себе си, откъсната от всекидневието на живота, устремена към една въображаема действителност, живее в един свят на фикции и химери.

Когато сключи пръсти нощ беззвездна
и плачат небеса, шуми лесът,
мечта, разкъсай бронята железна
и литвай като птица в дълъг път.

Ето света на поета. Дори когато той се докосва до реални представи (крайбрежните върби), сън и действителност, предмети и видения се смесват в някаква нова реалност:

Крайбрежните върби изпращат своя ден.
И гасне заникът; безименни, безплътни
показват сенките на вечер странно-пищна.

Скръбта е призрачна, желанията — смътни,
и миналото — сън, и радостта — излишна.
Пробягва вятърът, нашепва тъмна вест
и пада немощен, осиротял, злочест . . .
Простри, о господи, съзвездните воали,
пролей ни свят покой и благост неизменна:
ний плачем над води, надежда непознали,
и дирим отговор от нямата вселена.
Крайбрежните върби изпращат своя ден.

Скръб, за която поетът напразно дири отговор от нямата вселена — ето основното настроение в ранната поезия на Л. Стоянов. Най-често тя произхожда от размисъла за смъртта. Плодотворната нива, която в безкрайни дни и години се възражда от смърт за живот, буди у поета само една мисъл — «край тебе ний, гости случайни, минаваме род подир род». Равнините са тягостни, широки, безконечни — «верни часовои на залезлите ми дни». Кладенецът възкръсява същата представа за неизбежната преходност на човека и за смъртта:

И тая скръб, че си отиват,
не зная как да заглуша,
и в мен безтрепетно заспива
неутолената душа.

Примирението на Дебеляновата «Сиротна песен» вее от стихотворението «На един приятел»:

Като брат своя път си поел,
като враг бе посрещан със зло.
И ще паднеш пред видима цел,
ще отроним безсилен чело.

Там е хладен заветният скут,
там повяхва зеленият лист.
И пресъхва незнаен — нечут
на живота нектарът златист.

Примирението обаче се превръща в безутешност, а безутешността — в проклятие:

Безутешното слънце проклинам,
безутешната черна земя:
че когато оттук ще заминем,

те ще бъдат все тъй у дома,
а път ние през сън ще заминем
от великата, златна земя.

От тая безнадеждна действителност понякога поетът търси изход в екзотиката:

Аз виждам Нил . . . Оранжев пясък . . .
и жарък зной . . .
Изхвръкне ибис с остър плясък —
и пак покой.

Но истинските проблясъци идват от докосването му до природата. Тракийската равнина, сред която минават детството и юношеството му, го е пленила с очарованието си. И при все че я вижда през помътения от символистичната естетика поглед, силни витални акценти и сурови жизнени тонове навлизат още в ранните му стихотворения: обраслата в бурен целина, вихреният март, пролетният крин, вятърът, който гони сетните листа, безконечните поля, самотният хълм, бурята, октомврийската вечер в полето, зреещи пшеници, двамина скитници дървари, които вечер край брега събират съчки под снега, и т. н. Общуването на Л. Стоянов с природата не се осъществява върху романтична основа. Той е по-скоро парнасист, отколкото романтик. Обича студената пластичност, хладните изваяни форми, строго цизелирания стих, на който е забележителен майстор; поезията му е повече разсъдъчна, отколкото емоционално развълнувана. Извънредно интересно е да се следи ролята на реалната, конкретната предметност в изграждането на поетическата образност. Тя води до сближаване — макар и още външно — с реалната действителност. Втората му стихосбирка—«Меч и слово», дава вече решителни признаци на разчупване на затворения му поетически свят — с войната в тоя свят навлиза народната и човешката съдба. За първи път зазвучава в поезията на Л. Стоянов патриотичната тема: «Родна страна», «Йоан Шишман», «Песен на свободата», «Хайдушка» и др. Той изрича забележителните си думи за родината: «Без мене ти си пак велика, ала без теб какво съм аз?» Съдбата на човека във войната затрогва — както при Дебелянов и Лилиев през същия период — дълбоко съзнанието му («Могила», «Балада на гарваните»).

Между двете световни войни Л. Стоянов издава три стихотворни книги: «Прамайка», «Святая святих», «Земен живот». Тук се разгръща най-силно поетическият му талант. Поетът се отрича от химерите, връща се в реалния свят:

Не, не искам подеми безплодни
и скиталчества в мъртви страни:
тъй съм морен от вас преизподни
с лилав здрач и жълти луни.

Той призовава:

Аз бях странник неземен до вчера —
приеми ме днес, майко-земя!

Стихотворенията в «Святая святих», писани през 1918—1922 г., представят една сурова равносметка, разрушаване на старите илюзии, търсене на път към живота и света. В тях все още има книжни навеи, екзотични образи, чрез които се символизират душевни състояния, обективиране в странни видения на неща, които живо тревожат съзнанието. Но нови навеи докосват душата на поета: тя плаче радостно и леко, като меч в гърдите се внизва любов, що движи слънце и звезди («Vita nuova»). Сбирката «Прамайка» разширява тоя кръг, въвежда ни в сфера родна, близка, българска, национална — и в образ и настроения, и в колорит. От поетическата образност са смъкнати полусмътните воали, появили са се живи земни багри; стихът се е освободил до голяма степен от своята стъклена цизелираност, станал е по-суров, с по-голяма жизнена ритмика, при все че е още парнасистки хладен, точен и пластичен. За пълната поетическа зрелост на твореца говорят цяла редица стихотворения, които наред с «Весло» от «Святая святих» се нареждат до най-добрите творби на Л. Стоянов, а някои и до най-високите постижения на българската поезия изобщо: «Майка ми», «Метеор», «Отрицател», «Бедност», «Султан Селим», «Балканът», «Прародина», «Сеймени» и др.

Поезията на Л. Стоянов от двадесетте години не винаги се оценява справедливо. Тя е лишена от емоционална непосредност и за да се разкрие богатото ѝ образно и мисловно съдържание, необходимо е да се пристъпва към нея активно, с изострен слух. Тъкмо такова остро мисловно зрение е потребно, за да се разбе-

рат пластичната образност и вътрешният ритъм на картината в «Прародина»:

Благославям ръжта златостебла,
меднозвучния вечерен вятър
и овчарския рог срещу заник,
що зове закъснели табуни
над полета, що спят като мъртви,
изранени от късното слънце
като с древна мъчителна шарка —
и реката, замряла в тръстики,
и пътеките странно-пустинни,
прекръстосани в тягостна мрежа,
из които добра и смирена
милосърдна минава смъртта.

Като рисунка на старинна икона, може би повече графично, отколкото живописно, е очертан с удивителна яркост образът на майката («Майка ми»). С необик-

новена внушителност е изразена трагичната народна съдба в «Бедност»—силна, сурова фреска, излязла сякаш от четката на Ел Греко или Гойя:

Моят народ е най-беден; няма
по-беден от него. Оскъдност
се казва съдбата му. Дрипи
от него висят. Мотика и рало —
от детинство до гроб; ден и нощ —
непрестанно и черно тегло.

Като дъб исполински, разбит
от безброй гръмотевици, грохнал,
ще го стопли ли пролет?
Земята
трохи му подхвърля,
градушка
избива плода му —
и вихър
крещи му под ниски стрехи
безименна клетва от памтивека . . .

Това стихотворение, публикувано за първи път в 1924 г. (сп. «Хиперион», кн. 1), е забележително в редица отношения. В него изобразителните средства са освободени от всяка външна украса, дори няма рима; анжамбманите са поставени съзнателно — за да унищожат всяко впечатление от външна изисканост, външ-

блясък и стройност на стиха. Още по-важно е обаче, че поетът е очертал с необикновена смелост картината на социалното бедствие в капиталистическа България.

Оттук не е трудно да се мине към Людмил Стоянов борeца, антифашиста и комуниста от 30-те години, автора на «Земен живот» и «Отвъд желязната завеса», който се провиква: «Не мога без хора!». Той потърсва своите прадеди — «хайдути и ловци на мечки, строители на мостове, иконописци и рудари» («Родословие»); вижда бащината земя — «безродна, убита, окаяна», камък до камък, изсъхнали ниви («до Илинден — ни капчица дъжд»), стара гора с гнили дънери, «а сред село, с мазилка олющена, старомодната черква клечи» . . . От селската идилия няма нито помен, тъкмо напротив — пълна деидеализация на бита. Поетът се обръща към своите съселяни — не само за да види тежката им съдба, но и за да противопостави на техния трудов живот своя похабен «в неравна, в неизкупителна борба». Във второто стихотворение със същото заглавие («Към моите съселяни») той радостно чака мига на революцията и съзидателната работа, която ще подемат заедно. Защото той вижда бурята, която иде:

Бурята, която чакам с трепет
и която иде с тътен глух,
с мълнии очите ми ще сепне,
ще разтърси моя слух.

Тъй отдавна гледам как възлизат
облаци и се тълпят насам . . .
Сбират се косачи с мокри ризи,
млъква звънката коса.

Над кошари, хижи, жълти ниви,
над села, градини и блата
конница невидима разбива
стобори и плетища.

Може би ще видя как съблича
пъстра дреха майката земя
и децата ѝ към нея тичат
да подишат пресна миризма.

Не само езоповският език, предизвикан от фашистката цензура, налага тази алегория — по-скоро пое-

тът търси образен израз на мислите, които го вълнуват. И този образен израз тук е съвършено нов, твърде прозаичен в сравнение със символистката естетика, взет от всекидневния живот. Това придава нова сила на поезията на Л. Стоянов. Тук идват и новите теми: Съветският съюз, борбата на испанските републиканци, международната солидарност, походът срещу войната. В «Отвъд желязната завеса» още повече се разшири поетическият хоризонт на Л. Стоянов — той напрегна слух, за да долови могъщото движение на човечеството напред, но също така и цялата сложна стратегия на тъмните сили, които турят пречки в спиците на колелетата. Това са стихотворения-размисли, изпълнени с горчивина и протест. Оттук и тяхната разгърната лирическа композиция — трябва да се даде път на всички избухнали мисли и чувства. В стихотворения като «Балада за двайсетия век», «Богуслужение», «Париж в ония дни», «Докерите заявяват», «В Концертхаус», «Корабът на дружбата», «Европа», «Присъда» и др. има много гняв, но същевременно и вяра в бъдещето на човечеството.

Творческата мощ на поета не е изчерпана — последните години донесоха няколко интересни лирически творби: «Антиеклезиаст», «Амор омниа», «Обещание», «Пантеизъм», «Първа среща», «Октавиан или тиранинът». Жив стих, който търси разнообразни форми, будна мисъл, която поставя въпросите за младостта, смъртта и бъдещето, дълбок усет за историческата значителност на нашето време — ето какво привлича читателя към тези откровения на една зряла и мъдра възраст. Взрян в епохата, в която живее, поетът може да каже с твърда увереност:

Ние бяхме
железна бригада
и стиха ни —
рапира и щит.
Не за слава
и не за награда
се разгаряха
наште мечти!

В творческия си път Л. Стоянов въплътява историята на българската поезия през XX в. — всичките й дирения, зигзаги и подеми, нейния неумолим ход към го-

лямата човешка тема и към великата драма на света.В тоя път Л. Стоянов срещна мнозина от своите съвременници — от Дебелянов в началото на века доВапцаров през 30-те години и младите поколения днешни поети. Трудно е с такава бърза стъпка да следваш времето с неговите непрестанни изменения и да не изоставаш. Бих нарекъл тая съдба на поет на седем десетилетия завидна.

Белетристът Л. Стоянов влиза в българската литература след Първата световна война и първата му тема е войната — «Чайлд Харолд» и «Отмъщението на Рафаил Давидов». Но творбата, с която се налага на вниманието на всички, е несъмнено «Милосърдието на Марса». Мъчно е този разказ да бъде прочетен втори път — той така пари нашата дълбока човешка чувствителност, че се боиш отново да стъпиш в жарта. На пръв поглед разказът е написан в импресионистичен стил, но това е само привидно: всяка черта е реалистична, всеки детайл е обмислен, композицията е намерена великолепно — да разкрие кошмара на войната. Авторът разказва от първо лице — изкушението да се превърне в коментатор на събитията е голямо, но той запазва своята сдържаност, твърде е пестелив във външните реакции на чувствата. Но затова толкова по-силен е подтекстът, вътрешният коментар — бунтът на човешката съвест. Разказът представя безпощадно разкриване на човешката душа и решително изобличение на войната.

Л. Стоянов през 20-те и 30-те години пише значителен брой разкази. Те засягат обществени, семейни и лични конфликти и без да са дидактични, най-често са насочени към решаване на нравствени проблеми.Обикновено композицията им е лаконична, изразните средства — пестеливи. С дълбок хуманизъм са изпълнени «Хатидже», «Против аллаха», «Краят на Лъкавишката съветска република», «Чайлд Харолд», «На преден пост», «Праведник» и др. Особено привлекателен е образът на Хатидже, простата селска жена, съпруга на дезертьора и разбойника Молла Юмер. Л. Стоянов тук е разкрил още една трагедия, свързана с войната: ненадейното нощно слизане на Юмер в селото и срещата с Хатидже, нахлуването на войниците през следния ден, арестуването на семейството и разпитът в общината, заплахите и изтезанията, опожаряването на къщата. Има един поразителен момент, разказан от автора лаконично, но силно: «Офицерът излезе и след нови безполезни увещания освободи арестуваните селяни, а сам

се запъти към къщата на разбойника. Там всичко бе изпълнено, както беше заповядал той: по стълбите и по сайванта бе разпиляно сено, а самите стълби — полени с гас. Оставаше да се драсне клечка кибрит, за да пламне цялата сграда. Насред двора бе седнала старата. Привита към земята и свела глава на ръце, тя плачеше пресипнало и проточено. Офицерът я доближи, почна нов разпит и нови заплашвания. Тя обаче не чуваше нищо, не отговаряше — изтръпнала от вида на ужасното, което ставаше пред нея. Тогава офицерът даде знак на войниците да се оттеглят; скоро и сам той тръгна след тях. Останала сама в настъпилата нощ, старата жена продължаваше да вие все тъй проточено и зловещо, като вълчица, изгубена в пустинята на живота.»

Дълбоко човечни са следващите страници — отвеждането на арестуваната Хатидже, простата ѝ и мъжествена любов, доверието ѝ в дадената дума и трагедията ѝ — трагедия на две горди души. Има нещо от атмосферата на Йовковите «Старопланински легенди» — същите твърди и силни характери, но без романтика; погледът на Л. Стоянов е насочен другаде — към суровата и безпощадна правда на живота.

Разказът «Хатидже» още веднъж разкрива възможностите на Л. Стоянов белетриста. Те намират скоро по-пълен израз в повестите «Холера», «Сребърната сватба на полковник Матов», «Мехмед Синап» и през последните години в «Детство, младост, война». Повестта «Холера» е несъмнено най-значителната и най-ярката прозаична творба на Л. Стоянов. Българската литература не познава по-силно антивоенно произведение, при това писано в годините на най-остра антифашистка борба (1935), при строга цензура, при все по-реално очертаващата се заплаха на нова жестока война. «Холера» бе родена не само от един личен спомен, от едно лично преживяване, от едно дълбоко вътрешно вълнение, но и от една обществена нужда, от една голяма национална и обществена тревога, в разгара на решителни битки за бъдещето на човечеството. Оттук и силното обществено звучене на тази творба.

Повестта ни пренася в Междусъюзнишката война, в 1913 г., когато бе извършено едно от най-големите престъпления в новата история на България. Но писателят не търси историческия смисъл на събитията, той насочва погледа си към съдбата на войника, към бед-

ствието на хиляди обречени на смърт изнурени, гладни и болни мъже.

Творбата надхвърля разказа за една личнае участ — тя се превръща в повествование за една народна трагедия. Лична преживелица и реалистично наблюдение се смесват, суровото, точно, външно безстрастнос описание на войната, страданията и болестите се преплитат с мислите на автора, с неизбежната присъда на престъплението, което се върши над човека, и това по особен начин оцветява стила на повестта. Болестното състояние довежда понякога до кошмари и халюцинации; сънища и реалност се преливат, създават своеобразна художествена атмосфера. Трябва обаче веднага да се отбележи, че писателят проявява голямо умение при воденето на разказа в такава сложна психологическа обстановка — той не изневерява в нито един момент на реалистичния поглед. Винаги е здраво стъпил на земята и когато му е необходимо, прибягва до протоколност на описанието, за да почувствуваме предметността на нещата. Отново се срещаме с една особеност, която познаваме от разказите му— лаконизма на израза, избягване на живописността, търсене на графични линии. Ето един пример — пристигането в холерния лагер:

«— Какви са тия хора?

— Болни, господин старши.

— Какво си ги повлякъл? Чунким нашите са малко.

— Кажи му да си ги търка о главата.

Този разговор се водеше между войника, наведен до входа на палатката, и човека, който стоеше вътре пред слаб, опушен фенер и се ровеше в някакви книжа.

— Видиш ли ги тия списъци — обади се пак гласът, — вътре са общо живи и умрели, но кои са живи и кои умрели, и дяволът не би познал.

— Благодарение че се намери тая кола, та ни докара — каза войникът. — Ето ги, оставям ги на вашите грижи.

Той ни помагаше да слезем. Седнали на земята, ние чакахме благоволението на старшия.

Сухата земя е топла, приятна. Ние лежим по гръб срещу небето, дето звездите изскачат една по една.

Войникът се навежда повторно пред палатката.

— Хай, довиждане!

— Чакай, чакай — обажда се гласът отново. — Какво така се измъкваш като мокра сиджимка! Чакай да видим какви са, откъде са, дали са за нас.

Най-после човекът излиза — широк, месест, с мазно лице, в бяла престилка. Фелдшерът.

— Я, да ги видим. Ай завалиите, не ги бива. Какво бе, момчета, отде идете?

Искам да му обясня, но той не слуша обясненията ми.

— Какво да правя? Докторът го няма. Хайде, утре ще ви приема, тая нощ прекарайте на тревата.»

Все така предметен и суров е разказът в такива незабравими глави на повестта като «На Калиманското поле», «Под звездите на Голак», «Животът се пробужда», «Холерният лагер», «Безименни кръстове» . . . Редуват се сцени на походи и сражения, на лишения и болести, на страдания и смърт и войната е дадена с цялата си суровост и жестокост, без всякакъв героичен ореол. Поразителни са описанията на болните, които вървят безпомощни и изтощени под звездите на Голак, за да търсят болница. А след това лагерът на холерните, кошмарите, ужасите на болестта и смъртта, поражението, пътят назад — истинско, безмилостно нарисувано ходене по мъките. Реализмът на Л. Стоянов стига най-високия си връх. Картините са сурови и тежки, понякога натуралистични, думите са всекидневни и груби, не е пощадена нито една слабост на човешкия характер, но цялата творба в дълбоката си същност е огряна от една велика хуманност, от безкрайна любов към човека, пропита е от ненавист към всичко онова, което унижава човешкия живот. С «Холера» Л. Стоянов ще остане завинаги в историята на българската литература и българския хуманизъм.

Темата за войната звучи до известна степен и в «Сребърната сватба на полковник Матов» — доколкото героят е постоянно свързан с военните си преживявания. Но художествената задача на писателя е друга — да се изобрази задухата и фалшът на буржоазното общество, фалшивите отношения в буржоазното семейство. Той е избрал много добре своя герой, който, от една страна, въплъщава в себе си ограниченото възпитание на военщината, лицемерието на буржоазната среда, нейните еснафски идеали за забогатяване, дребнавостта на характера, а, от друга — до известна степен той самият е жертва на това общество. Оттук и отношението на писателя към него — ирония, сарказъм и жалост се преплитат постоянно. Л. Стоянов е подложил на безпощаден анализ психологията на героя си, за да отрече чрез

него цялата обществена система, която го е породила. Личи, че той се е учил добре от руските и нашите критически реалисти — между последните особено от Стаматов.

В съвсем друга атмосфера ни въвежда историческата повест «Мехмед Синап». И тя е обърната към големите проблеми на съвременността въпреки историческия си сюжет. Написана е—по признанието на писателя, за да се противопостави «на фашистката демагогия за примирението на класите», с оглед на «все по-растящата нужда от организация и борба, в името на историческите задачи на общественото развитие». Л. Стоянов се обръща към едно действително историческо събитие — към бунта на българомохамеданите от края на XVIII в., ръководен от Мехмед Синап. Действието се развива в Родопите — един край, който писателят добре познава и обича.

В центъра на изображението е един героичен образ — Мехмед Синап, даден на фона на народните страдания, разкрит както в обществените си стремежи, в идейния прелом, който изживява, така и в интимния си живот и личните си отношения. Образът е динамичен, разказът е жив, редуват се ярки външни сцени, в атмосферата на оригиналния родопски бит и чудесната родопска природа. В тежките години на фашизма писателят издига един образ на борец, на народен защитник, на носител на най-хубавите качества на народа. Историята е впрегната в служба на настоящето, но без механично пренасяне на черти и идеи, затова изображението е запазило цялата си историческа автентичност и народна свежест и непосредност.

Бихме очаквали, че в незавършената си повест «Детство, младост и война» Л. Стоянов ще изневери на своя спокоен, тъй сдържан белетристичен разказ, за да даде дан на лиричните настроения, които неизбежно съпътствуват спомените. Но и тук тонът е равен и външно успокоен, защото писателят е насочил вниманието си не толкова към личните си преживявания, колкото към средата, в която е израснал. Чрез личния си живот той в същност се стреми да открие един свят — света на времето, в което са преминали неговото детство и младост. Автобиографичното се разтваря в изображението на околния свят и това придава по-голяма обществена стойност на творбата.

Драматургът Л. Стоянов има твърде голямо наслед-

ство зад себе си — драмите и драматичните поеми «Аполон и Мидас» (1923), «Краят на Раковица» (1924), «Тонирис» (1924), «Антигона» (1926), «Вълците пазят стадото» (1936), «Жълта звезда» (1952), «И певци песни за него пеят» (1966). Драматичното дело на Л. Стоянов е най-слабо познато, може би защото театрите рядко са прибягвали до него, но това не бива да бъде оценка. Струва ми се, че когато той е създавал своите драматични творби, е мислил повече за читателя, отколкото за зрителя — решавал е с тях проблеми, които живо са го вълнували; драмата е само една форма, с която той ги поднася на обществото. По-нататък малко го интересува по какъв път те ще стигнат до това общество — чрез театралното представление или чрез четивото. Нещо повече — понякога вторият път трябва да се предпочита, защото дава възможност да се запази пълният текст и пълното философско звучене на творбата.

Такъв е случаят например с трагедията «Антигона» — творбата, която, струва ми се, най-добре може да представи драматурга Л. Стоянов. Той се е обърнал към античността, но това е само един похват (останал му е от естетическата практика на символистите), защото в пиесата звучат твърде много актуални ноти: писана е в един период, когато след Септемврийското въстание и Априлските събития много майки, съпруги и сестри оплакваха останалите без гроб избити свои близки, когато народната скръб изпълваше села и градове, гори и планини.

«Антигона» е написана преди всичко на чудесен, богат и образен език, с изискан, точен, благородно сдържан стих — в това отношение тя представя едно от най-големите постижения на писателя. Но нейната сила е в дълбоките конфликти, които поставя за разрешение, в голямата идея за човешката съдба, за победата на човечността над суровите норми на закона.С истинско удоволствие, с естетическа наслада и с дълбоко вътрешно вълнение се четат драматичните диалози между Креон и Антигона, носители на два принципа и на два противоположни характера. Още първият им сблъсък е предзнаменование за голямата трагедия, която ще се разрази:

Антигона

Ти каза, че ще бъде утре с почит
погребан Етеокъл. Да, заслужи

той вечна слава. Праведна присъда!
Но що, кажи, ще стане с Полиник?

Креон

Не споменувай туй нещастно име!
Изтрий го от сърцето си, разкъсай
завесата на родството, туй иска
тиванският народ, и прав е той!

Антигона

Как мога, господарю? Че еднакво
и двамата обичам: Полиника
по-силно може би, че е нещастен,
онеправдан, отритнат и в смъртта!

Креон

Законът на сърцето има право,
но пó е прав законът на живота.
Ръка кой първом дигна срещу Тива,
в съюз с най-върлите ѝ врагове?
Кой обсади града с аргоско войнство
и сам тиванец, би се със тиванци,
затвори всеки изход, а отвори
вратата за тегло и смърт, и глад?

Антигона

Но примирява, чула съм да казват,
смъртта еднакво врагове и свои
и приравнява простия рибарин
със най-могъщия херой и цар.

Креон

Не живите по-другояче мислят.
Те имат своя мъдрост, Антигона!
И царската повеля се не връща,
подобно гълъб-пратеник, назад.

С развитието на драмата се появяват цяла редица диалози и монолози, със силно психологическо напрежение, с дълбок философски смисъл. В постройката на драмата Л. Стоянов е показал забележително умение, характеризирайки добре действуващите лица — Креон, Антигона, Исмена, Хемон, Тересий, и въвеждайки трите хора — на майките, на вдовиците и на гладните.

Повечето от пиесите на Л. Стоянов са насочени сюжетно към миналото, две от тях — «Вълците пазят стадото» и «Жълта звезда» — засягат образи и проблеми на настоящето и закръглят актуалното обществено звучене на целокупното творчество на писателя.

Но той е още *преводач* с особени заслуги за приобщаване на широкия български читател с поезията на Пушкин и Лермонтов и темпераментен *публицист*, който разгръща огромна дейност особено през 30-те години; публицист-писател с жив, образен, ударен език, с умело използуване на художествени обрати, които правят статиите по-действени и внушителни. Л. Стоянов е и *литературен критик*—една област, в която той е работил през целия си живот, използувайки всички жанрове — от рецензията и литературната статия до памфлета и литературния портрет. Но аз няма да навлизам в тази област, защото това значи да се проследят всички зигзаги, през които е минал идейният път на

писателя, и да се събудят всички стари спорове, които твърде често са съпътствували неговите статии. Анализът на тези статии не е безинтересен и от друго гледище — ще ни дадат възможност да установим изворите на неговата богата литературна култура. Да се заемаме сега с тяхната оценка, това значи да предприемем една мъчителна работа — да отделяме грешките от истината, заблужденията от правата кауза. Но не можем да не отбележим едно — онова, което е направил Л. Стоянов от тридесетте години насам за защита на прогресивните и революционните традиции на българската и световната литература, за събуждане на любов към делото на съветските писатели. Борейки се за утвърждаване на марксическата естетика и на социалистическото изкуство, той има още една заслуга — че се е стремял да не робува на сектантството и догматизма.

Трудно е да се обхване в рамките на един очерк един литературен път, който трае седем десетилетия, и едно толкова богато творчество, което е навлязло във всички жанрове на литературата. Трудно е да се даде преценка на един живот, който към литературната дейност е прибавил и едно голямо обществено дело. Събрани днес тук, в тоя кът от нашата родина, където Л. Стоянов за първи път е видял небето и звездите и е усетил дъха на родната земя, ние имаме само една дума: признателност. Венецът, който поставяме върху неговата побеляла от борби и трудове глава, е може би не тол-

кова нужен нему — славата е облъхнала отдавна неговото чело, колкото на самите нас — като белег на едно съзнание за високите постижения на българската национална култура, като гордост, като импулс за продължаване на пътя. А тоя път — пътят на Л. Стоянов, пътят на героичното революционно минало и настояще на нашия народ, пътят на падналите и живите борци води към неизбежната и пълна победа на идеите на светлината над идеите на мрака.

Фолклор и литература

I

Въпросът за отношението между фолклор и литература е един от най-интересните и най-сложните. Тук не се касае само за взаимните въздействия, които си оказват народното и личното поетическо творчество, а за изясняване природата на фолклора и неговото сходство или тъждественост с художествената литература. За да определим с какви понятия ще боравим в своите разсъждения, трябва да установим съдържанието на термина фолклор. В неговите рамки се включват твърде разнообразни явления; в широкия смисъл на думата фолклорът представя съвкупност от всички прояви на духовния живот на народа: изкуство (устно поетическо творчество, музика, танц, изобразителни изкуства, театър), народни религиозни обреди, митология, народна философия, правни обичаи и т. н. Изхождайки от етимологията на самата дума фолклор, английска по произход, през XIX в. в редица страни възникват термини, които разширяват съдържанието на понятието и се приближават до обхвата на етнографията: Volkskunde в Германия, ludoznawstwo в Полша, народоука у нас и т.н.

За да не навлизаме в разногласията, които съществуват в тази област и до днес, трябва веднага да изтъкнем, че ще употребяваме думата фолклор в нейния тесен смисъл — като означение на устното поетическо творчество на широките народни маси. Очевидно е,

че тук се касае преди всичко за определяне на материята, която ще изследваме. В българската наука тя се налага като твърде ясно обособена област, дори още преди да е установен точният термин, с който ще бъде назовавана. Когато в 1889 г. започва издаването на «Сборник за народни умотворения, наука и книжнина», Ив. Д. Шишманов схваща фолклора твърде широко: «онова, което знае или вярва народът за себе си, за ближните си или за природата, която го обкръжава»[1]. Ясно е, че и той изхожда от етимологията на английската дума — народна мъдрост, народно знание, или както определя съдържанието на новия термин създателят му У. Дж. Томс: «традиционните вярвания, легенди и обичаи, запазени у простия народ». Ив. Д. Шишманов обаче има съзнанието, че тоя твърде широк обхват от явления не може да бъде изследван от една наука, трябва да бъде предмет «от една страна, на литературната наука, а, от друга страна, на етнографията и психологията на народите, т. е. на естествената и културната история на един народ»[2] . Вижда се, че Ив. Д. Шишманов отделя в тоя сложен комплекс от явления една област като твърде близка на литературата, поради което и подлежи на изследване от литературната наука. Очевидно е, че се касае за устното поетическо творчество на народа. Тъкмо с оглед на тази обособена област се създават и термините народна книжевност у сърбите, literatura ludowa у поляците; вероятно под влияние на сръбската наука у нас Л. Каравелов и М. Дринов употребяват термина народна литература.

Въпросът за отношението на фолклора към литературата и за връзката на науката, която ще го изследва, с литературознанието събуди много спорове през 30-те години в Съветския съюз. Един от най-авторитетните съветски фолклористи Ю. М. Соколов, определяйки фолклора като устно поетическо творчество на народните маси, изтъкна, че качествени различия между фолклор и литература не съществуват и че фолклористиката е главно литературоведска дисциплина: «Ако терминът литература се употребява не в буквалния смисъл (писменост), а разширено, т. е.

[1] Ив. Д. Шишманов, Значението и задачите на нашата етнография, СбНУ, I, 1889, с. 18.

[2] Пак там, с. 19.

под него разбираме не само писменото художествено творчество, а словесното изкуство изобщо, то фолклорът е особен дял на литературата, а фолклористиката по този начин — част от литературознанието.»[1] До такъв възглед стига и известният полски фолклорист Ю. Кшижановски.[2]

Подобни схващания се основават на близостта по същество между устно народно поетическо творчество (фолклор) и художествена литература. Взети съвкупно, те представят словесното поетическо творчество на човека; и едното, и другото отразяват действителността чрез художествени образи, използувайки образно-художествената функция на езика. Човек получава художествено познание за света както чрез фолклора, така и чрез литературата. Тук не става дума нито за характера на това познание, нито за историческите епохи, в които едното и другото се явяват, нито за силата и ролята на общественото им въздействие. В случая само отбелязваме, че в дълбоката им същност принципни различия между тези два типа словесно поетическо творчество не съществуват. Оттук и възможността произведения от единия и другия тип да преливат взаимно едно в друго. Така например трудно е днес да се определи доколко имаме работа с фолклор или литература при такива произведения на старогръцката поезия като «Илиада» и «Одисея». Тъй също твърде интересен е преходът, който наблюдаваме между творци—носители на фолклора (народни певци, разказвачи и др.), и писатели в някои национални републики в Съветския съюз. Съществуват, разбира се, и многобройни други явления от преходен характер, като «народните книги» в Германия, «селската, простонародната литература» в Полша («chłopskie pisarstwo samorodne», «pisarze ludowy», «nowsza literatura ludowa»)[3], интересният тип «лубочная литература» (на руски), «literatura brukowa» (на полски) и др. Фолклорът и литературата играят на свой ред огромна роля

---

[1] Ю. М. Соколов, Русский фольклор, Москва, 1941, с. 6.

[2] J. Krzyżanowski, Folklorystyka w nauce o literaturze. Zjazd naukowy polonistów, 1958 (отпечатък), с. 75.

[3] В Полша съществува към нея твърде голям интерес; вж. St. Pigoń, Zarys nowszej literatury, ludowej, Kraków, 1946; Wybór pisarzy ludowych. Opracował St. Pigoń. I, II. Wrocław, 1948; St. Czernik, Chłopskie pisarstwo samorodne. Warszawa, 1954; A. Kamieńska, Pragnąca literatura. Warszawa, 1964.

в националното и естетическото възпитание на народите и представят съкровищница на националния език.

Означава ли това тъждественост между фолклор и литература, заличаване на спецификата на народното поетическо творчество? Действително редица черти отличават двете словесно-поетически области. Въпросът е — доколко те представят различия по същество или са признаци от второстепенно значение. Между тях най-често се изтъкват: произход на фолклорните творби; форми на разпространение, които водят до постоянни текстови и структурни изменения, до непрекъсната подвижност на текста, до вариантност, превръщаща съществуването на фолклорната творба в неспиращ процес; синкретичност на фолклора, неотделимост на словесния текст от музиката, танца, обреда; битова функция и т. н.

Още през 30-те години в Съветския съюз Н. П. Андреев реагира срещу някои увлечения на Ю. М. Соколов и посочи принципните особености, които отличават фолклора от литературата, той намери основното различие в колективното «битуване» на фолклорната творба.[1] М. Азадовски защити самостоятелния характер на фолклористиката като научна дисциплина. Той признава тясната връзка между фолклористиката и литературознанието, но се обявява против пренебрегването на проблемите от етнографски характер при разглеждане на фолклора. «Развитието на фолклорните изучавания в съветската епоха набелязва друг път за построяване на науката и все повече и повече води към тяхното отделяне в особен клон на научното знание, неразривно свързан с литературознанието и опиращ се на етнографията и лингвистиката.»[2]

Що се отнася до необходимостта от съществуване на самостойна наука за фолклора с оглед на някои негови специфични черти, схващането на М. Азадовски е напълно приемливо. Различия между фолклористика и литературознание изтъкват Р. Якобсон и П. Богатирьов, изхождайки от едно основно свое

[1] Н. П. Андреев, Фольклор и литература. Литературная учеба, 1936, бр. 2, с. 64—99.

[2] М. К. Азадовский, История русской фольклористики, Москва, 1958, с. 40.

твърдение: «Колкото и да са тесни генетичните връзки между фолклора и литературата, между двете форми на творчество има съществени структурни различия.»[1] Мотивировката за самостойния характер на фолклористиката най-често се търси в природата на самото народно поетическо творчество. И това е правилно, стига да не се абсолютизира спецификата на фолклора. А такава тенденция съществува.

Ще обърна внимание на две извънредно интересни публикации, излезли в Съветския съюз през последните години: «Фольклор как вид изкусства» от К. С. Давлетов (1966) и «Эстетика фольклора» от В. Е. Гусев (1967). При изясняване на въпроса за същността на народното поетическо творчество и двамата автори насочват вниманието си към търсене връзките му с останалите форми на народната духовна култура. К. С. Давлетов развива мисълта за синтетичния характер на фолклора. Макар и неговата худо-

жествена функция да е най-съществената, тя не е единствената; не бива да се пренебрегва функцията на фолклора като народна история, народна философия, народна социология. К. С . Давлетов се обявява против откъсването на фолклора от неговото «реално, по-широко историческо и идеологическо значение», от неговата историческа основа. «Ако фолклорът възниква и се развива върху основата на недиференцираното обществено съзнание, значи той не само се съединява много органично с другите идеологически форми, но и в художествено отношение не получава разчленението и самостоятелността на естетическите категории. С други думи, методът на фолклора се оказа напълно и във всеки смисъл *синтетичен* метод и в това отношение може да бъде противопоставен на литературата, която окончателно се отделя от числото на другите форми на съзнанието като естетическо отражение на действителността и в тая своя функция получава вътрешно *аналитично* развитие.»[2]

В. Гусев също обръща внимание на комплексния характер на фолклора и го свързва с общата народна

---

[1] Р. Якобсон и П. Богатырев, К проблеме размежевания фольклористики и литературоведения. Lud Slowiański, II, 1937; вж. R. Jakobson, Selected writings, IV, Slavic epic studies. The Hage-Paris, 1966, с. 16—18.

[2] К. С. Давлетов, Фольклор как вид искусства, М., 1966, с. 16, 347.

художествена култура: «Като цяло фолклорът по своята художествено-образна природа трябва да се разглежда като комплекс от сложните многоелементни видове на синкретичното изкуство.» В своята класификация на фолклорните произведения Гусев включва елементи на музиката, хореографията и мимиката. Оттук и необходимостта от особено, специално изследване на фолклорните явления.[1]

Едно такова схващане на фолклора очевидно го отдалечава от литературата. Фолклорът се явява неразчленима съвкупност от явления — от словесно, музикално, хореографско и мимическо естество; като изкуство той живее в изпълнението, където тези елементи се проявяват. Когато се говори за спецификата на фолклора, изтъкват се и други черти — фолклорната словесно-поетическа творба се ражда и усъвършенствува в колектива, тя търпи непрекъснати изменения, няма окончателна редакция. Особено много подчертават този момент Р. Якобсон и П. Богатирьов: «Различно е съдържанието на понятията «раждане на литературното произведение» и «раждане на фолклорното произведение». Фиксирането на произведението от автора — ето момента на раждането на литературната творба; за изследвача на литературата това е най-привичната форма на творчество и той е склонен по аналогия да признава като момент за раждането на фолклорната творба онзи момент, когато то за първи път е изразено от някого. Между това в действителност произведението става фолклорно от момента, когато бъде прието от колектива.» Р. Якобсон и П. Богатирьов изтъкват и различията между понятията «битие на литературното произведение» и «битие на фолклорното произведение». Второто е «извънлично и съществува само потенциално», неговият единствен път е от изпълнител към изпълнител, докато «литературното произведение е обективирано, съществува конкретно независимо от четеца». Различие се забелязва и в положението на творческата личност: «Несъответствието между изискванията на средата и литературното произведение може да бъде авторска несполука, но може да бъде и преднамерен умисъл на автора, имащ за задача да преобразува

[1] В. Е. Гусев, Эстетика фольклора, Л., 1967, с. 93, 162—163, 73.

самите изисквания на средата, литературно да я превъзпита. В областта на фолклора безусловното господство на предварителната цензура, осъждаща на безплодност всеки конфликт на произведението с цензурата, формира особен тип участници в поетическото творчество, налага на личността отказ от посегателството да бъде преодоляна цензурата.»[1]

Че фолклорът е сложно явление, няма съмнение, и че словесно-поетическият текст трябва да бъде изследван заедно с целия комплекс от явления, които го съпътствуват и с които органически е свързан, е безспорно. Но също така е известно, че съществуват и други области в изкуството, които имат комплексен характер, например театърът, киното, но това не ни пречи да можем да анализираме и самостоятелно литературния текст — драмата, сценария. Те не са престанали да принадлежат на литературата поради обстоятелството, че сценично се осъществяват в театъра и киното.

При това трябва да се има пред вид един извънредно важен момент: в ново време, от втората половина на XVIII в., а у нас от първите десетилетия на XIX в. фолклорните творби имат двойнствен живот — от една страна, те продължават да живеят чрез непосредствено изпълнение в народната среда, неотделимо от музиката, танца, мимиката, а, от друга — обнародвани в сборници, списания, вестници и многобройни други издания, явяват се във фиксиран писмен текст (в даден вариант или редакция) и имат съдбата на литературните произведения. Що се отнася до писателите, действително в миналото те са влизали в досег с народното творчество в семейството си, в родната среда, оттам са идели и първите силни впечатления и внушения на фолклора. Но днес това непосредно въздействие решително е намалено и запознаването с фолклора става предимно чрез неговите публикации. При все че фолклорът е още живо явление в народния живот, естетическата и възпитателната му функция в процеса на непосредното народно изпълнение е многократно редуцирана. Малко променят това положение новите изпълнителски форми — радиото, телевизията, грамофонните плочи, концертите на народните ансамбли и самодейните колективи.

---

[1] R. Jakobson, Selected writings, IV, с. 16—17.

За ролята на фолклорните публикации имаме многобройни признания на писатели — те са чели съзнателно, с професионален интерес издания на народни песни и приказки, изучавали са ги, за да ги използуват с оглед на своите творчески задачи. Ще дам само три примера — признанията на Вазов, Пенчо Славейков и П. Ю. Тодоров. Говорейки за стихотворенията си с народни мотиви в сбирката «Поля и гори», Вазов съобщава на Ив. Д. Шишманов: «Писани са всички в Пловдив по мотиви, взети от Братя Миладинови и Дозона.»[1] Славейков пише: «Аз знам всички печатани досега български народни песни, а и сума непечатани от бащините ми сборници, в които има стотина записани и от мене. Стотина пъти съм чел и Миладиновия сборник, чел съм го още от ранно детинство до завчера, когато бях дома. Чел съм го, както съм чел Омир с наслада и винаги с увлечение, но никога с някаква определена омисъл» ... «Съзнателно съм се ползувал за много и много неща в една или друга смисъл при поетическото си творчество само от „Женске песме» на Верковича.»[2] П. Ю. Тодоров още по-категорично подчертава, че е използувал обнародвани фолклорни материали: «Между множеството сборници от народни песни и умотворения тия, които най-вече съм имал на ръка и от които са почерпени повечето поетически мотиви, образи, ритми и замисли на моите драми и идилии, са три: сборникът на Братя Миладинови, «Женске песме» на Верковича и тоя на Дозона. От тях първият за мене е представлявал една богата рудница — било като съм заемал от някоя негова песен направо поетическия мотив, било чрез някои незнаени за мене варианти на позната песен ми е коментирал и уяснявал известна поетическа замисъл, било най-сетне като съм почерпвал множество характеристични и красиви образи, ритми на речта и т. н., с които съм си служил при изработването на някое по-голямо произведение.»[3]

Несъмнена е голямата роля на сборниците на Братя Д. и К. Миладинови («Български народни

[1] Ив. Д. Шишманов, Иван Вазов, Спомени и документи, София, 1930, с. 210.

[2] П. П. Славейков, Събрани съчинения, VIII, 1959, с. 284.

[3] П. Ю. Тодоров, Събрани произведения, III, 1958, с. 563.

песни», 1861), Ст. Веркович («Народне песме македонски бугара», 1860), Д. Чолаков («Български народен сборник», 1872), О. Дозон («Български народни песни. Chansons populaires bulgares inédits», 1875), К. А. Шапкарев («Сборник от български народни умотворения», 1891—1894), П. Р. Славейков («Български притчи или пословици», 1889, 1897), Ат. Илиев («Сборник от народни умотворения, обичаи и други», 1889), полк. Г. Янков («Български народни песни от Елена Г. Янкова», 1908), сборниците на В. Стоин (особено «Народни песни от Тимок до Вита», 1928), бележитата поредица, първоначално издание на Министерството на народната просвета, а след това на Българската академия на науките — «Сборник за народни умотворения» (от 1889 г. насам), антологии от рода на «Родна китка» (Б. Цонев, 1916), «Книга на песните» (Пенчо Славейков, 1917), «Българска народна поезия» (Б. Ангелов и М. Арнаудов, 1922), «Трем

на българската народна историческа епика» (Б. Ангелов и Хр. Вакарелски, 1936), «Сенки из невиделица» (Б. Ангелов и Хр. Вакарелски, 1939), «Книга на народната лирика» (Б. Ангелов и Хр. Вакарелски, 1946), дванадесеттомното издание на «Български писател» «Българско народно творчество» (1961—1963) и др. За задачата, която ние си поставяме да решаваме — отношенията между фолклор и литература и особено ролята на фолклора в развитието на българската литература от Възраждането насам — този момент е извънредно важен. Става дума за съотношения между обнародвани и следователно фиксирани текстове, поставени при еднакви условия и подчиняващи се на еднакви закономерности с литературните. Никога не бива да забравяме тази нова фаза от живота на фолклорните произведения.

Сближаването и отдалечаването между народно и лично творчество личат най-добре при исторически поглед. Както бе посочено, фолклорът се появява преди литературното творчество, създава се още в безписмения период от развитието на народите и в докласовото общество представя словесното поетическо изкуство изобщо — литература не съществува. В повечето случаи фолклорът послужва като изходна точка за развитието на литературата (например в историята на старогръцката литература, в ново време у някои народи в границите на Съветския съюз). Но това не

може да се приеме като закономерност. Още Б. Пенев изтъкна, че старата българска литература не се е развила от народното творчество и не се явява негово естествено продължение.[1] След появата на писмеността фолклор и литература се развиват паралелно. Литературата е достояние предимно на господствуващите класи, а фолклорът е творчество на трудовите маси. Техните взаимоотношения са твърде сложни — характеризират се ту с пълно противопоставяне, ту със сближаване и взаимно проникване. Очевидно тези отношения са обусловени от определени исторически обстоятелства. С развитието и демократизирането на културата народното творчество все повече губи своя терен, но заедно с това оказва, особено в епохата на романтизма, силно влияние върху литературата. Трудно е все още да се очертаят отношенията между фолклор и литература в социалистическото общество. Социалистическите революции свариха отделните народи в различен етап на историческо и културно развитие. Там, където фолклорът бе жива художествена традиция, несъмнено се върви към известно сближаване на фолклор и литература, защото те вече служат на еднакви цели и изразяват еднакви обществени интереси. Фолклорът претърпява и значителни формални изменения (възприема много елементи от личното творчество), което обаче не води до сливане с литературата; той запазва най-важните си специфични белези.

Изследването на отношенията между фолклор и литература не бива да се свежда само до взаимните въздействия, при все че този въпрос е един от най-важните, особено що се касае до ролята, която фолклорът играе в развитието на новата българска литература. Случаите на близост не могат да бъдат обяснявани само като резултат на влияния — тук има и редица явления от типологичен характер. Извънредно интересно е успоредното развитие на литература и фолклор в течение на вековете — с тяхното отношение към действителността, с техните принципи на изображение, с тяхната обществена роля. При такова проследяване се разкриват възможностите и ограни-

[1] Б. Пенев, История на новата българска литература, I, 1930, с. 117.

чеността на едната или другата форма на художествено творчество през различните исторически епохи.

II

Ако хвърлим поглед върху многовековната история на българското словесно поетическо творчество, ще отбележим веднага два потока — устно и писмено творчество. Колкото и да са близки и свързани помежду си, мъчно можем да ги обединим в обща историческа схема, не е възможно да ги подчиним на една историческа периодизация.[1] Но това не отрича възможността за паралелно проследяване на тяхното развитие — то ще хвърли интересна светлина върху насоките и формите, в които се проявяват поетическото съзнание и художествените търсения на нашия народ през вековете.

Словесното поетическо творчество предхожда писменото, но ние не познаваме неговите произведения от ранните епохи, защото те не са били фиксирани писмено. Записите на българските фолклорни творби са от късен период — масово от XIX в. насам. Познати са само два епизодични записа от по-ранна епоха. Първият е от XVI в.; касае се за три български народни песни, намиращи се в един български речник от Костурско (с гръцки букви), в гръцки ръкопис, който се пази във Ватикана.[2] В началото на XVIII в. други три български песни биват записани от български преселници в Австро-Унгария в един сборник, който се намира в университетската библиотека на Ерланген.[3] Но за ранното съществуване на българския фолклор имаме доста косвени свидетелства: исторически посочвания, писмени данни в съчинения, пътеписи и дневници на чужди пътешественици, народни легенди и т. н.[4] Анализът на записаните късно фолклорни

---

[1] Вж. П. Динеков, Фолклорът и историята на българската литература. Литературна мисъл, I, 1957, кн. 6; също в «Литературни въпроси», 1963, с. 89— 118.

[2] C. Gianneli, A. Vaillant, Un lexique macédonien du XVI-e siècle. Paris, 1958. Речникът започва с думите: Αρχ(ὴ) с ἐν Βυλγατίσις ριμάτυ (Начало. Български слова).

[3] Г. Геземан, Ерлангенски рукопис старих српскохрватских народних песама, Ср. Карловци, 1925.

[4] П. Динеков, Бълграски фолклор, I, София, 1959, с. 156—167.

творби ни дава възможност да открием в тях по-стари пластове. Следователно не може да има никакво съмнение в съществуването на български фолклор в далечни епохи.

Не е възможно да се установи началото на българското устно поетическо творчество — то се губи в един предисторически период. Сложността на решението на този въпрос иде и от особения етнически произход на българския народ: в основната славянска маса са се влели прабългарските племена, а при заселването си на Балканския полуостров славяните са получили наследство от завареното тракийско население, претърпели са влияния от старогръцкия, византийския и западния свят. Известна, най-обща представа за характера и състоянието на българския фолклор можем да си изградим главно въз основа на косвени данни едва за периода от VIII—IX в. Картината на историческото развитие на народното ни поетическо творчество става по-конкретна за епохата от XIV—XV в. нататък, защото към нея можем да отнесем отделни групи произведения, познати ни по записи — макар и в по-късна редакция — от XIX и XX в.[1]

Съвършено друго е положението при историята на българската литература — нейното начало е лесно установимо, понеже се касае за фиксирани писмено паметници. Най-ранният ѝ етап се представя от първобългарските каменни надписи на гръцки език — те произхождат от VIII и IX в. Запазени са над 80 такива надписи, ценни не само като исторически извори, но и като първи документи на българската мисъл и художествени търсения в писмено слово. Днес вече никой не отрича мястото на първобългарските надписи в историята на нашата литература. Но също така трябва да се признае, че нейното истинско развитие и бързо разцъфтяване започва тогава, когато се създава славянска азбука и възникват произведения на родния, славянския език. Това развитие начева през втората половина на IX в.; през X в. българската литература вече има високи постижения, през XIV в. с Евтимиевата книжовна школа тя преживява нов, втори разцвет. Турското завоевание в края на XIV в. ѝ нанася тежък удар.

[1] Вж. основните периоди в развитието на устното народно творчество в «Български фолклор», с. 172—204.

Трудно е да се търсят някакви закономерности в интензивността на развитието, във възхода и упадъка на устното и писменото поетическо творчество у нас — през всичките периоди от VIII—IX в. насам те се развиват паралелно, движат се от различни обществени среди, следователно не може да се говори за процес на смяна, за предаване на щафетата от едни ръце в други. И все пак, като се изхожда от онова, което е достигнало до нас, от онова, което за нас представя фактическо наследство, като че известна закономерност може да се очертае: до края на XIV в. доминират литературните творби, защото не разполагаме с никакви конкретни произведения на фолклора през този период и за неговото състояние можем само да гадаем. Националната творческа мисъл се представя от забележителни писатели и произведения — от Кирил и Методий и техните ученици, от книжовния резцвет през Симеоновия век до Търновската школа на патриарх

Евтимий. Обратно, от XV в. нататък литературният живот се развива в обстановката на тежко политическо робство и трябва да преодолява огромни трудности. Той не замира никога, въпреки всичко създава интересни писатели и творби, чрез дамаскинските сборници през XVII и XVIII в. поема посока на демократизация, която проправя пътя на възрожденската ни литература. Но ако потърсим развитието на устното поетическо творчество през тази епоха, картината е съвършено друга: от този период са огромната част от стигналите до нас юнашки, исторически и хайдушки песни, които представят великолепно художествено богатство, открито и смело дават израз на надеждите и вярата, мъките и страданията, патриотичните мечти и устреми на българския народ. Главно чрез тях се разкрива националната душа, те са основното огниво на националното и естетическото възпитание. Периодът на Възраждането отново променя ролите: фолклорът завършва своята възходяща линия към средата на XIX в. и отстъпва мястото си на литературата, която става основният изразител на народните тежнения.

Тези най-общи исторически съотношения между фолклор и литература търпят сериозни поправки, уточнявания и допълнения, когато се докоснем до подробностите, когато направим едно по-детайлирано съпоставяне. Най-напред трябва да се изтъкне, че

се касае за явления с твърде различен произход и с различна социална основа. Свързана с грамотността, литературата — и по отношение на твореца, и по отношение на потребителя — засяга ограничена част от населението. Разбира се, тук положението не е еднакво в отделните епохи. Очевидно първобългарските надписи от VIII—IX в., написани на гръцки език, са били достъпни за малцина. Но със създаването на славянска писменост значително се разширяват кръговете на грамотността. Такава задача си поставят както владетелите — княз Борис и цар Симеон, така и учениците на Кирил и Методий, които дохождат в България през 80-те години на IX в. Климент развива широка просветна дейност в западните предели на тогавашната българска държава; в Преславската област се създават забележителни литературни творби и се превеждат голям брой произведения на християнско-византийската литература за задоволяване на определени обществени нужди. Тези произведения стигат до по-широка среда не само по писмен път, но и чрез проповедта, устното слово — то представя дори особен литературен жанр, разработван още в този най-ранен период от Климент Охридски, Константин Преславски, Йоан Екзарх и др.

В зависимост от политическата съдба на българския народ през следващите епохи грамотността засяга по-голяма или по-малка част от него, но тя никога не изчезва. За това свидетелствува непрекъснатото съществуване на писмеността в нейните разнообразни форми. Приписките по ръкописите дават интересни сведения за социалния състав на грамотните (книжовници и читатели). Но каквото и да говорим за развитието на грамотността в нашето средновековие, в условията на феодализма тя все пак има ограничен социален обсег, обхваща главно духовенството и господствуващите класи, най-тясно е свързана с църквата. Това вече определя и общия характер на литературата, която се създава. Независимо от факта, че тая литература достига високо развитие, че създава забележителни литературни произведения, че разработва важни проблеми на времето, в което се развива, в нея гласът на народните маси рядко се чува. Разбира се, това не значи, че в старобългарската литература липсват актуални теми, че тя не се докосва до болните въпроси на действителността, че не засяга на-

родните страдания и вълнения. За това свидетелствуват такива факти като произведенията, посветени на защитата на славянската писменост и култура, изображението на живота на монашеството и народа в беседата на Презвитер Козма, картините от последните дни на Търново в похвалното слово на Григорий Цамблак за патриарх Евтимий, житията за софийските мъченици през XVI в., българската хроника от началото на XV в., разказът на поп Методи Драгинов за помохамеданчването на чепинските българи и т.н. Към това трябва да се прибавят апокрифите, богомилската книжнина, някои народни жития, дамаскините и други старобългарски творби, които очертават демократичната линия в литературното развитие. Обаче общата сфера, в която се движи старобългарската литература, е твърде абстрактна, откъсната от бликащия поток на непосредния живот, зареяна в богословски и философски проблеми, изградена върху отвлечена образност и символика. И нейният идейно-образен свят, и нейните естетически норми, и нейните жанрови форми нямат народни извори, идат от господствуващата на целия европейски югоизток и отчасти в предна Азия и северна Африка християнско-византийска култура. Това е една напълно естествена насока на развитие след приемането на християнството през IX в.

Друг облик и други корени има устното поетическо творчество. И то изпитва влиянието на християнската черковна идеология (в обредните песни, в митическите песни с религиозно-християнска тематика, в религиозните легенди и др.), и то се докосва до чужди народи и чужди култури (това показва много добре широко развитата миграция на теми и мотиви, образи и сюжети в песните, приказките, пословиците и т. н.); то търпи дори въздействието на литературата още през Средновековието (разкази, апокрифи, легенди), но се ражда като изкуство дълбоко в народните недра. Създават го безименни творци от народа, шлифова се по време на своето разпространение, преминавайки от поколение на поколение, от територия на територия, от век на век, усъвършенствува се и се дотворява. Това е най-общият път на развитието на фолклора. За нас в случая е важно да отбележим неговата дълбока свързаност с народната среда, което му придава и особен социален облик, определя неговото вътрешно съдържание, обуславя естетическите му норми.

Фолклорът отразява цялото богатство на народната душевност. Днес е трудно да открием следите на субстрата (тракийското население), да отличим прабългарски и славянски елементи в остатъците от езическия мироглед, но тези остатъци са очевидни в обредните и митическите песни, в наричанията. Както е добре известно, християнската черква е била принудена да се съобразява с мъчно изкоренимите езически представи на народа и да се приспособява към тях. В същност периодът на двоеверие никога не изчезва окончателно. Много интересни са в това отношение наблюденията на Йорд. Захариев от Краище, Кюстендилско: «В религиозно отношение краишчанинът е повече езичник, отколкото християнин. . . Християнството не е оказало почти никакво влияние за изкореняването на езичеството, а, тъкмо обратно — много езически елементи са се така свързали с християнските обреди, та сега е мъчно да се познае кое е по-старо. Краишчанинът никога не се счита така силно обвързан с християнските си религиозни задължения и обичаи, както с тия от старо езическо време.»[1] И това е наблюдавано в ново време, а колко повече важи то за Средновековието.

За готовността на народните маси да се откъснат бързо от официалния християнски мироглед говори още един факт — силното влияние на богомилските идеи. Следата, която те са оставили в народното съзнание в течение на векове, дори след като богомилското учение изчезва, се вижда от народните приказки с богомилски елементи.[2]

Следователно фолклор и литература са израснали върху различна мирогледна основа, развиват се в различна социална среда и когато в Средновековието се докосват, те се срещат в низините — там, където живеят апокрифи, разкази, народни жития, легенди.

Съпоставен с литературата, в своето историческо развитие фолклорът върви по свой самостоен път. Доколкото можем да съдим по исторически вести и от запазени стари черти в песни, легенди, пословици, обреди, заклинания и т. н., през VIII и IX в., на пре-

---

[1] Йорд. Захариев, Кюстендилско Краище, СбНУ, кн. 32, 1918, с. 143—5.

[2] Вж. Йорд. Иванов, Богомилски книги и легенди, София, 1925, с. 327—382.

хода от общинско-родовия строй към ранния феодализъм, вече е съществувала обредна поезия, в която езически и християнски елементи са се смесвали. Тя е отразявала много моменти от бита и от емоционалния живот на човека. За периода до XIV в. също говорим само по предположения. Устното поетическо творчество се обогатява жанрово и по съдържание. Това важи особено за песенното творчество, в което проникват теми от политическата съдба на народа. Някои наши фолклористи свързват с XIII и XIV в. отделни песни за татарски отвличания, походи и войски, като: «Рада влахиня» (в Миладиновия сборник, № 70), «Магда невеста, пленена от татари» (в сборника на В. Чолаков, с. 338), «Хан Татар и Тодорка» (СбНУ, кн. 26, № 25), «Цар Мурад и стар игумен» (в Миладиновия сборник, № 48), «Младоженец-войник» (Н. Бончев, Сборник от български народни песни, 1884, № 51 и др.[1]

Такова богато развитие на лирическата песен (а може би отчасти и на епическата) има като съответствие в литературата през този период съвършено друг тип поезия — стихотворения, похвали, служби с абстрактна образност, в сферата на съвършено друга мисловност и емоционалност. Що се отнася до количествените пропорции, нещата са несравними. Това важи и за следващите векове, до първите десетилетия на XIX в., когато поезията все още заема минимално място в литературата.

От втората половина на XIV в., когато за състоянието на българския фолклор можем да говорим с по-голяма сигурност, устното поетическо творчество отразява широко личния живот, бита и историческата съдба на народа. И при това в забележително жанрово разнообразие — юнашки, исторически, митически, хайдушки, семейно-битови и социални песни, приказки, анекдоти, легенди, предания, пословици и т. н. в достъпни поетически форми, на език понятен, близък, жив, основан върху говоримите диалекти, докато в литературата живата реч си пробива път бавно много по-късно. Фолклорът е действително огледало на все-

---

[1] Б. Ангелов, Българската народна историческа балада, Сп. Учил. преглед, г. XXXI, 1932, с. 37—52; Б. Ангелови Хр. Вакарелски, Сенки из невиделица, София, 1936, с. 414.

кидневния живот на народа и памет на неговото историческо минало (разбира се, с ограничения във времето, защото често новите събития изместват от народното съзнание стария спомен; Кралимарковският цикъл поглъща до голяма степен песните за Момчил и други предходни юнаци). И още нещо — той играе много по-голяма роля за запазването на народното съзнание до епохата на възраждането, отколкото литературата (особено юнашките, историческите и хайдушките песни).

Съпоставките с литературното развитие в Средновековието са много интересни — през епохата на турското робство се увеличава тематично-идейната близост в най-общи мерки: тежката съдба на народа не може да не докосне и съзнанието на писателите. Литературата поема пътя на демократизацията — една сфера, в която поради самата си природа фолклорът исконно живее. Ако обновяването на нашата литература е все още плахо през XVIII в. и се извършва истински едва в XIX в. с високите художествени постижения в поезията на Д. Чинтулов, П. Р. Славейков и Хр. Ботев, хайдушките песни през XVIII в. вече имат удивителни образци. От тоя факт могат да се направят твърде интересни заключения — за началото на нашето възраждане в областта на поетическото творчество, за ролята на фолклора в естетическото развитие на българския народ.

Очевидно е, че когато съпоставяме фолклор и литература в Средновековието, ние стигаме до заключението, че се касае за две различни творчески системи, за два различни свята като идейно, образно и емоционално съдържание и естетика. Допирните точки между тях и взаимните им проникванията са твърде ограничени.[1] Ние не можем да не държим сметка за всички предимства, които има фолклорът като изкуство, родено в народната среда, близко на народната душевност, отразяващо народния живот и народната

[1] Освен цитираната книга на Йорд. Иванов «Богомилски книги и легенди» вж. още Цв. Вранска (Романска), Апокрифите за Богородица и българската народна песен. СбБАН, кн. 34, 1940; Д. Петканова-Тотева. Апокрифна литература и фолклор — в книгата ѝ «Въпроси на старобългарската литература», София, 1966, с. 121—159; тук са посочени и студиите на М. Драгоманов в СбНУ, кн. I, IV, VII, VIII, 1889—1894.

съдба във форми, от една страна, изумително художествени, а, от друга — достъпни и непосредно въздействуващи. Но заедно с това една подобна констатация в никакъв случай не бива да ни води до пълно противопоставяне на двете области словесно творчество и до подценяване на историческата роля на старата българска литература. Тя има също своите важни положителни страни: разработва сериозни философски и естественонаучни проблеми, издига българското мислене на равнището на средновековната европейска култура, създава забележителни художествени произведения, отговарящи на естетическия канон на епохата, играе значителна роля в защитата на славянската писменост и културните придобивки на българския народ, в редица творби докосва трагичната национална съдба, развива и пази старобългарския литературен език.

Ето защо аз съм склонен да разглеждам съотношенията между фолклор и литература в Средновековието не по пътя, избран от Пенчо Славейков в неговата известна статия «Българската народна песен» (1904). Пълното противопоставяне води до несправедливо подценяване и отрицание. Фолклор и литература през този период са две страни на една и съща дейност; в своята съвкупност те представят духовният живот на българския народ през десет века. Нашата задача трябва да бъде да търсим синтезата, а не взаимното изключване. Обединени, те взаимно се допълват: фолклорът разкрива живо, увлекателно, искрено, вълнуващо, многобагрено непосредния живот на човека и народа — както в обикновеното му всекидневие, така и в моментите на исторически изпитания, а литературата се домогва да решава големите философски проблеми, дава израз на идейните търсения на средновековния човек — в рамките на официалната християнска идеология и в опитите да се освободи от нея. Фолклорът и литературата издигат два различни естетически идеала, но в усилията да бъдат осъществени тези идеали нашият народ, взет като цяло, показва мечтата си за красота, вековния си стремеж да постигне прекрасното.

Че се касае в края на краищата за две духовни стихии, които в своето историческо развитие могат не само да се срещат и докоснат, но да се преплетат и да тръгнат по общ път, показва съдбата на нашата

литература в епохата на Възраждането и ролята, която изиграва народното поетическо творчество за основното преобразяване на литературата.

III

Възникването на новата българска литература през втората половина на XVIII и бързият ѝ напредък през XIX в. представят твърде сложно явление, за да могат да бъдат обяснени изключително със силното въздействие на фолклора. Дълбоките изменения, настъпили в социалната структура на българския народ, създават обстановка за сравнително бързо културно развитие. В тоя процес се оформя и новата българска литература, следвайки един образец, който ѝ очертават напредналите европейски народи и който отговаря на обществено-икономическите условия, на нуждите на новото българско общество. Очевидно е, че контактите с литературата на другите балкански страни, с европейското литературно развитие и особено с руската литература играят много важна роля.

Тук може да се постави и въпросът за развитието на известни традиции на самата българска литература, за вътрешни закономерности, които действуват в нейното движение напред и я приближават до естетическия модел на новото време.

Несъмнено е обаче, че влиянието на фолклора е един от най-важните фактори както за цялостното развитие на литературата, така и за развитието на отделни жанрове, за формирането на редица писатели, за създаването на забележителни отделни художествени произведения. За да се очертае правилно това влияние, трябва да се изяснят няколко въпроса. Преди всичко трябва да се изтъкне, че това влияние не е стихийно и несъзнателно, както през Средновековието (Б. Пенев го нарича «случайно, външно и изключително»)[1], а е осъзнато, превръща се в литературна програма. То е свързано най-тясно и със събуждането на интереса към народното поетическо творчество, и с полагането на основите на българската фолклористика, има идейните си корени в романтизма.

Представя голям интерес да се издирят и анали-

[1] Б. Пенев, История на новата българска литература, I, с. 116.

зират всички ония податки в печат, кореспонденция, спомени, изповеди, които сочат как се оформя у нас през XIX в. схващането за необходимостта от използуване на фолклора в творческата работа на писателите. До това схващане не се стига веднага нито в теоретическата мисъл, нито в художествената практика. Интересното е, че известни въздействия на народната песен могат да се намерят през втората половина на XVIII в. в католишката книжнина, особено в поезията на католишкия свещеник, а по-късно епископ Павел Дуванлийски. В преводните и оригиналните му стихотворения се забелязват някои следи от народнопесенната образност и поетика.[1] Доколко тук може да става дума за съзнателно обръщане към фолклора, е въпрос на по-специално изследване. По-важно е да се изтъкне, че поради затвореността и изолираността на католишката книжнина от общобългарския литературен процес този факт остава без особено зна-
270 чение, няма никаква връзка с ролята, която фолклорът играе в развитието на българската литература през XIX в. Първата поетическа — при това печатана — творба, в която е очевидно въздействието на народното творчество, се явява в 1845 г. — «Стоян и Рада» на Н. Геров. През същото това време вече П. Р. Славейков е оценил високо народната песен (през 1847 г. съобщава, че е събрал над две хиляди народни песни), а в началото на 50-те години прави първите опити да използува фолклорни теми и образи: съобщава на Н. К. Палаузов, че е започнал да пише «поема по народна поезия» с герой Крали Марко, че ще си послужи широко с народните епически песни, а една година по-късно вече пише и поемата «Бойка, българска войница». В «Летоструй» от 1876 г. Славейков формулира своето убеждение, станало отдавна негово художествено верую: народните песни «са току кажи единствената наша чистонародна стара и нова книжнина, те не служат само за езикословни и други придирвания, но трябва да служат и като образци в изящни творения на народен дух». След Н. Геров и П. Р. Славейков народната песен влиза в творческата лаборатория на Раковски, Н. Козлев, К. Миладинов, Л. Каравелов, Хр. Ботев и из-

---

[1] Вж. Л. Милетич, Нашите павликяни, СбНУ, XIX, 1903, с. 231—248.

играва първостепенна роля за развитието на българската поезия.

Не такава е обаче нейната функция в първите десетилетия на века, когато се правят ранните стихотворни опити — тя не съществува пред погледа на книжовниците, образците се търсят другаде в лирически строй и образност, в стих и език. Нещо повече, както добре изтъкна Г. Гачев в своята интересна книга «Ускоренное развитие литературы», литературният процес се развива в посока на преодоляване на «фолклорното съзнание» като наивно-поетическо миросъзерцание, характерно за патриархалния тип материално производство, като неразчленена, универсална форма на обществено съзнание в епохата на робството.[1] В тоя естествен стремеж за излизане от патриархалните форми на бита и културата съвременниците не оценяват естетическата стойност на народните песни, търсят нови песни — от градски тип, и ги намират в гръцката и турската популярна любовна поезия, която не е само «разтуха на младите», но се превръща и в творчески образец. П. Р. Славейков минава по този път. Първите стихотворци намират образците си в руската, гръцката и сръбската поезия от XVIII и началото на XIX в. Постепенното развитие на българската фолклористика, вниманието, което отделят на нашия фолклор чужди учени като В. Караджич, Ю. И. Венелин, В. Григорович, П. Безсонов и др., издаването на забележителните сборници на Ст. Веркович и Братя Миладинови, където се дава висока оценка на народното творчество (Миладиновци наричат народа «всекогашен и велик певец», а Веркович сравнява певицата Дафина с Омир, назовавайки я «българска Омирка»), запознаването с опита на чуждите литератури, особено от епохата на романтизма — всичко това извършва истински поврат в съзнанието на поетите.

Влиянието на фолклора не се ограничава само в областта на стихотворните жанрове, при все че там е най-силно и поради това най-очевидно. То засяга и прозата в широкия смисъл на думата — белетристика, мемоари, публицистика, фейлетони, хумор. Г. Гачев търси това влияние в «История славеноболгарская» на Паисий, определяйки я като «произведение на син-

[1] Г. Гачев, Ускоренное развитие литературы, Москва, 1964, с. 21.

кретичната литература, явяваща се за своето време моноформа на идеологията»[1]. От това гледище би трябвало да бъдат подложени на анализ съчиненията на Софроний. Сатирата, хуморът и фейлетоните на П. Р. Славейков са погълнали много елементи на фолклора. Първите прояви на българската белетристика (В. Друмев, Л. Каравелов, Ил. Р. Блъсков) не са възникнали извън сферата на фолклорната традиция. Интересни перспективи в това отношение би разкрил и анализът на нашата проза след Освобождението. Тук не се касае толкова за заемане на теми и образи, колкото за използуване на жанрови и стилистични похвати. С подобен подход е свързан големият въпрос за участието на фолклора в оформянето на някои жанрове в новата българска литература — преди всичко стихотворните. В това отношение примерът с възрожденската поема е категоричен.

Един от основните въпроси, които трябва да бъдат

решавани, когато става дума за влиянието на фолклора, е въпросът за характера и формите на това влияние. Най-честият изследователски проблем е фолклоризмът — анализ на фолклорните елементи в една литературна творба (използуване на фолклорен мотив, тема, образи, стилистични средства, език). Фолклоризмът е често явление, но с него не могат да се изчерпят сложните взаимоотношения между фолклор и литература. Фолклоризмът не характеризира например развитието на българската предосвобожденска литература, а се явява като известна закономерност покъсно, след Освобождението. Очевидно е, че когато се формира една литература от нов тип, каквато е литературата на Възраждането, когато се раждат новите форми и се обособяват отделните жанрове, действуват подълбоки зависимости. Като се изключи Н. Геров («Стоян и Рада»), у нито един предосвобожденски автор фолклоризмът не играе значителна роля. П. Р. Славейков говори през 50-те години за разработки на народнопесенни теми (темата за Крали Марко), но фолклоризмът не характеризира цялостното му поетическо творчество. И най-близките външно до фолклора творби, като «Изворът на белоногата», «Бойка войвода» и «Кракра Пернишки»,не пренасят готови теми и образи. Това важи също за Раковски («Горски пътник») и

[1] Г. Гачев, пос. книга, с. 25.

Н. Козлев («Черен арап и хайдут Сидер»), а още повече за Ботев. Очевидно е, че тук се касае за по-сложни явления — не за установяване на конкретни фолклорни извори и текстуална близост; «реалното влияние на литературата върху фолклора е много по-широко от онова, което се материализира в емпирично нагледни съприкосновения на литературните произведения с фолклора»[1].

В развитието на нашата възрожденска литература фолклорът участвува като определена система от художествени принципи в творчеството на отделни писатели, в тяхното естетическо възпитание, в създаване на основните особености, които характеризират литературното им дело. И понеже се касае за най-значителните представители на литературното движение през този период, очевидно е, че имаме работа с едно явление от широк мащаб, с една специфична особеност на литературния процес. От проблем за формиране на отделните писатели влиянието на фолклора се превръща в проблем за формиране на самата литература, за нейното обръщане към важни традиции на народното поетическо творчество. Ето тук именно се срещат различните пътища на фолклор и литература, двата потока на словесното поетическо изкуство. При новите обществено-исторически условия литературата руши старите средновековни естетически канони и търси нови идеи, образи и форми, за да изпълни своята обществена функция при възраждане на нацията и формиране на националното освободително движение.

Търсейки в широк план, по-цялостно, в общия облик онова, което фолклорът внася в новата българска литература, П. Зарев вижда основния момент, най-същественото в «сетивността», в «опредметяването» — в противовес на мисловното начало, което преобладава в старата литература: «Срещата с фолклора опредметява литературата, връща ѝ *силата на сетивността*, свързва я със земята и пространството, с тялото на човека, с образа на природата и слънцето, с представите, взети от близкия свят.»[2] Колкото и това наблюдение да

[1] Л. И. Емельянов, Изучение отношений литературы к фольклору.— Вопросы методологии литературоведения, М. — Л., 1966, с. 259.

[2] П. Зарев,— Панорама на българската литература, т. I, ч. II, 1967, с. 511—512.

е интересно,колкото и правда да има в него, все пак ролята на фолклора се абсолютизира. Тук се касае за създаване на ново поетическо светоусещане при една сложна обстановка, при тласъци, които идат от обществената повеля, от контакта с другите литератури и естествено и от естетическия свят на фолклора.

Прав е Зарев, когато изтъква не само единството, но и основното противоречие, което съществува между фолклор и литература през Възраждането. То се проявява в отношението към актуалните въпроси на съвременността. Народното творчество «рядко преминава границите на народно-битовото, рядко навлиза в гражданските отношения и борби.» . . .«Поетът черпи вдъхновение и образи от фолклора с постоянния нравствен свят на българина в него и напуска царството на фолклора, за да изрази нови съвременни граждански идеи.»[1]

Ясно е, че фолклорът не е нито единственият стимул, нито единственият източник при формиране на българ-

ската възрожденска литература, но несъмнено той притежава огромен опит — като образно и емоционално съдържание, като естетическа система, като обществено въздействие. Нашите възрожденски писатели го познават от родната си среда, от непосредния си досег с него, но като художествен принцип и литературно-творчески стимул го откриват и осъзнават в атмосферата на възрожденските търсения на опора в националните традиции и в народностното начало не без влиянието на европейския литературен романтизъм.

В отделни художествени области като поезията фолклорът достига почти безгранични възможности за въздействие. Това въздействие се движи в сферата на образите, изразните средства, езика, формирането на отделните жанрове, в стихосложението. В областта на прозата то е по-ограничено и засяга по-малко идейно-образното съдържание и повече някои принципи на изображение и стилно-езикови похвати. В създаването на възрожденската драма то не участвува, защото нашето народно поетическо творчество не познава завършената театрално-драматическа форма; не беше нужно възрожденският ни театър да повтори пътя на старогръцката драма, след като световната литература бе създала отдавна драмата и имаше натрупан в това отношение готов опит.

---

[1] П. Зарев, Панорама на българската литература, т. I, ч. II, 1967, с. 508—509.

Но колко е голяма ролята на фолклора в развитието на поезията, показва обстоятелството, че тя, след като беше се лутала в началото да търси най-подходящите принципи на стихосложение и в средата на века бе вече създала силабо-тоническия стих главно чрез творчеството на Д. Чинтулов и П. Р. Славейков, по-късно, под влиянието на народната песен, подири нови стихови форми и ги създаде — стиха на Хр. Ботев. Заедно с това продължаваше да използува в отделни случаи и традиционните форми на народнопесенното стихосложение. И тук обръщането към традицията на фолклора не беше случайно явление.

Поетическото творчество на П. Р. Славейков и Ботев показа какво значи такова обръщане и използуване на вековния естетически опит на народа. Стремейки се да нарисува важни моменти от живота на българския народ, да разкрие неговия бит и душевност, Славейков използува образците, до които народното творчество отдавна беше се домогнало, той навлезе в образния свят на девойки, привързани към своя дом и към народните морални устои, на жени и мъже, които се борят за защита на родината, на лични отношения в национална битова атмосфера. Славейков не пренасяше от фолклора в своето творчество нито готови теми, нито сюжетни постройки, но използува фолклорните принципи на изображение, народнопесенната стилистика, народния стих; върху основата на народнопесенните видове изгради жанровите и стиховите особености на българската възрожденска поема. Сравнението на «Извора на белоногата» с народните епически песни (битовата новела, хайдушката и историческата песен) добре показва това.

Славейков е познавал много добре народния художествен опит. Връзката му с народната песен значи дълбоко сродяване с нея, органическо усвояване на естетическия подход на безименните народни певци. Славейков твори като тях, изхождайки от жизнени впечатления и от една позната художествена традиция. Творческото му умение се проявява в органичното раждане на творби като «Извора на белоногата» в духа и стила на народната поезия. Върху тая основа вече могат да се разберат и народнопесенните изразни средства, които използува.

Дълбокото сродяване с народната песен при Славейков върви по два пътя — пътя на фолклориста, който грижливо събира и проучва произведенията на

фолклора, и непосредната близост с народното творчество, от детски години, в семейната и обществената среда, в която живее. Това му позволява да погълне цялата атмосфера на фолклора и да я трансформира успешно в своите творби.

Огромна роля изиграла народната песен в творческите търсения на Хр. Ботев. Поет, надарен с изключителна обществена отзивчивост, с най-тънкия душевен орган за долавяне на историческите стремежи на народните маси, с най-съвършения емоционален и интелектуален апарат за доближаване до историческите тенденции на своето време, в народната песен той откри един цял свят от образи и форми, които отговаряха на идейно-естетическия му идеал. Разбира се, ще бъде неправилно да се смята, че този свят му бе достатъчен — той допълваше органически онова, до което поетът се беше домогнал, усвоявайки революционните традиции на нашата и световната, главно руската литература.

Във фолклора Ботев се обърна към образи и форми, в които се отразяваха най-ярко както народностните, патриотичните, социалните стремежи и тежнения, така и народният естетически опит — това бе преди всичко хайдушката песен (без да се ограничава само с нея досегът му с фолклора). Но Ботев подчини народнопоетическите елементи, с които изграждаше тъканта на своята поезия, на по-висока, революционно-демократическа идейност. Средствата на народния (фолклорния) език се оказаха недостатъчни, за да изразят неговата мисъл, и той потърси нова лексика, свързана с политическия живот и революционната идеология. Ботевата поезия не представя външно подражание или механично съчетание на народнопесенни и литературни елементи. Силната творческа индивидуалност на поета му позволи да създаде органически единни, неповторими творби и да издигне за по-малко от десет години творчески живот българската поезия на необикновено високо равнище.

Ако изхождаме от поезията на Ботев, която най-ярко изразява развойните тенденции и художествените постижения на българската литература през Възраждането, ролята на фолклора трябва да се определи като търсене и постигане на национално идейно-образно и естетическо лице на една литература, която тръгва по нов път и се създава като качествено ново явление в сравнение със средновековната литературна традиция.

Този процес в развитието на българската литература бе завършен до Освобождението: българската литература намери своя път на художествено творчество с нова естетика и поетика, коренно различно от художествения свят на Средновековието, в основните жанрови норми на съвременната, «модерната» литература, литературата на новото време. В следосвобожденския период пред българската литература се поставиха нови задачи, затова се измени и значително по-нататъшната роля на фолклора. Ако между тези задачи трябва да се посочи на първо място укрепването на реализма (и то главно на критическия реализъм), необходимо е да се отбележи, че фолклорът не разполага с безгранични възможности. Като изкуство, създадено — по израза на Л. И. Емелянов — при относителна неразвитост на художественото мислене, той е исторически ограничен.Съветският автор отбелязва, че редица особености на фолклора не се поддават за използуване при реализма:« Като се стреми върху материала на фолклора да постигне националното възприятие, да усвои възможностите на националния език като оръдие за реалистично отражение и т.н., разбира се, писателят не може да взема тези елементи в ония понякога примитивни форми,в каквито те са били закрепени в самия фолклор. В такива сфери като изкуството на композицията, индивидуализацията на образа, чувството за конкретния обект на отражението и свързаното с него единство и пълнота на израза литературата по силата на естествените условия разполагаше несравнено с по-голям опит, отколкото фолклорът и не можеше, разбира се, да се учи у него на всичко това.»[1]

С това се обяснява по-ограниченото въздействие на фолклора в новия,следосвобожденския етап от развитието на нашата литература, но с това не се изключва изобщо възможността той да упражнява и тогава свое определено влияние. Това показват и фактите дори при писателите-реалисти. Още Пенчо Славейков обърна внимание, че могат да се намерят известни връзки между любовните народни песни и повестта на Т. Г. Влайков «Дядовата Славчова унука»: «Досега само един български писател, Веселин, знаещ добре народния живот, е смогнал да вникне в любовта на нашия селянин и да я възсъздаде с такъв свенлив реализъм, както сам наро-

[1] Вопросы методологии литературоведения, с. 276.

дът я възсъздава в своите песни.»[1] Наистина тук може да става повече дума за типологични сходства, отколкото за преки въздействия, но несъмнено е едно, че народната песен отразява правдиво и непосредно преживяното и пречувствуваното.[2] В това отношение тя способствува за закрепването на реализма в нашата следосвобожденска белетристика, особено у изобразителите на селския живот. Това личи не само у Влайков, но и у един Елин Пелин, при все че не може да се говори нито за преки заемки, нито за разработка на мотиви от народното творчество. Художественият опит на народния певец тук е вътрешно асимилиран.

Връзката между литература и фолклор в следосвобожденския период не може да се разглежда като явление с постоянни признаци и установени веднъж завинаги насоки. Характерът на взаимоотношенията се мени — както в зависимост от основните задачи, които стоят пред литературата, така и в зависимост от творческия темперамент и природата на писателя. Оттук и трудността всички случаи да се подведат под общ теоретически знаменател. Но несъмнено е едно, че писателите са се обръщали не случайно към народното художествено мислене.

Ценител на народната поезия, след Освобождението Вазов пръв дава пример на художествено използуване на фолклора. Като оставим настрана няколкото стихотворения, които пише в Пловдив по народни мотиви, почерпани от сборниците на Братя Миладинови и Дозон («Татунчо», «Либен и планина», «Змия в пазуха», «Майчин съвет» и др.), значителен и интересен опит представя поемата «В царството на самодивите». Вазов търси изход от вътрешни душевни терзания във фантастичния свят на народната поезия. Сам отбелязва: «Фолклорният материал в тая поема е черпан из народните поверия, из сборници с народни песни, преимуществено из оня на Братя Миладинови, а главно из драгоценния сборник на Дозона «Chansons populaires bulgares». Вазов въвежда в творчеството си образността на митическите народни песни, без да използува

---

[1] П. П. Славейков, Събрани съчинения, V, 1959, с. 46.

[2] Пенчо Славейков подчертава тази особеност, когато говори за Гьотевите песни: «Той, който е учил от всичко и всички, е научил от простия народен певец да не измисля, а да пей само за онова, което е преживял и пречувствувал.» — Събрани съчинения, IV, 1958, с. 223.

тяхната поетика и стих. За него народната поезия е преди всичко свят на «извори кристални», където той ще окъпе унилата си душа и ще получи нови вдъхновения. И с това се изчерпва задачата на досега с нея.

По друг път тръгва Ц. Церковски, поет на селото, израснал в атмосферата на народната поезия. В това отношение той следва възрожденската традиция на цялостно сродяване с народнопоетическото начало.

Но без съмнение най-интересното явление представя отношението на Пенчо Ставейков, П. Ю. Тодоров и Яворов към народното творчество. Обединява ги общата любов към фолклора, убеждението, че от него могат да бъдат извлечени богатства, които да оплодят съвременната литература и да ѝ придадат дълбоко национален характер. Заедно с това те се стремят да превъзмогнат тясно битовото и върху елементи на фолклора да разрешат големите идейни и художествени проблеми на своето време. Този стремеж се явява в атмосферата на сложни противоречия в литературното им дело, при поляризация на естетическите им търсения — от европеизъм до национална самобитност, от индивидуализъм до вътрешен демократизъм. Най-ярък израз на тези разбирания дава Пенчо Славейков — като художник и като теоретик. Преди всичко в забележителните си статии «Българската народна песен» и «Любовните народни песни» високо оценява фолклора. От тая оценка изхожда и горещото му убеждение, че народното творчество може да играе важна роля в развитието на литературата. В това той се е убедил както от нашата национална традиция (П. Р. Славейков, Ботев), така и от опита на световната поезия и особено от делото на Гьоте; те са му посочили и пътищата, и формите за използуване на фолклора. «От всичко писано на български — заявява Пенчо Славейков — аз знам, обичам и ще обичам едно нещо — нашата дивна народна песен и всичко, що е откърмено от нея, като напр. поезията на Ботьова.»[1] Изтъквайки, че Гьоте се е учил от народния певец «не да измисля, а да пей само за онова, което е преживял и пречувствувал», Славейков изяснява същността на влиянието: «Изучаването на народните песни е отвърнало Гьоте овреме от безжизнеността на неговите предшественици и му е спомогнало да уясни и укрепи всичко онова, що смътно е бродило в неговия стремите-

[1] Събрани съчинения, V, 1959, с. 182.

тен дух.»[1] Лириката на Гьоте не представя външно подражаване на фолклора; той се е стремял да проникне в духа на народната поезия и да извлече от нея принципите на художествеността. Правейки внимателен анализ на Гьотевата лирика, Пенчо Славейков вижда тези принципи преди всичко в типичното като предмет на песента и в лирическия стил.

Школувайки у Гьоте, Славейков посочва неговия опит като програма за творческата работа на българските писатели. Във връзка с критиката, която отправя към Кирил Христов, той изтъква, че задачата на поета е «да се вживее в тая песен, в нейния дух и да възприеме от нея известни художествени похвати, та след това вече да внесе нещо от своя поетски темперамент»[2]. Привнасянето на новото, на «своето» осмисля контакта и общуването с фолклора. Славейков вижда това ново в осъществяването — със съдействието на фолклора — на една основна естетическа задача: разкриване на дълбоката национална същност на нашия народ, проникването в неговата душевност, създаване на оригинална, самобитна литература чрез съчетаване на народното творческо начало с едно по-модерно, европейско отношение към света, живота, човека.

Славейков се стреми да осъществи тези принципи в своята художествена практика — рисува типично националното в образност и душевност и същевременно го извисява до общочовешки нравствени и естетически проблеми («Луд гидия», «Неразделни», «Бойко», «Ралица», «Псалом на поета», «Кървава песен» и др.).

Твърде ясно по неговия път тръгва П. Ю. Тодоров: тематиката и образният свят на цялото му творчество (идилии и драми) идат от света на народната поезия. Както сам посочва, той напълно съзнателно е работил с фолклорните сборници. П. Ю. Тодоров извежда на първо място идейното съвременно осмисляне на тоя претворен поетически свят. Той се опитва да решава големите модерни проблеми на своето време, пренасяйки ги върху българска национално-битова основа. Тодоров иска, от една страна, да ги покаже като органически свързани с нашия национален живот, а, от друга — да издигне родния бит и родните образи до едно по-високо, интернационално идейно и естетическо равнище.

---

[1] Събрани съчинения, IV, 1958, с. 225—226.
[2] П а к т а м, V, 1959, с. 188.

Пенчо Славейков нарича тези стремежи на П. Ю. Тодоров «блянове на модерен поет» и високо ги цени. Той отбелязва езиковото, изразното и образното богатство на Тодоров: «На старите съдържания той дава нов смисъл, *свой* смисъл, който откройва модерния дух на поета. И тези откровения са написани на дивен език — често покварен от маниерничене, от което поетът поскоро трябва да се отърве, — и през изразите, образите, символите дъха копнежът към онова, което ще дойде.»[1] Ценител на Тодоров, Славейков не успява да скрие основната му слабост — стилизацията и маниерността, които лишават днес творчеството му от непосредна въздействена сила. Изхождайки от тая слабост, някои са склонни да поставят под съмнение художествените постижения на П. Ю. Тодоров изобщо. Това е несправедливо. Творчеството на П. Ю. Тодоров представя една интересна страница от развитието на новата българска литература — както с идейно-художествените си търсения, така и с чистотата на поезията, постигната в много от неговите идилии. Неговата драма на художник е в противоречивостта на задачите, които си поставя: от една страна, да остане верен на народнопоетическия стил, а, от друга — да се пренесе в света на «модерните блянове», вдъхновявайки се от бележити свои съвременници (в драмата Ибсен, в живописта Бьоклин). В това отношение Пенчо Славейков е по-уравновесен, по-стабилен мислител и художник, той си избира други образци — в българската традиция Ботев и в световната поезия Гьоте.

В отношението си към народното творчество Яворов се движи в атмосферата на Славейков и Тодоров и същевременно се отличава от тях. Като тях и той се стреми чрез народната песен да проникне по-дълбоко в душевността на народа и заедно с това да използува богатата гама от багри, които му предлагат народната образност, стилистика и стих («Калиопа», «Хайдушки песни», «Павлета делия и Павлетица млада» и др.). Но Яворов пръв разбира, че разкриването на дълбоките вътрешни дирения и терзания на съвременния човек е невъзможно да се извърши върху художествената основа на народната песен — това ще доведе до естетически анахронизъм. И когато се втурва в сложния вътрешен свят, изпълнен с трагични конфликти, раздиран

[1] Събрани съчинения, V, 1959, с. 199.

от неразрешими противоречия, той изоставя опитана народната поезия и потърсва нови художествени средства. Това не е бягство нито от принципите на реализма, нито от сферата на националното, а просто една художествена необходимост, прозитичаща от идейно-изразната ограниченост на народната поезия. Яворов променя своите учители — и това е напълно естествен процес.

Творческият интерес на Пенчо Славейков, П. Ю. Тодоров и Яворов към фолклора е един от големите експерименти в нашата литература от края на XIX и началото на XX в. Преходът между двете столетия представя и преход към нови литературни пътища. Не е нужно да се прави аналогия с епохата на романтизма в европейските литератури, когато за първи път се обръща поглед към фолклора. Обстановката в българската литература е друга — това не е период на изтръгване от рамките на сухия дидактизъм и от сковаността на естетическите норми. Става дума за един устрем към нови хоризонти, за създаване на литература национално-самобитна в своята образност и стилистика и същевременно извисена до равнището на европейските художествени търсения. Експериментът на Славейков, П. Ю. Тодоров и Яворов трябва да бъде оценен положително като една от забележителните прояви на новата българска литература. Той е връх — и същевременно предел на едно направление. Това не значи, че българските писатели след Славейков, Тодоров и Яворов скъсват с традициите на народната поезия — те само изменят формите на контакта си с нея. По пътя, който бяха избрали — път на пряко общуване с фолклора, Славейков, Тодоров и Яворов изчерпаха всички възможности, — те създадоха блестящи произведения; да се повтаря техният път, това значи да се подражателствува и епигонствува. Писателите, които дойдоха след тях, потърсиха други форми; в тяхното отношение към фолклора най-важна роля играе използуването на художествения опит на народното творчество, така както е вече преработен и вътрешно асимилиран от дотогавашната традиция на българската литература.

Експериментът, направен от Пенчо Славйков, П. Ю. Тодоров и Яворов, бе от голямо значение за развитието на нашата литература и даваше израз на един принцип, на една естетическа програма, която представя още поголям интерес, ако се разгледа в светлината на общите

художествени позиции на кръга «Мисъл» (към него принадлежаха и трите писатели). Тоя експеримент даде силен ефект и дълго респектираше писателската общественост. Тук няма да говоря за множеството опити, направени в първите десетилетия на нашия век за използуване на фолклора (много от тези опити бяха подражателни и повърхностни), но искам да отбележа такъв факт, че народното творчество привлече дори вниманието на символистите и близките тям поети. Ще посоча само няколко имена: Тр. Кунев, Ем. Попдимитров, Людмил Стоянов (в «Меч и слово» и «Прамайка»), дори Гео Милев («Иконите спят»). Това е един интересен момент в нашето литературно развитие, който заслужава специално изследване.

В сложната обстановка след Първата световна война проблемът за връзката с фолклора изчезна от първия план на литературния процес, сля се с могобройните въпроси за художествения метод на писателя. Своеобразно трансформирани елементи на народнопесенната образност и поетика могат да се открият дори в творчеството на революционните поети — Н. Хрелков, Ламар, Фурнаджиев, Вапцаров. Орлин Василев се обърна към образа на хайдутина, извличайки основните му черти преди всичко от народните хайдушки песни («Хайдутин майка не храни»). Още в първите си разкази Ангел Каралийчев използува атмосфера, настроение и език, чийто извор не е трудно да се открие във фолклора (тук не говоря за приказното му творчество и изобщо за развитието на детската литература, където фолклорните извори играят първостепенна роля). Обаче най-значителният факт на общуване с народното творчество в периода между двете войни представят старонародните мотиви в първата книга на Багряна «Вечната и святата» и «Старопланински легенди» на Йорд. Йовков. Багряна стигна до фолклора по съвсем естествен път — в стремежа си да разкрие богатството и красотата на женската душа, трагизма на вековната съдба на жената, дълбокия копнеж на българката за волност, простор и пълно самоосъществяване. Тя търси в тая съдба и в тоя копнеж нещо постоянно, «вечно», дълбоко национално, присъщо на жената независимо от нейното обществено положение, от нейната принадлежност към простонародната среда или към интелигенцията. Отличното познаване на народната поезия ѝ дава възможност да намери образи-синтези. Това е едно

от най-големите постижения на нейния поетически талант — да извади от рудницата на фолклора образи с огромна потенциална сила, при това без да пренася конкретни песенни мотиви, без да прави заемки или цитати. И още нещо — тя не наследява поетиката на фолклора, не изхожда направо от стиха и стилистиката на народната песен (с едно изключение — «Пиринска песен»), но следвайки своя личен поетичен стил, който продължава най-високите постижения на нашата поезия, тя и тук постига синтеза, създава поетическа тъкан, в която както старонародните образи, така и символизираните чрез тях съвременни стремежи на жената звучат съвършено естествено («Песен», «Синеоката», «Уроки», «Кукувица», «Младост», «Стихии»). Тук Багряна проявява своето забележително художествено майсторство — в това отношение по поетическо умение и «методика» на творческата работа тя стои най-близо до Яворов.

284 «Старопланински легенди» на Йовков са друг връх в българската литература, резултат на общуване с народната песен. В същност това определение не казва нищо съществено, дори може да заблуди, ако се сметне, че се касае за пренасяне на образи и поетика от фолклора в разказа. Имаме работа с едно много по-сложно явление, с трансформиране на един цял мисловен свят, на една жизнена философия в художествена действителност. И един от корените на тоя свят — може би най-дълбокият — е в фолклора. Йовков търси очарованието на миналото, вижда го с очите на романтик, връща се към «езическия» свят на българина, разкрива романтиката на хайдушките образи, с дълбока вътрешна радост сочи физическата и нравствената красота на българския човек. Но всичко това са само елементи в изграждането на една художествена действителност, в изображението на съдбата на народа и на отделната личност, в създаването на хармонично уравновесени, силни и изящни художествени творби. Докъде може да стигне мощта на писателски талант, показва разказът «Инджe» — тая неповторима фреска на българския живот през епохата на робството, това дълбоко вникване в човешката душа, това неуловимо вдъхновение, с което образът от народната песен се превръща в жива, вълнуваща правда. «Инджe» е огромно художествено постижение, същевременно с това — образец и път.

Последният въпрос, който ни интересува, е — съдбата на фолклора в нашата съвременна, социалистическа епоха. Че народното творчество може да играе важна роля в живота на социалистическата литература, показва опитът на съветските писатели.[1] Известни са многократните призиви на Горки към тях. Според него «най-добрите творби на великите поети от всички страни са почерпани от съкровищницата на колективното творчество на народа, където вече от най-старо време са дадени всички поетически обобщения, всички прославени образи и типове». Това не е констатация, която се отнася само за историята на литературата; това е закономерност, която важи и за нашата съвременност, за развитието на социалистическата литература. Затова Горки се обръща към конгреса на съветските писатели в 1934 г. с думите: «Повтарям: началото на изкуството на словото е във фолклора. Събирайте вашия фолклор, учете се от него, обработвайте го. Той дава твърде много материал и вам, и нам, поетите и прозаиците на съюза.»

Призивът на Горки е отправен преди всичко към представителите на онези народи, които сега тръгват по пътя на писмеността, тепърва ще създават свои литератури. Това са народи, които притежават богати фолклорни традиции — тези традиции трябва да бъдат отправна точка на литературното им развитие. Но Горки посочва и ролята, която фолклорът може да играе в руската съветска литература, в литературата на социалистическия реализъм. Тази роля е наистина значителна, тя е изтъквана многократно и твърде подробно изследвана.[1]

Разбира се, това не ни задължава на всяка цена да търсим аналогии или образци — всяка национална литература има собствени пътища на развитие. Но фактите показват, че у редица наши съвременни писатели съществува значителен интерес към фолклора. В нашата поезия (особено у т. нар. «селски» поети) има твърде интересни опити да се намери близост с образността и донейде с поетиката на фолклора. Някои явления в съвременната ни белетристика също не са далече от народното творчество. Тук не става дума нито за заемки, нито за пряко използуване на фолклорни теми или

[1] Вж. обширния труд на П. С. Выходцев «Русская советская поэзия народное творчество», М.—Л., 1963, с. 550.

похвати, но нещо от търсенията на такива интересни и оригинални белетристи като Йорд. Радичков и Н. Хайтов (особено в неговите «Диви разкази») носи лъх от атмосферата на фолклора. Народнопесенни черти съдържа образът на Иван Шишман в едноименната пиеса на К. Зидаров; оценката на делото на последния български цар преди падането на България под иго до голяма степен се опира на отношението на народа към неговата личност, отразено в народните песни. Заслужава да се изтъкне още един интересен факт: тъкмо в наше време се направи опит за обединяване на Крали Марковия цикъл в цялостна епическа композиция (поемата на Иван Бурин). Тук няма да говорим доколко тоя опит е успешен, той обаче става със закъснение от един век и не може да играе ролята, която би изиграл през епохата на Възраждането.

Не бива да се надценяват възможностите на фолклора в нашата социалистическа литература. Фолклорът

е ограничен в художествените средства, с които разполага за обективно опознаване на света, особено за отразяване на сложността на времето, в което живеем. Днес литературата се учи преди всичко от своя собствен исторически път. В съветската литература бяха направени дори опити за реставрация на фолклора, за приспособяването му като «съвременен фолклор» към нуждите на новия живот. Тези опити се оказаха неуспешни, анахронични. Съветската фолклористика реагира срещу такова механично използуване на народното поетическо творчество. Б. Н. Путилов писа още през 1956 г.: «Колкото и значително място да заемат в нашата литература обработката и реставрацията на фолклора, различните форми на «усвояване» на народнопоетическите сюжети и образи, създаването на нови произведения, ориентирани към жанровите и стилистичните традиции на народната поезия, — в никакъв случай не може да бъде сведено към тях разнообразието на пътищата за творческо усвояване на фолклора от съветската литература. Формите на народната поезия, взети в тяхната цялост — при всичкото им богатство и художествена мощ, — са ограничени от определени граници.»[1]

Наред с това обаче не бива и да се изключват конта-

[1] Б. Н. Путилов, О некоторых проблемах фольклоризма советской литературы, Вопросы советской литературы, IV, 1956, с. 20.

ктите на социалистическата литература с фолклора. Фактите показват, че тези контакти съществуват. Фолклорът продължава да бъде богата съкровищница, от която и съвременният писател може да извлече и наистина извлича елементи за своето естетическо формиране като художник; народното поетическо творчество продължава да възпитава естетически. И ако фолклорът е ограничен в жанрово отношение и особено в създаването на образа и в композицията, той съдържа многобройни елементи в художествения си свят (образност и поетика), които — преработени и асимилирани — продължават да оплодяват въображението и да обогатяват творческата палитра на съвременния писател.

Ясно е, че в досега с народното творчество се крият плодотворни перспективи и за нашата съвременност. Това показва още веднъж, че близостта между фолклор и литература е действително органична и дълбока.

Някои проблеми на българската народна балада

Баладата е широко застъпен жанр в българския фолклор. Анализът на баладите разкрива богатството на българската народна култура, въвежда ни в един колкото чуден и фантастичен, толкова и всекидневен и човечен образно-емоционален свят, показва близостта на историческото развитие на българския народ с другите славянски и балкански народи и заедно с това общността и родството на фолклорните им традиции.

Българската народна балада привлича отдавна интереса на фолклористите. Ще посоча някои български изследвания. Ив. Д. Шишманов написа обширна студия «Песента за мъртвия брат» (1876—1897) — един баладен мотив, широко познат сред балканските народи, а извън Балканския полуостров известен като песен за мъртвия годеник (спомнете си баладата на Бюргер «Ленора»). През 90-те години на миналия век обнародва интересни изследвания върху българската народна балада Д. Матов: «Песента за слънчова женитба» (1894), «Неверна Груйовица» — мотивът за верността и неверността между съпрузи (1895). А. П. Стоилов също разгледа няколко баладни мотива: войник на сватбата на жена си, сестра-отровница, жив мъртвец, зазиждане на живи хора в нови градежи и т. н. В по-ново време твърде голямо внимание на баладата посвети Бож. Ангелов, спирайки се особено на историческата балада («Една българска народна балада от XV в.», 1932; «Българската народна историческа балада», 1932;

«Българската народна балада из живота на народа при татари и под турци от края на XIII в. до половината на XIX в.», 1932—1933, и др.). Бож. Ангелов и Хр. Вакарелски издадоха интересния сборник «Сенки из невиделица. Книга на българската народна балада»(1936); поместените балади са придружени с ценен коментар. Българската балада намери широко място в изследванията на М. Арнаудов към този проблем той проявява интерес отдавна. Ще спомена по-важните негови студии: «Вградена невеста» (1920), «Вярна или невярна Груйовица», «Историята на една балада» (мотива за срещата между невестата и мъжа ѝ, който се завръща от чужбина; Арнаудов проследява тоя мотив в народното творчество и в поезията на Пенчо Славейков и П. К. Яворов); «Жертва при градеж. Бележки към баладата за вградена невеста» и др. За интереса на Арнаудов към баладата говори и последният му труд, излязъл в края на 1964 г.—«Баладни мотиви в народната поезия», където е разгледана песента за делба на двама братя.

Към българската балада проявяват интерес и редица чужди учени главно с оглед на сравнителното проучване на славянския фолклор. Висока оценка на българската народна балада дава К. Мошински в известния си труд «Kultura ludowa słowian. II. Kultura duchowa» (1936). Напоследък многократно поставя въпроса за сравнително проучване на баладата чешкият фолклорист К. Хоралек («Взаимосвязи в области славянской народной балады», Русский фольклор, VIII, 1963; «Zum Problem der südslavischen Volksballade», Die Welt der Slaven, IX, 1964, 1, с. 14—24; «Из българске фолклористике». Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, XXX, 1964, и др.). Б. Н. Путилов се спира твърде подробно на връзките между българската и руската историческа балада в своите статии «Русская историческая баллада в ее славянских отношениях» (Русский фольклор, VIII, 1963), «Действительность и вымысел в славянской исторической балладе» («Славянский фольклор и историческая действительность», Москва, 1965); «Славянская историческая баллада», М. — Л., 1965, и др. Общи въпроси върху развитието на славянската балада, които имат отношение и към българската балада, постави И. Хорак («Les ballades populaires slaves», Revue des études slaves, XXXIX, 1961; вж. също «Slovanské lidové balady», 1958). Поради близостта между българската и

сърбохърватската балада за българските фолклористи представя голям интерес и студията на М. Браун «Zum Problem der serbokroatischen Volksballade», Slavistische Studien, 1963). Това важи и за редица работи на А. Шмаус (вж. «Gattung und Stil in der Volksdichtung», Rad Kongresa folklorista Jugoslavije u Varaždinu, Zagreb, 1959, с. 162—173; «Die balkanische Volksepik. Typologie und Kontinuitätsproblem», Zeitschrift fur Balkanologie, I, 1962, с. 133—159, и др.). Тук трябва да бъде посочено и голямото изследване на А. Фоки «Miorița. Typologie, circulație, geneza, texte», București, 1964.

Моята задача тук не е да правя пълен и изчерпателен преглед на изследванията върху българската народна балада. По-скоро ми се иска да дам оценка на българската научна литература. В нея особено трябва да бъдат отбелязани обстойните студии на Ив. Д. Шишманов и М. Арнаудов. В една статия за своя учител

Ив. Д. Шишманов Арнаудов очертава по следния начин неговия метод: «Забележете, че никога един фолклорен факт не стои изолиран за себе си, че зад една балада, зад един обред, зад едно поверие се крие грамадна епическа, религиозно-митическа и културно-историческа традиция било у даден народ, било у други народи, които стоят с него в известно взаимодействие. И така генеалогията и смисълът на един поетически мотив или на едно верско възрение ни отвеждат към широки съпоставки, изискват притегляне на безброй родствени факти, за да се обясни задоволително същност и потекло» («Очерки по българския фолклор», 1934, с. 168). Образец на такова обстойно разглеждане представя студията на Шишманов за песента за мъртвия брат. Шишманов проучва 144 български, гръцки, албански, румънски и хърватски варианта на песента, установява произхода и развитието на мотива, засяга и неговото разпространение сред западните славяни, украинците, немците, англичаните и т. н.

Сравнителният метод на Шишманов, прилаган също от Матов, Арнаудов и Стоилов, разкрива главно генеалогията и миграцията на отделни баладни мотиви. В това отношение българската фолклористика е постигнала несъмнени резултати, показани са връзките на българската народна балада с балканския и южнославянския фолклор. Но с това не се изчерпват проблемите на народната балада. Остават непроучени важни въ-

проси: жанровата същност на баладата, съотношение между лирично и епическо начало, разграничаване на балада и епос, развитие на жанра, преминаване на баладата в други жанрове. Недостатъчно проучени са и въпросите за класификацията на българските народни балади, за образно-емоционалния свят на баладата като отражение на живота на българския народ в продължителен исторически период, за поетиката на баладата. Няма да разглеждам всички тези сложни проблеми; ще се опитам само да набележа основния характер на българската народна балада и да обърна внимание на един твърде важен въпрос — за необходимостта от естетическо изучаване на народните балади.

Известно е, че е трудно да се намери определение на същността на баладата. Баладата е междинен повествователен жанр между лирическата песен и героичния епос. От междинния характер на баладата произлизат важни нейни особености: лиризъм, сюжетна неустойчивост, която води към голяма вариантност и открива пътя на творческата импровизация. Но това е само теренът, върху който трябва да търсим баладата, но на тоя терен се намират и други фолклорни жанрове, напр. битовите песни с новелистичен характер.

В. М. Жирмунски определя баладата широко: «Наред с рицарския роман на смяна на героичния епос на Запад дохожда едновременно от XIII—XIV в. нататък народната балада — жанр по-масов, битуващ (независимо от спорния въпрос за неговия генезис) в по-широко, непрофесионално (народно) изпълнение. Баладата има най-често лично, любовно, семейно, казано условно — «новелистично», а не героично съдържание, макар че и тя може в определени исторически условия да бъде обагрена с воинска героика, господствуваща в обществените отношения на феодалната епоха. Тя не отразява факти с историческа значителност, но изобразява частния живот и бива прикрепена към исторически имена» («Народный героический эпос», 1962, с. 179).

«В баладния жанр — продължава Жирмунски — широко са разпространени сюжетите от международен произход, които при отсъствие на специфично националноисторическо съдържание лесно могат да се заимствуват по пътя на фабулната занимателност» (там, с.179). Говорейки за праславянската балада, където няма ясна жанрова форма, няма определена композиционна и метрична рамка, Жирмунски особено подчер-

тава важността на международния характер на сюжетите като вътрешен, определящ критерий на баладата (в областта на славянската балада Жирмунски набелязва 14 най-разпространени баладни сюжета).

Българската народна балада споделя тези общи особености. Но не може да не се признае както исторически, така и на практика съществуването на исторически, географски и национални различия. Изследването на конкретния материал показва редица разлики не само между западноевропейските и славянските балади, но и между баладите на западните, южните и източните славяни. От друга страна, известно е също развитието на понятието балада у европейските народи в различни исторически етапи, например във Франция и Италия, Испания и Португалия и т. н.

Да се определи националният характер на българската балада — това е изключително трудна задача; в това направление е направено твърде малко. Изучаването на баладата у нас се е насочвало преди всичко към въпросите на генезиса на някои международни сюжети предимно — казано условно — от митологически характер; отчасти е изследвана и историческата балада.

Необходимо е преди всичко да се проучат и класифицират баладните песни. До известна степен това е направено в книгата на Б. Ангелов и Хр. Вакарелски «Сенки из невиделица» (1936). Там правилно е показан широкият обем на баладния жанр. Баладата заема централно място в голямата група на т. нар. митически песни; значителна част от историческите песни представят балади; твърде често баладата се среща и в семейно-битовите песни.

Трябва да се изтъкне, че при жанровото определение на българската балада съществува известна традиция — подчертава се преди всичко необикновеността и изключителността на сюжета, на обстановката, на действуващите лица и сили. Тая изключителност придава на съдържанието на българските балади особен драматизъм и напрежение — и както казва при друг случай Б. Н. Путилов — «позволява да се въплъти народният замисъл с такава сила, с каквато той едва ли би могъл да бъде въплътен във формите на по-естествено, емпирично повествование» («Действительность и вымысел славянской исторической баллады», с. 173). От това гледище българската балада се определя предимно като балада от романтичен тип; баладата е би-

ла търсена преди всичко в извънредно развитата в българския фолклор група на митичните песни. Очевидно названието «митически песни» е твърде условно; тук влизат песни с различно съдържание, с различен произход и от различни исторически периоди. «Митологическото» е само най-общото определение на тези песни; в тях се срещат много битови елементи от доста късно време, нямащи нищо общо с митологията. Именно в баладите с «митологичен» характер българските фолклористи са намирали онези международни сюжети, с които предимно са се занимавали.

Баладичният жанр наистина се характеризира с голям брой международни сюжети — в това отношение може да му съперничи само народната приказка. Проучването на баладните мотиви показва твърде голямо фолклорно единство на славянските народи, при все че и тук могат да се очертаят по-тясно свързани отделни групи от народи. Но българската народна балада показва още една важна особеност — съществуването на твърде голяма фолклорна близост между балканските народи. Всичко това налага необходимостта от сравнително проучване на българските народни балади. То ще разкрие не само произхода и разпространението на отделните баладни мотиви, творческата история на редица български балади, но ще ни даде възможност, от една страна, да установим оригиналните баладни мотиви, възникнали на българска почва, а, от друга — да очертаем националното своеобразие и оформянето на международните баладни мотиви.

В това отношение са направени интересни наблюдения. Ще приведа само един пример. Една от най-широко разпространените и най-драматични български народни балади е песента за вградена невеста (до 1920 г., когато я изследва М. Арнаудов, са записани над 50 български варианта). Но тоя баладен мотив е извънредно популярен и у другите балкански народи — румъни, гърци, сърби, албанци, арумъни, дори и у унгарците. Най-стари са гръцките версии; до тях най-близо стоят българските (според някои нови изследвания произходът на мотива е унгарски). Баладата възниква върху основата на вярването, че във всяка по-голяма постройка, за да бъде здрава и трайна, трябва да се взида човешко същество, обикновено жената на първомайстора-зидар. Вградената се превръща в дух-покровител на постройката. Вярването е било

дълбоко вкоренено в народното съзнание; в българските народни песни то е представено като жестоко и безмилостно принасяне в жертва на живо човешко същество. Тоя акт създава предпоставка за ярко баладично разработване на темата.

Широкото разпространение на песните за вградена невеста се е поддържало от народния обичай при полагане основите на нова постройка да се коли курбан — агне, овен, петел, кокошка. Освен това всяка сграда има свой «стопанин», «домакин», наричан още «сенище» или «таласъм», който се показва в образ на човек или животно. Той се явява след вграждането на сянката на човек или животно, които първи минат покрай градежа. След 40 дни те умират и по-късно се вестяват нощем като видения.

Няма да се спирам на произхода и разпространението на българската балада. Тя вероятно е възникнала по долното течение на река Струма, за което

съдим от почти редовното локализиране на събитието около река Струма (когато се касае за изграждането на мост). Трябва да се предполага, че тъкмо тук се е създал контакт с гръцката песен.

Извънредната случка мъж да зазида жена си в постройка, драматичните преживявания на участниците в такова събитие — всичко това е правило силно впечатление на народното въображение и е създавало психологическа основа за възникването и разпространението на подобна творба. Много от познатите варианти носят следите на епохата на турското робство, когато се предприемат големи обществени градежи главно с военно значение — крепости и мостове. Това прави още по-трагична атмосферата на баладата.

В най-разпространените варианти се рисува обстановката на градежа: крепостта (или мостът) се гради 9 години, но онова, което се изгражда през деня, нощем се руши. Зидарите са принудени да дадат обет за вграждане: чиято невеста на другия ден първа дойде на постройката, за да донесе храна на мъжа си, тя ще бъде вградена. Маноил изпълнява обещанието и не казва на жена си. Трогателна е неговата грижа да я отклони от рано идване на постройката; той ѝ дава многобройни заръки, които тя да изпълни, преди да тръгне за крепостта. Зад тия заръки виждаме тревогата на майстора, изтръпнал пред удара, който може да сполети най-близкия му човек и семейството му.

И нещастието наистина дохожда: жена му се явява първа на строежа. Следват най-трагичните моменти: разговорът между двамата, спускането на невестата в крепостта с измама, зазиждането, молбата ѝ за децата, които би искала да накърми, трагедията на Маноил, който обикаля крепостта, където е вграден любимият човек.

С особена любов е нарисуван образът на невестата. Тя е готова да се пожертвува за мъжа си и за общото дело, но след като изпълни майчиния си дълг — след като нахрани децата си, след като за последен път ги помилва:

О, ми ти тебе, Мануил мастор!
Какво ти сторих, сторих и направих?
Дал не послушах,което ми наръча?
Защо ма закладаш в кале да остана,
жално да пищя и милно да викам?
Не ти ли се свидят двете дечица,
като ще плачат и ще поглеждат
отде ще отида да ги накърмя?
Извади ме, либе, Мануил мастор,
да си отида да ги накърмя,
да ги помилвам, както ги милвах,
и пак да дода в пустото кале,
като ви е зора да ме затрийте . . .

(СбНУ, кн. 27)

Българската жена приема своята участ с примирение — тя не протестира, няма остро негодувание, а само жалба за осиротелите деца. Как да се обясни това? Може би с принизеното положение на жената изобщо в оная епоха? Във всеки случай това е една черта, която отличава българските варианти от гръцките. В последните вградената изразява протеста си с тежка клетва: «Както тупти сърцето ми, тъй да трепери мостът; както капят сълзите ми, тъй да капят и пътниците; както плаче детето ми, тъй да въздиша реката!» Като изхождаме не само от баладата за вградена невеста, но и от други песни, можем да изтъкнем, че трагичността е една от характерните национални черти на българската балада. Тая черта отбелязва и К. Хоралек («Прилози», XXX, с. 285).

Международният характер на сюжетите се проявява не само в митологическите балади. Бихме очак-

вали, че при историческите балади конкретната определеност във времето, територията и обстановката ще ограничи тая възможност. Оказва се обаче, че и за историческите балади е характерна голямата близост на сюжетите. Такъв е например мотивът за пленяване на девойка или невеста от турци или татари. Той се явява в най-различни версии: пленяване на девойка, на невеста; отвличане на брат и сестра като невръстни деца — по-късно те не могат да се познаят и се оженват; освобождаване на три синджира роби; брат освобождава сестра си от плен и т. н. Мотивът за пленяване на девойка или невеста е така широко разпространен във фолклора на всички славянски народи, че с право Б. И. Путилов го смята за основна черта на славянските исторически балади: «Основното ядро на славянските исторически балади съставят песни на теми из татарското и турското нашествие и татарските и турските набези в славянските земи и из живота на славянските народи под татарско и османско иго. Тези исторически сътресения, преживявани от славянските народи в разни времена и в различна степен, са се отразили в техния фолклор, разбира се, не с еднаква сила. Източните и южните славяни, върху чиято съдба е легнала многовековната тежка борба с татарите и турците, са създали героичен епос — билини, думи, юнашки песни. Заедно с това в техния фолклор голямо място заемат баладите. У западните славяни баладата се явява основният жанр, в който са намерили отклик народните преживявания от епохата на борбата с татарската и турската опасност («Русский фольклор», VIII, 1963).

Ако трябва да се потърси и при историческите балади онова, което отличава българските песни, то е пак трагизмът — броят на песните за пленени жени и девойки, за нещастни робини в българския фолклор е извънредно голям. На Балканския полуостров най-силно се чувствува тежестта на османското иго; това важи още в по-голяма степен за българския народ, който се намира най-близо до големите центрове на турската империя. Затова с право И. Франко смята България и Сърбия за едни от най-главните огнища, в които са възникнали баладите за турски заробвания и пленения (срв. «Русский фольклор», VIII, с. 128). Нищо чудно, че в българските исторически балади страданията са предадени с много повече подробности —

всичко това сгъстява миньорно-трагичната атмосфера. Трагизмът е силно подчертан и при семейнобитовите балади: нещастна любов, бездетство, ранна смърт на майката, която и в гроба жали за децата, лоши отношения между снаха и свекърва, водещи до семейни трагедии, сестра-отровница и др.

При множество български балади може да се установи несъмнена стара общославянска или южнославянска, балканска, антична и дори някъде източна основа, но това не намалява нито оригиналността, нито националния характер на тия балади. Сравнителното изследване разкрива взаимоотношенията между славянските и балканските балади, посочва и проследява произхода и историята на темите и мотивите, изяснява по етнографски и исторически път редица подробности от съдържанието — и това е необходимо. Но с това все още не се обяснява онова, което представя високо и художествено изкуство — като ярко изображение на човека и на живота на народа и като поетическо въздействие. Сравнителното проучване не е безразлично към тия въпроси, защото може да установи генезиса на отделни образи, на жизнени ситуации и на поетически похвати. Наистина генезисът, историята на структурата на една творба представя много важен проблем при изследване на колективното фолклорно творчество — по-важен, отколкото при личната поезия. Но когато се говори за генезис и история на мотива, за междуславянски и балкански взаимоотношения, трябва да се държи сметка за две неща — първо, че не навсякъде се касае за генетични връзки и, второ, че в много случаи от старите традиции са възникнали нови, без свои особености и отлики баладични творби. Сродството на българските народни балади с общославянските и балканските баладни традиции не може да се обяснява само със заемки и миграция на мотивите, с влияния в образността, композицията и стила, с творческия обмен между народите (тяхното значение никой не отрича); в много случаи се касае за типологическо сходство. Както правилно отбелязва Б. Н. Путилов, «типологическата общност е резултат на действието на общи закономерности на фолклора при общи исторически, битови и културни условия» («Русский фольклор», VIII, с. 130). Това твърде добре личи при славянските исторически балади. В. М. Жирмунски отива още

по-далеч и смята, че типологическото сходство играе преобладаваща роля при героичния епос на различните народи («Эпическое творчество славянских народов и проблемы сравнительного изучения эпоса», 1958).

Националното своеобразие и оригиналността на баладите се проявява в тяхната художествена цялостност и поетическа стройност. Очевидно е, че сравнителното (историческо и типологическо) и етнографското проучване дават богат материал, осветляват разнообразни страни на сюжет, образност и поетика. Но само естетическият анализ може да ни даде представа за художествената стойност на фолклорната творба. Разглеждайки словашките балади, И. Хорак подчертава категорично тоя момент: «Словашките балади заемат видно място в богатия репертоар на народното творчество не само върху етничната територия на Чехословакия, но и в широката славянска област. Те са забележителни

по своята художествена стойност, изразната си форма и богатството на поетическото въображение» (Revue des études slaves, XXXIX, с. 34).

Наистина сравнителното проучване може прекрасно да разкрие творческата история както на отделна фолклорна творба, така и на определена група мотиви. В развитието на фолклористиката има голям брой обстойни, широко разгърнати изследвания от тоя род; всяка национална наука знае подобни проучвания (у нас — някои изследвания на Ив. Д. Шишманов и М. Арнаудов). Ще посоча само един пример: неотдавна излязлата студия на Б. Н. Путилов «Действительность и вымысел в славянской исторической балладе». Путилов изследва историческата балада «Тъща в плен у зетя», известна в руски, белоруски, украински и полски варианти. Разкривайки двата плана на песента, той показва чрез сравнителен анализ, от една страна, нейната принадлежност «към обширния кръг на ония славянски исторически балади за народната съпротива срещу татарското и турското иго, чието съдържание е построено върху остри колизии между близки сродници и чието сюжетно зърно обикновено съставят трагични срещи на роднини и възникващите във връзка с това непоправими случайности и ужасни съвпадения» (с. 137), а от друга — връзката между тая балада с група народни балади за «инцеста», с темата за кръвосмешението. Обстойното изсле-

дване на Путилов осветлява широко творческата история на интересна и важна група баладни мотиви и на отделни баладни творби. Такова проучване е необходимо; то дава прекрасен материал за правилното разбиране процеса на колективното народно творчество, особеностите на фолклорните произведения. Типологичният подход отстранява редица недостатъци на миграционната школа и разкрива нови възможности пред сравнителните проучвания.

Но може ли да се сметне, че с това трябва да свърши изследването на фолклора? Всяка фолклорна творба, всяка балада представя отделен, особен художествен факт независимо от съществуващите варианти и междувариантни отношения (при баладата вариантите са твърде много и взаимоотношенията твърде сложни). Тук аналогията с литературното изследване е неизбежна. Ако говорим за напечатани, обнародвани фолклорни творби, явява се още едно важно обстоятелство: фолклорната творба престава да бъде само факт на фолклора — тя започва нов, самостоятелен живот като всяка литературна творба въпреки принципната разлика между литература и фолклор. Действително, за да разберем правилно дадена фолклорна творба (например да разкрием различните планове на сюжетното развитие, да изясним някои образи, да разрешим редица въпроси на поетиката), трябва да познаваме вариантите — оная специфична среда, в която творбата се е създала; нужно е да изучим творческата история на сюжета, да установим взаимните връзки със сходните произведения. Често обаче фолклорните творби се разглеждат и изучават едностранчиво, без да се държи сметка за художествения, естетическия живот на фолклора. А това води към неговото естетическо недооценяване. Забравяме за поетическото майсторство на народните художници — певци и разказвачи; изобщо личността на художника-творец изчезва в някаква смътна анонимност или се загубва зад проблема за колективността.

При подобна постановка на въпроса съществува известна опасност за повърхностен импресионизъм в подхода към фолклорните творби, към сложната проблематика на народното поетическо творчество. Но нима тая опасност не заплашва и литературното изследване? От само себе си се разбира, че естетиче-

ското разглеждане на фолклора предполага използуването на съвременна научна методика.

Конкретният художествено-естетически анализ ще разкрие поетическото богатство на българските народни балади. Не е необходимо да се изброяват всички основни проблеми, които тук могат да възникнат. Бих искал да дам само една представа за идейния и образно-емоционалния свят на българската балада, без да засягам специалните въпроси на поетиката.

Една класификация би улеснила нашата задача, но това е все още въпрос, нерешен от българската фолклористика. Едва ли би било полезно класификацията да се изгражда върху принципа за оригиналността на сюжетите (международни и местни). Тя по-скоро трябва да излиза от жизнените проблеми, които се засягат в баладите, от отражението на съдбата на човека и народа. Най-приемлива си остава класификацията на митически, исторически и семейнобитови балади, колкото и трудно да е да се разграничат понякога отделните групи. Не особено голям е в българския фолклор броят на религиозно-християнските балади. Първата група е най-богата. В баладична атмосфера са изградени огромна част от песните за самодиви и змейове; типично баладичен характер имат и песните за превръщания на човека в животни и дървета, за вграждания в постройка, за отношенията между човека и слънцето и т. н. Прекрасни балади представят многобройни песни из бита и семейните отношения: за трагична любов, за майчина клева, за чумата, за мйчината мъка в гроба, за съдбата на затворници, които се намират далеч от близки, за конфликти вътре в семейството, за делба на двама братя и т. н. Редица исторически песни имат баладичен стил — за тежките страдания през епохата на робството, за пленявания и отвличания на жени и девойки, деца и майки, за героичната съпротива на народа, за съдбата на народните хайдути и др.

В българските народни балади тайнственото, необикновеното и странното играят важна роля както при осветляването на образите, така и при изграждането на композицията; в тях се срещат жестоки страсти и престъпления. В това отношение те са далеч от романсите; нямат нищо общо с лирично-хороводния песенен характер на средновековната френска и италианска балада и са чужди на нейната стихотворна

структура (в метричната си форма не се различават от южнославянската и руската балада). Българските народни балади по-скоро се доближават до шотландската балада, която оказва силно влияние върху литературата през епохата на романтизма. Все пак демоничното не определя основния облик и идейно-емоционалната атмосфера на българските народни балади. Твърде често в техните настроения има нещо много хуманно: в баладите се отразяват хуманистичните и патриотичните стремежи на народа: любов на майка към син и дъщеря и загриженост за тяхната съдба; съчувствие към тежката участ на близките; мъка за рожба у бездетна невеста; стремеж да се помогне на ония, които страдат — затворени, болни, ранени; дълбока симпатия към пленени и поробени, към страданията на угнетения и подтиснат народ; героична съпротива и смела борба за свободата на родината; възхвала на силната любов, която е безсмъртна; вяра в човека.

Обаче конкретните прояви на хуманизма не променят основните особености на баладите — трагизма на случките, трагичния завършек. Тоя трагизъм се налага постоянно на вниманието, сякаш да ни напомни колко тежък е бил животът на народните маси, каква упорита многовековна борба те е трябвало да водят срещу природните сили и срещу социалния гнет, срещу войни, бедствия и епидемии. В съзнанието на народа впечатленията и наблюденията, преживяванията и спомените са се напластявали и сгъстявали, за да се превърнат в трагични художествени картини и образи. Разбира се, тук трябва да се вземат пред вид редица особености на народния мироглед, отраженията на стари митични представи, елементите, които идат от международния фолклорен обмен.

В удивителното тематично богатство на българските народни балади прави силно впечатление красотата на редица отделни сюжети. Това е свидетелство за необикновеното поетическо въображение на народа, за неговото образно-метафорично мислене. Грозданка е омъжена за разбойник, който всяка вечер й носи кървави ризи и отсечени търговски глави; тя моли да стане сиво-бяло гълъбче, за да отиде да се оплаче на майка си. — Братята на Маргита изграждат висока кула и затварят в нея девойката, за да я отделят от любимия й, който бил гонивятър. Де-

войката моли бога да даде «лято кишовито, да подгизнат каменни дувари, да се срути тая кула висока», за да може да намери обичания момък; молбата ѝ се сбъдва. — Вярата в безсмъртието на голямата любов е прекрасно изразена в песента за дърветата, които израстват на гроба на двамата нещастно влюбени. — Затрогваща е постъпката на Яна, която тръгва да донесе вода от Дунава на болния си брат на планината Беласица. Тя си посича малкия пръст, за да остави белези по пътя за връщане, а когато загубва пътя, превръща се в кукувица и досега кука и търси брата си. — От клетвата на майката, която не харесва снаха си, додява на Стоян и Тодора и те се превръщат в елен и кошута. — На ранения юнак помага самодива — изцерява раните му и връща силите му. — Болната от чума девойка Бона, безвъзвратно обречена на смърт, моли другарките си да ѝ изградят гроб с три прозорци: от първия слънце да я грее, от втория

роса да я роси, а от третия да идват другарките и да я викат да стане, за да берат цвете, да вият китки, да идат на вода. А Бона ще им отговаря:

Дружки, мили дружки,
идете си, дружки,
цвете си берете,
та си китки вийте,
на вода идете.
Моето е цвете
рано прецъфтяло,
моята е вода
все мътна дотекла.

Прекрасна е песента за Яна, която жали девет братя жетвари. — С голямо поетическо умение са построени песните за пленената майка, която турчин или татарин принуждава да захвърли детето си в гората, за трите синджира роби и т. н.

Някои от споменатите балади имат международни сюжети, но тяхната художествена сила се проявява в творческата обработка на мотива, в свързването му с българската битова действителност, в придаването на национален колорит. За да посоча голямото художествено майсторство на безименните народни творци, ще се спра на няколко балади. Първата от тях «Яна и Стоян» (Миладиновци, № 67) е посветена на бездетството — в нея се свързват мотивите за бездетството и за майчината клетва.

Песента е изградена в 12-сричен стих, който ѝ придава епически размах; отделните моменти са разгърнати широко; речта е плавна и целеустремена. Зад външно спокойния тон обаче се крие дълбоката трагедия на бездетната жена, орисана от тежка майчина клетва. Песента започва с разговор между съпрузите Стоян и Яна, началото ни въвежда в същината на темата:

Яно, бяла Яно, без рода невесто!
Како се сакахме, тако се зедохме;
ние си бехме мощне сиромаси,
къща си немахме, къща си купихме,
лозье си немахме, лозье си купихме,
иманье си немахме, иманье си добихме.
Що сакахме, Яно, господ ни дарува;
на нас господ чедо, Яно, не ни даде.
Дали е от бога, дали е от люде?

Яна изповядва, че е прокълната от майка си, защото е отказала да полюлее мъжкото ѝ дете:

Яно, милна щерко, чедо да не чедиш,
чедо де не чедиш, в ръце да не видиш
дур не чуеш, Яно, риба да запее,
риба да запее во Църното море,
камен да засвири от вишни планини.

Отчаяна от съдбата си, Яна съветва Стоян да се ожени, докато е още млад — «дур ми те сакат тие малки моми». Моли го само за едно — да не я изпъжда: «измет ке ти чина, лебо да ти ядам». Стоян се сгодява за девойката Елка призренчанка. По-нататък песента се развива със силно подчертаване на драматичните моменти, с психическо задълбочаване на образа на Яна. Нейното положение е наистина безизходно, тя се хвърля от решение на решение, тъжни и безрадостни мисли я разкъсват, особено когато сватовете се събират, за да отидат за невестата.

Бели пърсте кърше, дребни солзе рсне:
«Боже, мили боже, колай да ми найдеш,
душа да ми земеш, това да н' ме найде,
това да н' ме найде младата невеста.»

Намесва се ново обстоятелство: тръгвайки за невестата, Стоян заръчва на брат си да намери начин

да удави Яна, иначе като се върне, ще вземе главата му. И братът повежда Яна към Черното море. Тук става чудо: силната скръб на Яна и дълбоката ѝ жажда за рожба смиляват бога и той заповядва риба да запее, камък да засвири. Сега развръзката иде бързо. Яна се връща в къщи и добива мъжко дете — на главата му слънце, на гърдите му месечина. Известен, Стоян оставя сватбарите и пристига в къщи да се увери. Явява се нова трагедия: младата невеста (новата годеница) предпочита главата ѝ да отсекат, но назад да не се връща. Най-сетне след толкова тежки изпитания и неочаквани перипетии идва щастливо разрешение: за младата невеста се оженва Стояновият брат. Щастливият завършек променя основния миньорен тон на песента.

Майсторството на композицията, яркото очертаване на образите, умелото развитие на интригата, наситеността на настроението, дълбоката психологическа правдивост на човешките чувства и преживявания, словесно-поетическото оформяне на всяка подробност — във всичко това се проявява блестящо художественият гений на народа, създал наистина вълнуваща поетическа творба.

В тая атмосфера на тайнственото и неизвестното, на неочаквани обрати и трагични съдби, на внезапни просветления и бързо избликнали надежди се създават песни за сбъдване на зловещи сънища, тъга на затворници, разговори с мъртви, излизания от гроба, превръщания на хора, животни и растения. Две прекрасни песни на близка тема — зловещ предсватбен сън и нещастна сватба — рисуват съдбата на Аница и на Игрил (Чолаков, с. 331—332; СбНУ, кн.27, с. 212). Аница е една у майка и необикновено красива. Идват да я искат от «през девет града десети». Сватбата е уговорена. Преди сватбата обаче Аница сънува сън:

Разтуряй, мале, годежо,
горок си санок санувах;
де Милен гради чардаци,
на чардаците — пиргове
и на пиргове — сив сокол.
Сурвеха му се чардаци,
камик от камик биеха,
на Миленовата ножница
мъртва кошута лежеше.

Майката успокоява дъщерята и сватбеното шествие потегля — през девет града в десети. Това е описано релефно и живописно върху фона на българската природа: минават полето, навлизат в зелената гора, пролетява елен и сватовете се впускат да го гонят. Яница остава сама в зелената гора. Цялото описание диша свежест и красота — като контраст на онова, което неизбежно ще се случи. Пролетява пиле през гората, подплашва коня на Яница, стремето ѝ се закачва за вита елха зелена.

Яница вика що може:
«Боже ле, мили божице:
нема ли нейде жив човек
стърмето да ми откачи
от вита елха зелена?»
Дочул я самси Милен,
па си дойде при Яница
стърмето да ѝ откачи,
и я прегърна, целива.
Отпеха му се ножове,
Яници сърце удриха,
потекоха църни кърви.

Прокобата на съня се сбъдва, но това още не е завършекът на песента. В нейния епилог има нещо много героично и красиво: Яница не смущава сватбата, изважда бяла кърпа и затисва кръвта. Сватбеното шествие продължава и пристига у дома на Милен. Посреща я свекървата с думите:

Снахо, Янице, Янице!
Какво ми те хвалеха,
дека си бела, цръвена.
Ти не си бела, цръвена,
току си бледа и жлъта
като дуля недозрела.

Яница нищо не казва. Качват я на чардака, тя сяда, изважда бялата кърпа и потичат черни кърви. Тогава се с душа разделя. А когато Милен вижда мъртвата Яница, «и он си ножа извади, та си сам себе уболе».

И в тая песен имаме от какво да се възхитим — цялата е издържана в тон, всеки епизод е нарисуван с голяма мярка в подробностите, песента представя

художествено завършено цяло. Над всичко се отделя образът на Яница — един от най-хубавите женски образи в българската народна поезия, облъхнат с моминска нежност, вълнуващ с трагизма и вътрешната си сила едновременно.

По друг начин се развива темата за зловещ сън в песента за Игрил. Той е сгоден за Янудия Попова, но откакто го е сгодила майка му, весел не го е видяла. Сънувал е лош сън:

Голи цигани додоха,
взеха ми, мамо, китката,
китката годенишката;
взеха ми, мамо, кърпата,
кърпата от пояса ми.

Игрил се запътва към годеницата си. Веднага сме въведени в баладичната атмосфера — всички признаци предвещават нещастие: дюлгерите, които дялат

дъски в гората уж за голяма къща, която е заправила Януда, миризмата на тамян и срещата със стареца, който казва, че в селото ще има сватба и булката ще отиде далеч, та я кадят с тамян; отговорът на майката, когато Януда не се явява да посрещне годеника си:

Игриле, млад годенико,
Януда ѝ горе в собата,
тънко си даре приготвя.

В собата Игрил намира мъртвата Януда.

И тук темата е развита с голямо композиционно умение, с тънък усет за създаване на баладично настроение.

В друга обстановка ни пренася великолепната историческа балада «Балканджи Йово», едно от най-хубавите произведения на българското народно поетическо творчество. Тя рисува героичното държане на българина пред чуждите насилници, неговата народностна устойчивост, неговата готовност и сила да понесе всички страдания, но да остане несъкрушим. В тая творба се разкрива безграничната любов на брата към сестрата. Песента ни отвежда към най-страшните моменти на робството, когато насилието е стигнало до пълно физическо унищожение на човека.

Художественото майсторство, проявено от народния певец, е удивително. Мъжественият образ на

планинеца и трагедията на сестрата са нарисувани със забележителна пестеливост на изразните средства, в съвършена композиция, изградена почти изключително върху диалога. Силата на дълбокото идейно внушение иде от умело изваяните образи — с малко, но най-характерни черти, със сурови краски, които придават монументалност, и същевременно с лирична задушевност, която затрогва и вълнува. Значението на тоя род песни за възпитаване на народните маси в дух на непримиримост към тиранията и робството е било огромно. Но то не се изчерпва с това: подобни творби са давали и най-висока художествена наслада, възпитавали са не само патриотично, но и естетически.

Тия няколко примера дават представа за високата художествена стойност на българските народни балади. Онова, което прави силно впечатление, когато навлизаме в техния свят, е жизнената им правдивост — въпреки хиперболите и контрастите, свръхестествените моменти и символиката. Зад необикновеното и изключителното (а то представя много често само хиперболизиране и подчертаване на обикновеното), зад митовете и суеверията не е трудно да се открие всекидневният живот на хората с техните страдания и надежди, вяра и мечти. Понякога ти се струва, че тук не се касае за остатъци от стари митове и езически вярвания, а само за поетически метафори и олицетворения — толкова близко до живота и човека е съдържанието на тия балади.

Това впечатление се дължи преди всичко на обстоятелството, че познатите международни мотиви и сюжети получават на национална почва художествена плът. Един от най-интересните проблеми за фолклористиката е да разкрие тоя процес — съчетаването на национално и международно, създаването на органично единни художествени произведения. В тоя процес има две страни: а) приближаване на мотива към конкретната жизнена действителност, спояването му с определена среда, която му дава жизнена плът и национален колорит, и б) издигането на конкретната жизнена проява до по-високо идейно обобщение, до идейната сфера, която носи със себе си международния сюжет. Тук са възможни най-разнообразни варианти. За да бъде правилно и широко осветлен тоя процес, нужни са както сравнително и етнографско-историческо проучване, така и естетически ана-

лиз, вникване в психологията на твореца, разкриване на отношението между творец и общество, основно изследване на поетиката — композиция, характеротворно изкуство, стил, език. Както беше вече изтъкнато, тъкмо тук проличава творческият гений на народа — не като някакво абстрактно явление, а като пряка, конкретна работа на даровити певци — художници от народа. Тук е очевидно, че фолкористът се приближава до подхода на литературоведа, защото изучава по същество еднаква материя — словесно поетическо изкуство. Разбира се, това не значи, че с литературоведския подход може да се изчерпа изследването; фолкористиката има свои методи, обусловани от специфичните особености на фолклора, от колективния му характер, от връзката му с музиката и т. н.

Идейно-образното съдържание на баладите въздействува твърде силно върху слушателя, защото песенният разказ не протича в епична атмосфера, а се изразява в драматични конфликти и се съчетава с лирико-емоционалния подход към случки и лица. За разлика от типично епическите творби баладите са пропити със силен лиризъм и драматично напрежение. С тия високи художествени достойнства на българската народна балада се обяснява и нейното въздействие върху творчеството на редица български писатели.

Хайдушките народни песни в развитието на българската литература

Мъчно може да се проследи историята на хайдушките народни песни — те са записани късно, през XIX в. Могат да се установят само няколко факта:

1. През XIX в. хайдушките песни са напълно развити като голяма и обособена в жанрово отношение група. Като говорим за жанрова обособеност, ние държим сметка за допирните точки, които хайдушките песни имат с юнашките и историческите песни, за прехода им през втората половина на XIX в. в песни за революционни дейци, за тясната им връзка с песните за разбойници, от които често пъти са мъчно разчленими. Тук искам само да изтъкна ранната им поява във фолклорните записи: срещаме ги в «Додатак» на В. Караджич (1822), в «Български народни песни и пословици» на Ив. Богоров (1842), в обнародваните от Ст. Враз български народни песни в сп. «Kolo» (1847) и особено в сборниците «Болгарские песни. . .» на П. Безсонов (1855) и «Български народни песни» на Бр. Миладинови (1861). Големият брой хайдушки песни у българите прави силно впечатление на П. Безсонов, който в предговора на сборника си възкликва: «Хайдутството — ето главната черта на българския епос» (за сметка на това Безсонов подценява юнашкия епос, потвърждавайки едно погрешно мнение, създадено още от В. Караджич). В публикациите, направени до Освобождението, вече се явяват основните имена на героите на хайдушките

песни — войводи, байрактари и т. н.: Индже, Страхил, Кольо байрактар, Мануш, Детелин, Чавдар, Лальо, Дойчин, Стоян, Бояна, Еленка, Сирма, Тодора, Велко, Вълчан, Каратанас, Ангел, Ильо, Вълко байрактар и много други.

2. Че хайдушките песни са се наложили в съзнанието на народа и интелигенцията като голямо поетическо богатство, се вижда от силното въздействие, което те почват да оказват върху развитието на българската литература вече през средата на XIX в. Тук не става дума само за известни навеи, каквито могат да се намерят в летописната традиция и особено в «История славеноболгарская» на Паисий, но за пряко използуване на теми и образи, за усвояване на средствата за поетическо изображение, за въздействие на стил, език и стих, за потъване в идейно-народната атмосфера на хайдушката песен. За това свидетелствува творчеството на Д. Чинтулов, Раковски, Н. Козлев, П. Р. Славейков, Р. Жинзифов, Л. Каравелов, Хр. Ботев. И още нещо заслужава да се отбележи — широкото място, което хайдушката тема заема във възрожденския революционен печат. В него се публикуват хайдушки песни (най-често прави това Каравелов в «Свобода» и «Независимост»), подхващат се патриотичните хайдушки призиви, рисуват се подвизите на хайдутите, революционното движение се свързва с героичните хайдушки традиции.

3. Ако анализираме хайдушките песни, записани до Освобождението, ще отбележим не само значителното разнообразие на мотиви и образи, но също тъй и високата художествена обработка на редица творби — факт, който говори за продължителността на техния живот. Много от песните са записани в няколко варианта: песента за Индже войвода («Разплакала се е гората. . .») в 3 варианта; «Отдолу идат сеймени и хайдушка глава носят» в 4 варианта; «Ранен юнак и три кукувици» — в 5 варианта; «Ангел войвода» — в 3 варианта, и т. н.[1] Този факт говори за широко разпространение на хайдушките песни. Наличността на варианти вече води и до художествена шлифовка на

[1] Вариантите са посочени у А. П. Стоилов, Показалец, на печатаните през XIX в. български народни песни, София, I, 1916; II, 1918.

песните, до проява на колективния художествен опит. Могат да се посочат цяла редица великолепно издържани варианти, влезли в класическия фонд на нашето народно поетическо творчество. Ще приведа няколко примера. Песента за Ангел войвода, записана от Каравелов и обнародвана от Зах. Стоянов в първия том на Каравеловите «Съчинения» (Русе, 1886, с. 155), разкрива по твърде оригинален начин душевността и съдбата на хайдутина:

— Дали си имаш висока кукя, Ангеле де?
Дали си имаш висока кукя, войвода де?
— Мойта е кукя зелена бука, дружино де!
Мойта е кукя зелена бука, юнаци де! . . .

Народният поет използува символиката, като си служи не с отвлечени, а с конкретни представи от живота. Песента е построена върху диалога и повторението; това са колкото композиционни, толкова и образотворчески и музикални принципи. Намесата на Каравелов (твърде честа при обнародване на народни песни — нещо, което отбелязва и Зах. Стоянов[1]) е накърнила последните два стиха, без това обаче да може да наруши цялостното художествено впечатление:

— Моите са деца дребни фишеци, дружино де!
Дето ги пратя, работа ми вършат, юнаци де!

В Миладиновия сборник се появява един от интересните варианти на песента за Индже («Заплакала ми гората, гората и планината»); Раковски обнародва в «Дунавски лебед» (1860) друг вариант — един от найхубавите:

Горо ле, горо зелена!
Имаш ли вода студена,
имаш ли сянка дебела
като за нази юнаци?

Гората се е нажалила, че Индже се е оженил и я е напуснал:

Дорде бе Индже млад ерген,
и гората бе весела,
весела и наредена:

[1] Вж. бележките под линия в Съчинения на Любена Каравелов, т. I, 1886, с. 150, 152.

до всяко дърво и юнак,
под тънка ела бял чадър,
под чадър Инджe войвода.

Дозон публикува чудесната песен за Татунчо, която завършва с крилатия израз: «Хайдутин майка не храни». В сборника на Безсонов се намира песента за героичния подвиг на Бояна, която освобождава от турците своя съпруг Мирчо, млада войвода.

Преди Освобождението са записани няколко от найхубавите песни за смъртта на хайдутина — обикнат и широко разпространен мотив в народното поетическо творчество. У Безсонов е обнародвана песента за Богдан:

Разболя се Богдан харен юнак,
та е Богдан девет години лежал.
Богдан майци тихом отговаря:
— Колкото са, майко, дена у година,
толкози съм градове обишел,
та ме, майко, болест не намери;
дома дойдох — тук ме болест найде.
Че не ми е защо ще умра,
но ми й, мале, за коня хранена,
че си няма кой коня да гледа.
Майка имам — тия си е стара,
брата имам — далече забягна,
жена имам — тия ще го гледа,
ще го гледа, ала за другиго.

Богдан пожелава да го погребат на кръстопът, да изградят на главата му манастир, на сърце му градина, на крака му чешма, край чешмата да побият байрак и на него да вържат коня му. Мечтата му е, — когато помине юнак, да отвърже коня, да го възседне и да понесе байрака. В няколко варианта (у Каравелов, в «Летоструй», в архива на Раковски) с подобно желание умира Вълко байрактар. От Миладиновци и Каравелов са публикувани забележителните песни за Кара Мустафа, който на смъртното си ложе предава пушката, сабята, пищова и коня си на хайдут Велко, защото е по-голям юнак от него, и успоредната песен за умиращия хайдут Велко, който подарява всичко на побратима си Милош — дългата пушка бойлия, тънката сабя френгия, чифте пищови, хранено конче, но булчето си не дава; когато ум-

ре, нека плаче, защото няма юнак, който да го люби като него.

Преди Освобождението са обнародвани и четири варианта от забележителната песен за хайдутина, който желае на бесилото ризата му да се белее, главата му да се светлее, перчемът му да се ветрее (в «Знание», «Български книжици», «Братски труд», Дозон). Близки до мотива за смъртта са песните за болни юнаци: «Ходил юнак, ходил помак» (сп. «Летоструй»); гарванът и вълкът, които чакат болния юнак да умре («Гарван грачи на висока йелха, вълче вийе на висока чука», Каравелов). Все от този период са и два варианта у Веркович и Миладинови от великолепната песен за Гюро, затворен в тъмница, който с раните си храни пиле соколово, а със сълзите си го пои, за да го прати в бащините си дворове, да види старата му майка, първото му либе, милата му сестра. На въпроса на пиле соколово как ще намери дворовете му, Гюро отговаря (по Ст. Веркович, «Народне песме македонски бугара»):

Моите двори ми са бележити,
среди двори три танки тополи,
на тополи до три кукувици.
Първата е моя стара майка,
втората е моя първна луба,
трекята е моя мила сестра.
Тая, що кука на изютрена,
тая ми е моя стара майка.
Тая, що кука деня на пладнина,
тая ми е моя първна луба.
Тая, що кука вечер на вечера,
тая ми е моя мила сестра.
Да й кажеш на моята майка,
ми обрасле коси до землата,
ми обрасле у църна зандана.

Трагичната атмосфера на случката е предадена в пластични образи, с непосреден разказ, със сурова изповедност, с проста символика. И в тая непосредност и простота на израза се ражда силното поетическо внушение.

4. Колкото и да говорим за художествена цялостност откъм образи и мотиви на хайдушкия песенен цикъл през периода на Възраждането, оказва се, че кръгът съвсем не е изчерпан: сборниците през 90-те години

(особено министерският «Сборник за народни умотворения» и Шапкаревият сборник) ни донасят нови и многобройни образци на хайдушки песни. Количеството се увеличава и през XX в. чрез сборниците на полк. Г. Янков, Ат. В. Върбански, М. Арнаудов, В. Стоин, новите томове на «Сборник за народни умотворения» и др. За обема на обнародвания материал можем да съдим от «Преглед на българските народни песни» под редакцията на проф. Ст. Романски (Известия на Семинара по славянска филология, VI, 1929, с. 220—232) и няколко антологични избори: «Трем на българската народна и историческа епика» (Б. Ангелов и Хр. Вакарелски, 1939), «Заплакала е гората» (Д. Осинин, 1947), «Българско народно творчество», т. II (Д.Осинин, 1961).

Веднага се хвърля в очи, че се касае не само за увеличение на вариантите, събрани от нови краища или възникнали в по-късно време, но и за обогатяване на мотивите и особено за появата на нови имена на хай-

дути. Първият извод е, че в периода след Освобождението, при условията, които се създават за развитието на нашата фолклористика, се получава възможност за по-широко и по-системно събиране на хайдушкия песенен фолклор; това събиране продължава и до днес. Но това не може да бъде пълното обяснение на интересуващото ни явление. Хайдушкият фолклор се оказва много жизнен и продуктивен, създава многобройни нови варианти и след Освобождението. Това се дължи не само на високата художествена стойност на хайдушката песен и на нейната патриотично-възпитателна и революционна роля в живота на народа. Жизнеността и продуктивността се дължат в голяма степен на обстоятелството, че през XIX в. и дори в началото на XX в. е жива обществената хайдушка традиция. Макар че от 50-те и 60-те години на миналия век хайдушкото движение минава в нов етап и се претворява в организираната националноосвободителна борба, остават редица традиционни и междинни форми, съществуват многобройни преливания между хайдутин, четник и революционер. Много дейци на националноосвободителното движение преди Освобождението и дори след Освобождението (в борбата за свобода на Македония и Тракия) запазват редица черти на хайдутина. Такъв е случаят например с капитан Петко Киряков (Петко войвода), който доживява до 1900 г.

През цялата първа половина на XIX в. хайдушкото

движение продължава да бъде много активно. Новите форми на националноосвободителната борба вливат ново съдържание в неговите прояви (това е показано добре в книгата на П. Хитов «Моето пътуване по Стара планина»). През този период не само живеят хайдушките песни, създадени по-рано, но и възникват нови песни, посветени на действуващото хайдушко движение. Следователно XIX в. не е предел на развитието на хайдушкия фолклор, позиция, от която това развитие се превръща в минало, защото жив е общественият извор, който е породил този фолклор.

Изводът, който трябва да направим от тоя факт, е — че хайдушките песни съпътствуват хайдушкото движение. От това следва, че тяхното начало трябва да се търси при появата на хайдутството като обществено явление. Те отразяват още най-ранната фаза на хайдутството, когато е силен грабителският и разбойническият елемент, също своеобразна форма на обществен и социален протест. Тук личният мотив — стремежът към отмъщение — играе основна роля. Интересно е, че във възрожденските фолклорни сборници има голям брой песни за хайдути-грабители. Макар че не винаги явленията могат да се разграничат ясно, в по-късната фаза от развитието на хайдушкото движение хайдутинът — народен закрилник и по-късно съзнателен борец за народна свобода — става главен герой. И това е преобладаващата характеристика на хайдушката съпротива. Тук няма да навлизаме в исторически подробности, но несъмнено времето на най-високо развитие на хайдушкото движение — XVII, XVIII и XIX в., е и време на възникване и развитие на хайдушкия народностен и патриотичен фолклор.

Тоя момент представя интерес откъм две страни: появата на хайдушките песни в контекста на историческото развитие на българския фолклор и съотношението им с тогавашното състояние на българската литература.

Доколкото можем да възстановим хронологията на българското народно творчество, възникването на хайдушките песни се предхожда от дълга поетическа традиция. Съществува отдавна дълбоко проникнала в народното съзнание обредна и митическа поезия; може да се предполага и съществуването на битови песни (тук не говорим за прозаичните жанрове). Но за появата на хайдушките песни от най-важно значение са широко

развитите до началото на XVII в. юнашки и исторически песни и в по-малка степен битово-социалните. Сходството между първите три групи е толкова явно, че не случайно понякога те се обединяват под общо название «исторически епос». Посочих на друго място основанията ни за отделянето на тези три групи[1]. Тук искам по-скоро да изтъкна онова, което ги сближава. И юнашките, и историческите, и хайдушките песни рисуват съдбата на българския народ в продължение на пет века. Изоставям въпроса за съществуването на исторически и юнашки песни преди XIV в. и вземам пред вид несъмнените факти за отражението на българската действителност в навечерието на турското завоевание. Макар че основната тема е борбата срещу чуждото нашествие, тежката робска неволя, вярата в народните сили, посоките на художествено изображение са твърде различни. В юнашките песни народната фантазия е опоетизирала събитията и героите, които се превръ-
316 щат в полуприказни исполини и свръхестествени същества. Величавост и монументалност на изображението, хиперболизация на образите, твърде тясна връзка с митическите представи, голямо участие на фантастичното и чудесното, обединяване на сходни исторически явления в обобщения, които се превръщат в символи на народната съдба, широко епическо разгръщане на композицията — ето основните особености на юнашките песни. Историческите песни, които възникват през същата епоха както и юнашките, а може би и ги предхождат, се отличават с по-голяма историческа конкретност и точност, ролята на чудесното и фантастичното е ограничена, изображението се приближава до реализма. Не бива да се смята, че тяхното съдържание се покрива напълно с историческите факти. Тяхната историческа достоверност се изразява не толкова в изложението на събитията, колкото в тяхната идейна оценка. Наред с епическия в тях се явява и лирически елемент. Поетическите средства са по-прости и непосредни, песните са по-кратки по обем, отличават се с несложна композиция, чужда на дългите описания и повторения. Бихме отишли твърде далече, ако търсим различията по посока на съдържанието — в едните героичните подвизи, а в другите — народните страдания, и различия в

[1] Вж. П. Динеков, Български фолклор, I, 1959, с. 416—417.

средата, която ги създава, и в поетическите традиции: от една страна, изкусни, професионални певци, а, от друга — всекидневни хора. Това би ни отвело до погрешни заключения за художествената стойност на едните и другите; нямаме никакви основания да подценяваме историческите песни, сред които се откриват забележителни поетически образци.

В какво отношение се намират към юнашките и историческите песни хайдушките песни? Те са свързани и с едните, и с другите, изхождат от традицията, създадена от юнашките и историческите песни. С първите ги сближават патосът на героизма, силните страсти и възвишените чувства (без да достигат до техните големи обобщения), до известна степен — хиперболизацията на образите и епичността на поетическия разказ. Общото с историческите песни е по-голямата близост до конкретната историческа действителност, опростената композиция, поетическите средства, лирическият елемент. Но същевременно хайдушките песни носят нещо твърде особено в идейно отношение, отразяват нов, по-късен етап от развитието на народното съзнание. Те се появяват в епохата, когато започва упадъкът на турската империя; развиват се по време на разложението на османския феодализъм, възникването на нови икономически отношения в недрата на българското общество (от втората половина на XVIII в.), когато се изострят класовите противоречия. През този период голяма роля играят руско-турските войни, които будят надеждите на българския народ за освобождение; засилва се националноосвободителната борба, която минава през различни форми — от хайдушката съпротива до революционната организация и масовите въстания. Това е период на общ патриотичен подем, на дълбоки изменения в политическото положение на народа и в неговата идеология.

Оттук и патриотичният идеен облик на хайдушките народни песни, изразен силно и категорично. Още Пенчо Славейков беше казал: «Хайдушките песни са плод на новото време, време на подем на националния дух, на който е резултат църковната ни и политическа свобода.»[1] Те са най-яркият израз на съпротивата на народа, на неговото пораснало самосъзнание, на острата

[1] Пенчо Славейков, Събрани съчинения, V, 1959, с. 122.

реакция срещу политическия и социалния гнет, на вярата в народните сили и в бъдещето. Хайдушките песни възсъздават положителния герой на епохата — хайдутина — мъстител и закрилник, хайдутина — борец за свободата на народа. Оттук и силното им обществено въздействие не само в епохата на Възраждането, но и до най-ново време. Следователно като основна характеристика на хайдушките песни трябва да се изтъкне патриотично-революционната и социалната им устременост — това е най-високата точка в идейното развитие на българското народно поетическо творчество дотогава.

В какво отношение се намира появата на хайдушките песни спрямо историята на българската литература? Свикнали сме да поставяме дълбока граница между литература и фолклор — не толкова в областта на художествената специфика, колкото в историческото им развитие и класовата им обусловеност. Ние признаваме,

че те си влияят взаимно, особено в ново време, когато фолклорът в епохата на романтизма оказва силно въздействие върху литературата. Изтъкваме, че фолклорът обикновено представя най-ранната, първата фаза в историята на словесното поетическо творчество на всеки народ, но че след появата на писмеността фолклор и литература тръгват по различни пътища. Особено подчертаваме, че в епохата на феодализма те най-често се противопоставят.

Точно такава ли е картината? Действително в средновековието фолклор и книжнина са свързани с различна социална среда, с различно класово съзнание; фолклорът се твори от трудовите народни маси, а книжнината е дело на интелигенцията, свързана с господствуващата феодална класа. Тая характеристика, доведена до крайност, се превръща в догматизъм. Социално-класовата диференциация не винаги означава културна диференциация — при общото просветно равнище в средновековието; писмеността се използува и от угнетените класи, за което свидетелствуват апокрифната и еретическата литература. Между онова, което наричаме фолклорно съзнание, и книжно-литературното съзнание не съществува пропаст. Най-сетне и фолклорът, и литературата носят редица национални особености, подчиняват се на национални традиции, представят две страни на един и същ културно-исторически процес. Не трябва да се говори за идейна и историческа несъвмести-

мост между фолклор и литература; в средновековието те могат да се допълват и да съжителствуват в една художествена система, както неотдавна посочи това Д. С. Лихачов[1].

Голямата група на юнашките, историческите и хайдушките песни се появява и развива, когато българската литература с катастрофата в края на XIV в. получава страшен удар: бива унищожена обществената и социална база, върху която тя е възникнала и се развива, писателите биват избити или са принудени да избягат в чужбина. Литературата не престава да съществува, но се движи със забавени темпове, с оскъдни възможности, с непълноценна сила и никога не достига до епохата на националното възраждане подема на своето развитие през IX—X и XIV в. В замяна на това през периода на робството на първи план излиза народното творчество, то поема основните функции на изразител на националната воля, то осъществява националния естетически идеал, в него се съсредоточава националната творческа енергия. Без да се отрича онова, което създава литература през XV—XVIII в. (в лицето на писатели като Владислав Граматик, Димитър Кантакузин, Поп Пейо, Матей Граматик, дамаскинарите), големите вълнения на народа, емоционалният му свят, образното му виждане, моралните му стремежи, политическите и социалните му идеи намират място преди всичко във фолклора; фолклорът е голямото изкуство, което народът създава през този период.

Хайдушките песни тук заемат особено място. Литературата през XV, XVII и XVIII в. отразява главно трагедията на народа, неговите страдания, тежката робска неволя. Григорий Цамблак рисува паданет о на Търново и съдбата на търновчани; към нея се връща Иоасаф Бдински в похвалното слово за Филотея. Методи Драгинов дава покъртителна картина на потурчването на чепинските българи. Бедствието на народа намира израз в множество приписки и летописни бележки. Но къде е протестът и призивът за борба? Някой ще каже: вече самото изображение на теглото е своеобразен протест. В атмосферата на религиозната образност

[1] Д. С. Лихачев, Древнеславянские литературы как система. — Славянские литературы, Москва, 1968, с. 34—39; вж. и статиите тук: «Фолклор и литература» и «Съдбата на българската литература през XIII и XIV в.»

и символика, която характеризира старата литература, тоя протест мъчно може да бъде различен. Но той има и по-преки форми. Можем отчасти да го открием във въодушевението на Владислав Граматик в неговия разказ за пренасяне мощите на Иван Рилски от Търново в Рилския манастир. Протестът се изявява в отделни изрази, в които поробителите се окачествяват с епитети и определения като «лукавият дявол», «неверниците», «непристойната Мохамедова вяра», «нечестивите», «вражески иноплеменници», «султан Махмудово царство проклято» и т. н. Най-ярко тоя протест е изразен в житията, които поп Пейо и Матей Граматик пишат през XVI в. за софийските мъченици — формално те защищават християнската вяра, но тук вяра и народ са тъждествени. Двамата софийски писатели рисуват не само страданията на българите, но и тяхната твърдост, готовността им да умрат, но да не се отрекат от своята вяра и народност.

320 Това е най-високата точка, до която достига нашата литература през XV, XVI, XVIII в. в своето отричане на робската действителност, най-силният й протест срещу чуждия политически гнет.

Там, където нашата средновековна литература спира, започва откритият, смелият бунт срещу жестокото османско потисничество на хайдушките народни песни. До шестдесетте години на XVIII в., когато се появява Паисиевата история, и средата на XIX в., когато се създава патриотичната и революционната поезия на Раковски и Чинтулов, хайдушките песни въплъщават бунтовния глас на народа, те са най-яркият и в същност единственият изразител на неговата мечта за свобода. те разкриват неговия свят на дълбоки вълнения пред страшната действителност на робството, те носят неговите борческа решителност и историческата му съвест. Всичко онова, което в тая насока може да им даде писаната литература до началото на Възраждането, бледнее пред силата на хайдушката песен — сила не само идейна, но творческа, художествена, създала великолепни поетически образци. През този период хайдушките песни не само издигат моралната мощ на народа, но възпитават и естетическия му вкус, дават му най-висока поетическа наслада. Те влизат като основен, най-ярко съвременен елемент в структурата на онова, което наричаме българска художествена култура, българско поетическо изкуство през този период.

Нямам намерение да се спирам подробно на художественото богатство, което съдържат хайдушките народни песни. Хайдушкото движение е развълнувало дълбоко народното съзнание, раздвижило е народното въображение. Това е било съвършено естествено явление — не само защото действията на хайдутите са имали величието на подвизи, но и защото носителите на тези подвизи са излизали от народната среда, в нея са се раждали — като защитници на народните интереси и като отмъстители на народните страдания. Слагали са се образ след образ в народната памет; почти няма исторически действуващ хайдутин, който да не е намерил поетическо превъплъщение. Оттук и богатството в събирането на хайдушките песни — те са най-добрата хроника на хайдушкото движение, неговият най-изобилен исторически извор за герои и събития. Но понеже се касае за художествено превъплъщение, хайдушките песни представят поетическа история на българския народ. Толкова по-ценна е тази поетическа история, защото е възникнала в самите недра на народа, в непосредния живот, и поетическите образи са се движели и дишали в реална, земна и човешка атмосфера.

Взети в своята цялост, хайдушките песни дават най-пълната биография на хайдутина — от неговото детство до героичната му смърт, от пролетния призив до бойните му подвизи, от страданията на народа до лютото отмъщение, от майката, която приспива малкия си син с песен-пожелание да стане закрилник на народа си и борец за неговата свобода, до жената-хайдутка, която остава дом и семейство, за да води хайдушка дружина, от всекидневния хайдушки бит до възторженото възпяване на планината и гората, която във въображението се превръща в нещо повече от майка рождена:

Майчица що е рождена,
и тя си чедо изказва
на турци и на сеймени;
гората майка хубава,
скрий ли се в нея хайдутин,
никому нищо не казва.[1]

Но не външните прояви на хайдушкия живот, колкото и богато те да са представени, с цялото им разно-

[1] П. П. Славейков, Книга на песните, София, 1961, с. 357.

образие, с важни исторически подробности, поразяват в хайдушките песни. Когато четем тези песни, ние заставаме възхитени от богатия духовен живот, който разкриват, от емоционалната им сила, от красотата на човешката личност, от етичната атмосфера и хуманизма им — при все че хайдушките песни не са чужди на кървави сцени, на жестоки отмъщения, на сурови страсти. И това богатство на духовния живот принадлежи не само на тези, които са възпявани, които са обект на изображение, но и на самите творци на песните, на безименните певци, които непрекъснато са формирали тези поетически творби — защото през вековете песните са живели не в установени текстове, които познаваме от записите и публикациите, а в едно постоянно творческо движение.

Самата постройка на творбите дава възможност за непосредна изява на вътрешния, душевния живот, за пряко разкриване на емоционалния свят на личността.

Наистина не е голям броят на хайдушките песни, които представят монолози, преки обръщения, но затова пък огромен брой от тях са изградени изцяло върху диалози, в които свързващият, обяснителният елемент липсва или е съвършено незначителен. Ето примери от първия случай — лиричен монолог:

Сестро Лилянко, Лилянко,
я снощи ходих, сестро ле,
на Стамбул, на Едикуле,
на Едикулско механче,
та там си найдох, заварих
Вълчан ми баш хайдутина . . .[1]

Примери от втория случай — диалог без свързващ текст:

— Севдице, пиле шарено,
ти ми се сбираш, торнаваш . . .
— — —
— Севдице, пиле шарено,
оставям си те, севдице . . .
— — —
— Севдице, пиле шарено,
и я ща с тебе да дойда . . .[2]

---

[1] Българско народно творчество, II, 1961, с. 371.
[2] Пак там, с. 86.

— Жени ме, майко, жени ме,
дури сум младо, зелено . . .
— — —
— Не женам, синко, не женам,
уще си младо малечко.
— Жени ме, майко, жени ме,
оти ке бегам далеку
в Негошката планина,
млад арамия ке бидам . . .[1]

Примери от третия случай:

Георги Дафинки думаше:
— Дафинке, булка хубава,
стани ми дрехи събери,
свържи ги в тенка мъръма . . .[2]

След първия стих песента се превръща в лирически монолог.

В много случаи творбата започва направо с диалог и едва по-късно се явяват свързващите обяснителни или описателни фрази:

«Горо ле, горо зелена!
Имаш ли вода студена,
имаш ли сянка дебела
като за нази юнаци?»
Нажалила се гората,
гората и планината,
и на гората листето,
и на полето тревето
заради Индже войвода:
«Дорде бе Индже млад ерген,
и гората бе весела . . .»[3]

Непосредност на изказа и лиризъм придават честите обръщения в началото на песните или вътре в текста:

Тонко, булко, Тонко!
Тръгнала е Тонка . . .»[4]

---

[1] Бр. Миладинови, Български народни песни, № 223.
[2] СбНУ, кн. XXXV, с. 201.
[3] В. «Дунавски лебед», I, 1860, бр. 69.
[4] Българско народно творчество, II, 1961, с. 92.

Хей гиди Стоян, Стояне,
млад Стоян, млада войвода!
Стояна беда бедили,
бедили, укривали го . . .[1]

Кукувица кука
на зелена бука
за гора зелена,
за Стара планина,
горо льо зелена,
наша стара майко!
Войници се пишат
по войнишки села,
пък ний ще се пишем
на букова листа,
горо льо зелена,
водо льо студена! . . .[2]

При последния случай обръщението се появява вътре в текста и има характера на припев.

Разбира се, в хайдушките песни се срещат многобройни случаи на епическа постройка, с разгърнат разказвателен текст. Това са главно творбите, посветени на описание на хайдушки подвизи и сражения. Но тук аз искам да изтъкна огромното количество песни, лирично оцветени, в които поетиката засилва и подчертава лирично-изповедния характер и ни помага да навлезем непосредно в душевния свят на хайдути и народни певци.

В тоя свят човешки тревоги, скръб и мъка, радостни възторзи, братска обич и люта ненавист, преклонение пред красотата, вътрешно благородство и готовност за саможертва, глуха носталгия и удивително достойнство в смъртта се преплитат непрекъснато. Ето кукувицата е закукала преждевременно и е завела юнашката дружина на Витоша и среднощ е ударил буен сняг :

Замръзнале пушки на рамена,
на рамена о гайтан — чепкене,
а чепкене — о тънки кошули,
а кошули — о белите плъти.[3]

лгарско народно творчество, II, 1961, с. 589.
[2] СбНУ, кн. XXVI, с. 75.
[3] Б. Ц о н е в, Родна китка, 1916, с. 106.

Една грижа е обхванала хайдутите — грижа чисто човешка — къде да идат, да намерят огън. Стар Димо седи на двора и гледа гората, потънал в спомени за някогашните си хайдушки младини. Когато Стоян чува гласа на кукувицата и заявява на майка си, че ще отиде в гората байрак да развее, юнаци да събере е естествено майката да не го пуска. Започва голямата драма, повтаряща се постоянно — борбата на майчиното чувство и благородството на дълга. В кратка песен «Стоян отива бунтовник»[1] драмата е разкрита с удивителна сила и простота, без излишни подробности и емоционални изблици. Стоян заявява кратко, но решително:

— Пущаш ма, майко, не пущаш,
пак ща бунтовник да ида! —
Съблече дрехи търговски,
облече дрехи юнашки,
препаса голям силяхлък,
запаса чифте пищови,
запаса канѝ с ножове,
нарами пушка бойлия.
Като го видя майка му,
че тия жално заплака
и на Стояна думаше:
— Не ходи, синко, бунтовник,
че си на мама едничък,
за момче и за момиче,
как ша та майка прежали,
ако та, синко, убият?

Но благородната цел, за която синът тръгва да се бие, трогва и нея — тя му дава своята безмълвна благословия:

Ша ида, майко ша ида,
много са мина събрахме,
българи да отървеме,
българи, мамо, българки
от тия турци проклети:
много са булки робили,
много са моми турчили.
Дай ръка да ти цалуна!

[1] Българско народно творчество, II, с. 75—76.

И ето великолепния край:

Цалуна ръка майци си,
майка го в лице цалуна,
че из протката излезе,
излезе, веке не влезе.

Сякаш присъствуваме на някаква древна класическа сцена (спомняте си прощаването на Хектор с Андромаха), с цялата сдържаност на емоциите, с великото благородство на подвига и саможертвата, с тая самообреченост пред свещения дълг, изразена с простите, но трагични последни думи.

Образът на майката претърпява изменения. В песен, записана от В. Стоин в Тракия, майката кара сина си да стане войвода:

Я ми е драго, сину ле,
млади войвода да станеш,
йотбор дружина да сбереш,
се като тебе юнаци,
тънко шишанье да носиш,
чифте пищовье на кръста
и остра сабье на ръка.[1]

Представата за величието на делото се свързва и с красотата на хайдушката фигура и хайдушкото облекло — и в двете приведени песни това добре личи. Дружината на Каратанас е изобразена с чувство на несдържано възхищение:

Още пиленце пееше,
ето че иде дружина:
Каратанас ги водеше,
Иванчо байрак носеше,
дълги им пушки на рамо,
златен ятаган на пояс,
от чисто злато паласки
и двойки пъстри пищови —
не можеш да ги познаеш
кой им е юнак войвода.

Янка, която е тръгнала да търси братчето си в гората, е дълбоко развълнувана от гледката и се провиква:

---

[1] В. Стоин, Народни песни от Източна и Западна Тракия, София, 1939, с. 144.

Горо льо, горо зелена,
я развий листе широко,
изкарай клоне високо,
направи сянка дебела,
че имам братец хайдутин,
под твойте сенки да ходи,
отбор юнаци да води,
да сече наши душмани
и цариградски султани.[1]

Идеализацията тук е несъмнена, но тя не откъсва образа от земната почва, а само засилва външната красота. Тая красота отговаря на вътрешното величие и благородство на духа. Графични, почти иконописни черти и живи, бликащи багри се смесват в изображението и му придават своеобразна живописна и художествена прелест.

Разкриването на цялата вътрешна красота би ни отвело далече. В хайдушките песни са изобразени и възмущението от социалната експлоатация на турски аги и български чорбаджии (Настас чорбаджи, Димчо и плевенският султан); и борческият порив на онези, които не могат спокойно да гледат турските насилия и напускат мирния труд, за да мъстят; и смели жени-хайдутки, героични битки и сражения, където хайдутите показват нечувана смелост и сила; и красотата на природата, видена през очите на девойката, либе на хайдутина:

Горо ле, горо зелена,
не ми е пътя оттука,
ала оттука ще мина,
че имаш сянка дебела,
че имаш вода студена,
и тая трева зелена.
През тебе, горо, ще мина,
на сянка да си почина,
на трева да си полегна,
на вода да се напия,
да викна да си попея,
из едно гърло два гласа,
из един език две думи . . .[2]

[1] П. Хитов, Моето пътуване по Стара планина, София, 1962, с. 122.
[2] СбНУ, кн. VII, с. 95.

Тук ще срещнем и разбунтуваната съвест за стари хайдутски грехове, и майчината клетва, и носталгията по дом и близки («Я свивай байрак, ти Мануш войводо»), особено скръбта за майката («Ала ми е мама домиляла— девет годин кат не съм я видял»), и най-сетне хайдушката смърт, песните за която представят една от най-хубавите страници в цялото ни народно поетическо творчество.

Суровостта и величието на смъртта, предадени пряко или с образи-символи, увеличават въздействието на хайдушкия подвиг. Стоян лежи болен навръх Стара планина, постелята му е зелената росна морава, а възглавето — бял мрамор камен под глава. Той храни два орли и иска само едно — да не изядат дясната му ръка със златния пръстен, за да го отнесат след смъртта му на либето («Ситна ми, дребна Росице»)[1]. Още по-мрачен е образът на черния гарван, който чака юнака да умре, за да изпие черните му кърви («Вила се гора, раззеленила»)[2]. Хайдутинът е способен да погледне на мрачната смърт и с ирония, и с трагична насмешка:

Прощавай, горо зелена,
че ма заводат сеймене,
водат ма да ма оженат
за една млада младица:
тънки конопе кумове,
орлите ми са сватове,
гарване ми са девере,
свахите ми са свраките![3]

Пушка пуква и ударя Вълко байрактар, последния от деветимата братя-хайдути («Вълко баш байрактар»)[4]. А когато носят главата на хайдутина в познатата песен и майката проклина сеймените, те заявяват:

Не плачи, бабо, не тъжи,
още един си отхрани,
таквъзи да е, бабичко.
Доде сина ти уловим,
девет планини минахме;

---

[1] Г. С. Раковски, Показалец, Одеса, 1859, с. 143.
[2] В. Стоин, Народни песни от Тимок до Вита, София, 1928, № 2997.
СбНУ, кн. XV, с. 29.
[4] В. Стоин, Народна песнопойка, София, 1930, № 30.

доде му ръце вържеме,
до шейсе души паднахме;
доде му глава земеме,
сам билюкбаши загина.
Аферим, бабо, машала,
йощ един таквъз отхрани![1]

Смърт в борбата, смърт след тежка рана или смърт на бесилото, смърт, при която ризата да се белее, а гробът да хубавее — конят да цвили, байракът да се вее, цвят да цъфти — това са моменти, към които народният певец насочва цялото си внимание. В такава смърт има не само героизъм, но преди всичко нещо много красиво и оптимистично, вдъхващо вяра, окрилящо надеждите на народа. В това се състои неповторимата поетическа прелест на хайдушките песни и тяхната страшна въздействена сила.

Когато през втората половина на XIX в. националното освободително движение взема нови форми, погледът на народните певци се обръща към образите на революционните дейци — наследници на хайдутите. Създават се значителен брой песни, обаче — трябва да изтъкнем — въпреки по-високото си идейно равнище, те не достигат художествената сила на хайдушките песни. Причината? Създала се е вече голямата лична поезия, която внася нови моменти в художественото изображение на освободителното движение — както с оглед на поетика и поетическа традиция, така и с оглед на идейно осветление. Образите на революционните дейци намират своето поетическо превъплъщение в творби като «Хаджи Димитър» и «Обесване на В. Левски» на Ботев и «Епопея на забравените» на Вазов. Пътят на класическата хайдушка народна песен е приключен.

Но тоя път е приключен само външно, защото създаването и развитието на нашата революционна поезия през епохата на Възраждането е немислимо без въздействието на хайдушките песни, без усвояването на техните поетически традиции. Ако се вгледаме внимателно в тоя период от развитието на нашата поезия, ние можем да кажем, че присъствуваме на една трансформация на художествената енергия, на едно дълбоко вътрешно оплодяване. Фактите показват съвсем ясно това.

Хайдушката песен навлиза в българската възрож-

[1] СбНУ, кн. XXVI, с. 58.

денска литература по два пътя: чрез изображението на хайдути и на моменти от хайдушкия живот и чрез възприемане на нейната образност и поетика. Първият случай е по-елементарен и с оглед на развитието на литературата по-малко интересен. Вторият е същественият, защото разкрива оная основа, върху която се изгражда възрожденската революционна поезия. Разбира се, двете явления не са изолирани едно от друго и не е възможно да не се разглеждат паралелно.

Насочвайки погледа си към фактите, веднага прави силно впечатление появата на хайдушката тема в нашата поезия през 50-те години на миналия век — при това нейният извор е не толкова непосредният живот, колкото хайдушката песенна традиция. През 50-те години Раковски замисля и пише «Горски пътник», Чинтулов създава бунтовническите си песни, зад които не е трудно да се види школата на хайдушкия фолклор, П. Р. Славейков започва работа над поемата си «Бойка войвода». Едно десетилетие по-късно се ражда в поетическото въображение на Н. Козлев още една творба, възникнала под въздействието на народнопесенното творчество — «Черен арап и хайдут Сидер». Новобългарската поезия до този момент се е движела в друг кръг от теми и образци; в първите си стъпки се учи от руската и сръбската поезия от XVII и XVIII в. и от гръцкия сантиментализъм от началото на века. Тя прави завой, който се оказва извънредно плодотворен, защото по новия път тръгват по-нататък К. Миладинов, Р. Жинзифов, Л. Каравелов, Ботев.

Тук не става дума да се проследява само хайдушката тема — тя присъствува открито у Раковски, Петко Славейков, Козлев, Каравелов и Ботев, навлиза дори в прозата — в «Нещастна фамилия» на Друмев, в «Изгубена Станка» от Блъсков, във «Войвода», «Дончо», «Турски паша» и други повести на Каравелов. Раковски натрупва цяла литература в това отношение — поезия, исторически изследвания, публицистика. Несъмнено създадените образи на хайдути са забележително завоевание на младата българска литература и имат голямо обществено значение с оглед на освободителната борба, която се води. Но нас ни интересува тук принципът, който хайдушката тема, пречупена през хайдушката песен, внася в самата творческа основа на поезията: утвърждаване на нейната народност, дълбоко свързване с българската национална съдба, съчетаване на

реалистичното творческо виждане с полета на романтичната мечта, извеждане на нашия формиращ се поетически път върху една сигурна основа — богатия поетически език на народната песен, която в своето вековно съществуване си е изработила цяла система от стилови и езикови изразни средства.

Нашата наука е положила досега доста усилия, особено при изследване на Ботевото творчество, за да открива и сочи едно или друго сходство с народната песен — както в сюжетно отношение, така и в образност и изразни средства. Не бих казал, че тази работа е безполезна, но не това е същественото. Подобия действително съществуват. Въпросът е обаче да се покаже върху конкретния материал как се раждат големите поетически образи на 50-те, 60-те и 70-те години; да се разкрие ролята, която изиграва хайдушката народна песенна традиция за формиране на художествения мироглед на най-значителните ни поети — от Чинтулов до Ботев; да се проникне в художествената стихия (не само стилно-езикова, но и идейно-образна), в която се потопява новобългарската поезия. Изобщо задачата е да се изследва как се извършва чудото на поезията — от първите, все още несръчни стихотворни опити на 40-те години до блестящото вдъхновение на Хр. Ботев. Това ще ни помогне да си обясним големия прелом, който става през средата на XIX в.: личната поезия поема върху себе си функциите, които през векове е изпълнявала народната песен; тя отсега нататък става фокусът, който събира народната творческа енергия и въплъщава болките и страданията, вълненията и надеждите, благородството и хуманизма на народната душа.

Ако наречем това победа — все едно, че не сме казали нищо; това е най-неподходящото определение. Защото в случая се извършва велико тайнство, велико обручение, раждане в най-точния смисъл на думата: личната поезия, оплодена от народнопесенната традиция — хайдушката преди всичко, усвоява и наследява всичко прекрасно, което е създала народната поезия, превъплъщава в себе си народния творчески гений. Защото поетическата стихия на народа е безсмъртна.

С това не се изчерпва ролята, която хайдутството като тема и хайдушките народни песни като поетически извор играят в по-нататъшното развитие на българската литература. Достатъчно е да се обърнем към творчеството на цяла редица писатели — от Пенчо Сла-

вейков до Вапцаров и нашата съвременност, за да се убедим, че хайдушката традиция — историческа и поетическа — не е загубила своята привлекателност. Това се дължи, от една страна, на огромната патриотична и нравствена сила, която се крие в хайдушкото движение, а, от друга — на естетическата прелест на хайдушките образи, създадени от народния певец. В сложната историческа и литературна обстановка, в която се проявява това въздействие в продължение на осем-девет десетилетия, и целите, и резултатите са различни. Хайдушките образи навсякъде по свой начин оформят една или друга страна от мирогледа и творческия маниер, внасят своето богатство в образния свят на писателя, придават нови багри на творчеството му. При Пенчо Славейков хайдушката тема затвърдява националната насока в художествените му търсения; при Яворов тя е съзвучна с бунтовния му темперамент и със социалната и революционната проблематика на ранната му поезия; при П. Ю. Тодоров служи за материал на индивидуалистични художествени концепции; при Йовков оплодява въображението за създаване на великолепни романтични образи; при К. Петканов се превръща в изходна позиция за разкриване особеностите на българския национален живот; при Орл. Василев дава богати възможности за изображение на класови и социални конфликти; при Н. Вапцаров обединява антифашистката борба с революционните традиции на миналото и ритъма на хайдушката песен с гласа на пролетарската поезия.

С тези няколко имена не се обхващат нито писателите, нито проблемите, които имат отношение към хайдушката тема. Изтъква се само, че ролята на хайдушката поетическа традиция през този период е значително ограничена. Докато през Възраждането тя е първостепенен и основен формиращ фактор, след Освобождението е само един момент в сложния комплекс от явления и черти, които характеризират литературния процес.

Литературното наследство— научен и издателски проблем

Въпросите, свързани с литературното наследство, са твърде разнообразни. Те засягат три основни момента: а) издирване и установяване; б) оценка; в) популяризиране и издаване. Тук няма да се спирам подробно на самото название. Очевидно то означава преди всичко онова, което сме наследили от миналото на нашата литература; понякога наричаме това минало «класика». Но кой ще определи границата между минало и настояще? Нашето настояще не се ли превръща непрекъснато в минало? И обратното — нима можем да отделим от настоящето онова, което наричаме минало в една литература, защото житейският път на даден писател бил завършил? По тая логика Вапцаровата поезия би трябвало да престане да бъде част от нашето настояще.

Не смъртта на писателя е границата на литературното наследство, на класиката в една литература. Ще приведа само един пример. Делото на Елин Пелин беше влязло в нашата класика приживе на автора си. И това беше толкова безспорно, че всички чувствувахме в лицето на Елин Пелин присъствието на живия класик между нас. С такава безспорна и висока историческа оценка, разбира се, малцина се удостояват през живота си. но тук вариантите могат да бъдат многобройни. И в нашата съвременна литература съществуват редица произведения, които са получили не само високата оценка на критиката, но са спечелили признателността и любовта на широките читателски кръгове и са влезли

като движещи сили в духовния живот на нашия народ. Серията «Библиотека Български писатели», която започна да излиза неотдавна при издателство «Български писател» с една много отговорна редакция (Бог. Райнов, Г. Караславов, Г. Цанев, Ефр. Каранфилов, К. Калчев, Н. Фурнаджиев, Н. Хайтов, П. Зарев) има тъкмо тая задача — да обхване най-значителните постижения на миналото и настоящето, на целокупната българска литература. По мое мнение това ще бъде една библиотека на най-хубавото в българското литературно наследство, видено в широкия смисъл на тази дума.

Настоящето е неизчерпаемият резервоар на всяка литература. Но установяването на онова, което трябва да влезе в литературното наследство, в златния фонд на литературата, е процес, в който все пак времето има решителната дума. Дори най-положителната оценка на критиката и най-големият успех сред читателите не са сигурна гаранция — историята на литературата ни е
 дала много поучителни примери в това отношение. Никой не отрича ролята на критиката и усета на читателя, но все пак успехът се нуждае от още един елемент — трайност. Затова нека да оставим времето да си върши своето по отношение на настоящето, а ние да се обърнем към миналото.

Някой ще каже: има ли какво още да се издирва от миналото на българската литература? Нима литературното наследство не е вече установено и проучено? Нима не е познато всичко значително, което българският народ е създал в областта на словесното художествено творчество? Касае се не само до нови находки, макар че и те са възможни. Българската литература има трагична съдба. Голяма част от нейните произведения са унищожени в бурите, които преживява Балканският полуостров — средище на войни, опустошителни чужди нашествия, пожарища и вековно робство; множество творби са били отнесени в близки и далечни страни и са пръснати из чужди книгохранилища. Донякъде това е било и щастие, защото в родината си те са се намирали пред заплахата на унищожението. Загубите на българската литература в Средновековието са невъзвратими. Но това не ни освобождава от задължението да търсим и да издирваме. И колкото това да е трудно, българските учени продължават да откриват у нас и в чужбина нови произведения, а най-често нови, неизвестни преписи на познати старобългарски твор-

би. Ще дам няколко примера. Във връзка с годишнината на Климент Охридски Българската академия на науките предприе първото пълно издание на неговите съчинения. Редакционната колегия на това издание успя да издири в книгохранилищата на Съветския съюз, Румъния, Югославия и другаде десетки и дори в отделни случаи стотици нови преписи на Климентовите творби (словото за Михаил и Гаврил — над 150 преписа, словото за Преображение — 116 преписа и т. н.). Проф. К. М. Куев издири 73 преписа на сказанието на Черноризец Храбър (публикува ги в своя труд «Черноризец Храбър», 1967).

Упоритата изследователска работа води и до откриването на нови творби на старобългарските писатели. Такъв е случаят с Йоан Екзарх: през последните години наши и чужди учени издириха нови негови слова; предстои публикуването на обширен труд по тоя въпрос, подготвен от Д. Иванова-Мирчева в Института за български език при Академията.

Изследването засяга и по-късни исторически периоди — XVII, XVIII и XIX в. Проучването на дамаскинската книжнина и многобройните други сборници от тая епоха, предприето от български и някои съветски литературни историци и езиковеди, хвърли нова светлина върху редица моменти от развитието на българската литература. В това отношение особено заслужават внимание две изследвания: «Дамаскините в българската литература» от Д. Петканова (1965) и «Съвременници на Паисий» (ч. I, 1963, ч. II, 1964) от Б. Ст. Ангелов. Не влиза в моята задача да правя библиографски преглед на всички изследвания, в които през последните години са регистрирани резултатите от нови издирвания на старобългарски творби или са публикувани самите творби, но несъмнено е едно, че нашите знания за българската литература през Средновековието непрекъснато се обогатяват.

Това важи до голяма степен и за българската литература през Възраждането и особено за XIX в. Преди двадесет години Н. Трайков откри и обнародва неизвестна статия на Ботев, издадена като хвърчащ лист и посветена на Българското книжовно дружество. Внимателното вникване в архивите на П. Р. Славейков и Л. Каравелов доведе до откриването на нови техни произведения. Проучването на руския и българския периодичен печат ни показа пълния образ на публици-

ста Р. Жинзифов. В това отношение остават още редица непроучени области в българската възрожденска литература.

Но това се отнася до известна степен и за новата българска литература от Вазов насам. Периодичният печат съдържа богати, неизползувани още материали (тук не говоря за архивите). Касае се не само за установяване на отделни нови творби, принадлежащи на един или друг известен писател, а за въвеждане нови явления в историята на литературата. Достатъчно е само да се преровят нашите списания и вестници от Освобождението насам, за да се открият отново автори и творби, които не всякога заслужено са забравени. Това не значи възкръсяване на мъртъвци. Времето наистина отсейва ценното, сензационни открития не са възможни. Но времето също така работи със своеобразен «субективизъм». Историята познава «литературни възкресения», когато един нов исторически момент хвърля друга светлина върху фактите и открива нови ценности. От историята на българската литература ще посоча само два примера — Зах. Стоянов и Георги Кирков. Убеден съм, че може да бъде създадена интересна антология на забравена поезия, потънала в отделни издания и списания. И тук ще действува не критерият на снизхождението или любопитството, но новият и свежият поглед, също така взискателен.

Да издирим всичко ценно, което е създал българският народ в сферата на художественото слово, е национален дълг. Но въпросът се състои не само в установяването на книжно-творческия фонд на българската литература през вековете, но и в неговото показване, в неговото изнасяне на бял свят, в неговото разкриване за погледа на другите. Този въпрос се свързва както с оценката и преоценката на литературното наследство, така и с неговото популяризиране. Цели литературни епохи, жанрове, писатели или отделни творби остават да живеят само като материал, познат на специалистите, затворен в научните кабинети; дори често пъти не са въведени в историята на литературата. Така например в отношението към старата българска литература са напластени представи, които са я поставили извън погледа на нашата общественост, извадили са я от вниманието на съвременния читател. В нашите гимназии отдавна не се изучава старобългарският език — езикът на Кирил и Мето-

дий, гордостта на славянството, та чрез него поне донейде нашата младеж да се докосне до оригиналното слово на старобългарския писател. Едва ли друга страна познава такава немара към своята старина, към първоизвора на своята култура. Но въпросът е друг: една от основните задачи на литературните историци-специалисти през последните години е да покажат старобългарската литература в истинските ѝ исторически и естетически стойности. Оказва се, че когато бъде показана като художествено творчество, в подходящ вид, тя бързо привлича съвременния читател. За това свидетелствува успехът на антологията «Старобългарски страници», претърпяла за една година две издания в общ тираж 20 000 екземпляра.

Но и от литературата на Възраждането не всичко е показано на българския читател. Все още не е напълно оценена възрожденската публицистика, не е добре позната мемоарната литература. Има какво да се покаже и в областта на възрожденската поезия. Кой освен специалистите познава игривия стих на поета-моралист Д. Великсин, към чийто интересен образ се връща Вазов в «Пъстър свят» и за когото — според свидетелството на същия Вазов — Ботев е казвал: «Аз съм поет по душа, Великсин е поет по изкуство.» Почти непознат писател се оказа Григор Пърличев, необикновено даровит поет, увенчан през миналия век с най-висока награда в Атина. Неговата автобиография заслужава специално издание. Двете му поеми «Сердарят» и «Скендербей», писани на гръцки, и досега нямат български поетически, стихотворен превод. Втората поема бе преведена за първи път през 1967 година; изданието ѝ се изчерпва веднага (за съжаление, направено погрешно в невероятно малък тираж — 600 екземпляра). С радост трябва да се отбележи, че сега в Литературния институт на Българската академия на науките се подготвя пълно издание на съчиненията на Пърличев.

Издирването на нашето литературно наследство трябва да върви успоредно с неговата литературно-историческа оценка. От Девети септември насам е извършена огромна работа в това отношение. Наистина в първите години бяха допуснати редица грешки; на литературното наследство в отделни случаи се погледна от стеснени, социологизаторски позиции. Но слабостите бяха постепенно преодолени; общо взе-

то, социологизмът е вече изживян етап в нашата литературна наука.

Преоценката на литературното наследство се извършваше върху основата и принципите на марксистко-ленинската литературна теория и критика; тук ни помогна извънредно много съветският литературно-критически опит. Преоценката се извършваше предимно по повод на кръгли годишнини на големите ни писатели — Ботев, Каравелов, Вазов, Зах. Стоянов, Михайловски, Пенчо Славейков, Яворов, Дебелянов, Елин Пелин, Смирненски, Йовков, Вапцаров и др. Не се мина без остри дискусии, което е в реда на нещата. За проучването на нашето литературно наследство днес работи значителен щаб от изследвачи и критици, съсредоточени главно в Софийския университет, Българската академия на науките, Търновския висш педагогически институт, редакциите на литературните вестници и списания, издателствата.

Опитът на нашата марксическа наука намери израз в четиритомната «История на българската литература», подготвена от Българската академия на науките (досега са излезли два тома — «Стара литература», 1962, и «Литература на Възраждането», 1967; третият том, който обхваща развитието на българската литература от Освобождението до края на Първата световна война, ще бъде сложен скоро под печат). Подобни синтетични трудове представят и излезлите напоследък книги на П. Зарев «Панорама на българската литература» (обнародвани са т. I, част I и II, 1966—1967); на Г. Цанев «Страници от историята на българската литература» (в ново, преработено издание излезе през 1967 г., т. I: «С патоса на възторга и изобличението»); на П. Пондев «Българската художествена проза» (I, 1967). В тези трудове развитието на българската литература се проследява от определена гледна точка.

Тук няма да посочвам редица монографични изследвания, посветени на проблеми, жанрове, автори на старата и възрожденската литература, а също и на отделни писатели на XX в. Най-общо само ще отбележа, че все още основен недостатък на нашата литературна история и критика си остава липсата на изчерпателни монографии върху големите български писатели. Литературно-критическите очерци, които издава «Български писател», имат по-скромно предназначение; те вършат положителна работа за общата

оценка на литературните явления, но не могат да заменят основните и пълни проучвания на цялостната дейност на писателите.

Оценката на литературното наследство значи и неговото възприемане и използуване като градивен елемент на нашата нова социалистическа култура. Ленин даде най-доброто определение на отношението ни към литературното и културното наследство изобщо. Изграждането на пролетарската и социалистическата култура не започва от нулева точка — макар и да е качествено ново явление; тя наследява всичко ценно, значително, прогресивно, хуманистично, което човечеството е сътворило в своето историческо развитие. Това важи и за нашия народ, който през вековете е създал висока култура. Следователно ние можем да се облегнем върху прогресивните традиции на тая култура, използувайки заедно с това и постиженията на общочовешката култура.

Това е единствената правилна насока при оценката на литературното наследство. При нейното конкретно прилагане обаче могат да се допуснат сериозни слабости. Социалистическата култура се създава не с поглед назад, а с поглед напред; нейно бъдеще не може да бъде нейното минало. Оттук и опасността от всяко надценяване на миналото, всяка идеализация на културните постижения на миналото. В литературната наука това надценяване много често се извършва не от специалистите, а от любители. Проучването на нашето литературно минало в цялото му разнообразие и богатство, разкриването на неговите големи идейно-естетически ценности е въпрос на патриотична гордост, на национално самоуважение. Но заедно с това трябва да се изтъкне, че литературата не може да се развива омагьосана от своя минал ден. В социалистическата обстановка тя има нови задачи; също така държи сметка за развитието на художествените идеи на своето време.

При оценката на литературното наследство съществуват и други опасности: от една страна, стесняване на тази оценка, свеждането ѝ до груб практицизъм, когато се слага знакът на равенство между анализ и възприемане на художественото творчество и някои задачи на училището; от друга — недооценяване на класовата обусловеност на изкуството и на обществената роля, която то играе. В кръга на научното

изследване трябва да влизат всички факти на литературното развитие и да получават всестранна и пълна историческа и естетическа оценка.

Литературното наследство съществува като обществен проблем само тогава, когато става достъпно на широките народни среди. Тук изниква изключително важният въпрос за всяка социалистическа култура — популяризирането и издаването на художественото наследство. Този въпрос е най-тясно свързан с литературната политика (в цялата ѝ широта — като път на художественото творчество и като важен стимул на общественото развитие) и е сериозен момент от издателската дейност. С пълно основание можем да говорим за големи успехи на нашата страна в тази област. Огромният брой на издадените книги и внушителните тиражи категорично потвърждават това.

При все че още не е дошло време за успокоение, сравнението с положението преди Девети септември
340 се налага неизбежно. Това важи особено за пълните издания на съчиненията на българските писатели от миналото. До 1944 г. за такива издания може да се говори само при двама писатели — Ботев и Вазов (Ботевите издания под редакцията на М. Димитров и Ал. Бурмов, Вазовото — под редакцията на М. Арнаудов). Всички други издания бяха непълни, макар и някои направени твърде сериозно (Пенчо Славейков, Яворов, Елин Пелин). Българската академия на науките, която по онова време разполагаше с твърде слаби издателски възможности, направи няколко издания (В. Друмев, Неофит Бозвели); появи се и издание на В. Априлов.

Не би трябвало да се отричат заслугите на отделни лица или издателства («Ал. Паскалев», «Хемус», «Т. Ф. Чипев») за издаване на нашето литературно наследство. Но комерческият характер на издателската дейност не даваше възможност да се подготвят издания на равнището на съвременните научни и технически изисквания. Нашето социалистическо книгоиздаване можа да напредне бързо в това отношение. Като оставим настрана многотомните издания на европейските класици (заслуга преди всичко на издателство «Народна култура»), трябва особено да подчертаем направеното за издаване на българското литературно наследство. То върви в две основни насоки: пълни, събрани или избрани многотомни издания и

масови, популярни издания главно на отделни творби. Многотомните издания са преди всичко дело на издателство «Български писател»; масови и популярни издания правят още редица други издателства («Народна младеж», «Народна просвета» и т. н.).

Съвременната издателска теория и практика познава няколко типа издания: пълни научни издания (често наричани «академически»), многотомни (пълни или избрани) издания за по-широки читателски кръгове, научни издания на отделни произведения, фототипни издания и т. н. Всяко от тези издания има свои определени задачи, от които се определят текстовият обем на изданието (само основният текст на творбата или и нейните редакции и варианти), извънтекстовите части (предговор, коментар, показалци, речник на непознатите думи и др.). По-специални изисквания поставя издаването на произведения на старата литература.

Нашата практика се насочва сега главно към многотомни издания не от «академически» тип, макар че понякога те могат да изпълняват отчасти и задачите на «академическите» издания. Тези издания са предназначени да задоволят нуждите на нашата по-широка читателска общественост. Такива са изданията, които «Български писател» направи на Ботев, Л. Каравелов, Зах. Стоянов, Пенчо Славейков, Яворов, П. Ю. Тодоров, Т. Г. Влайков, А. Страшимиров, Хр. Смирненски (подготвено в Института за литература при академията), К. Христов, Гео Милев, Д. Димов и др. Те не винаги са пълни по замисъл; широкото им предназначение понякога ги лишава от отделни произведения (Вазов, Пенчо Славейков и др.); но винаги са снабдени с предговори и коментар, а понякога с речници и обстойни показалци, каквото е например деветтомното издание на Л. Каравелов, най-пълното досега. Тук трябва да се поставят и изданията на нашето фолклорно наследство при «Български писател»: «Българско народно творчество» в 12 тома (тринадесетият том с мелодиите бе издаден от «Наука и изкуство»), «Български народни песни» от Бр. Миладинови, «Народни песни на македонските българи» от Ст. Веркович; четиритомното издание на К. А Шапкарев (първият том вече излезе). При всички тези издания се извършва сериозна предварителна текстологична работа. Издателството разнообразява

подбора на писатели и творби, ориентира се към «жанрови» издания: ценната библиотека «В спомените на съвременниците си» (излезли са 10 тома), «Българска литературна критика», мемоари.

Важно средище за подготовката на научни, «академически» издания представя Българската академия на науките. Тя се занимава по-малко с многотомни издания на писатели (предприела е пълно издание на П. Р. Славейков; подготви изданието на Хр. Смирненски), но правилно се насочва към специални издания, които другаде не биха могли да бъдат направени: издания на неизвестни материали, архиви, ръкописи и т. н. Такива са нейните издания на архива на Л. Каравелов, публицистиката на Р. Жинзифов, ценната поредица «Литературен архив»; изданията на старобългарски паметници, някои фототипни издания («Манасиевата хроника», «Болонският псалтир»), издания на фолклорни сборници (в Етнографския институт и
 Института за музика) и т. н.

От популярните, масовите издания трябва да се отбележат постоянно възобновявани еднотомници и «Библиотека за ученика» при «Български писател», някои поредици на «Народна младеж» и «Народна просвета».

Предприетата огромна дейност за издаване на нашето литературно наследство има по отношение на автори и епохи своите сериозни пропуски и празноти, за които тук няма да говоря. Заслужава обаче да се обърне внимание на методиката на изданията. У нас, както в същност и другаде в тази област, практиката изпревари теорията; теорията се ражда в самата практика. Различните типове издания са свързани с твърде големи методически трудности (не споменавам за техническите трудности, напр. липсата на шрифтове и особено трагичното състояние на въпроса за старите кирилски, черковнославянски шрифтове в нашите печатници); от редактори и издатели се изисква сериозна теоретическа подготовка. Проблемите на текстологията — научната дисциплина, която има най-близко отношение към издателската дейност, у нас не са разработени; Софийският университет и Министерството на народната просвета вече изпратиха първия български аспирант по текстология в Съветския съюз. Извънредно сложни са езиковите въпроси, които възникват при издаване на писателите

от Възраждането; тези въпроси нито са разработени достатъчно, нито са напълно правилно решени.

При издаването на литературното наследство теорията и практиката постоянно се докосват; езиковедски и литературно-исторически въпроси непрекъснато минават в практически задачи. На пръв поглед външни, чисто практически въпроси в същност изискват сериозно теоретическо обосноваване: критическият прочит на текста и неговото предположително възстановяване, «канонически» и «основен» текст, мястото на историята на текста в научните издания, определянето на основния текст (задължителен за всички видове издания) и т. н. Дори един такъв ясен на пръв поглед въпрос като разположението на творбите при пълните издания среща големи трудности: ако при писатели като П. Р. Славейков или Хр. Смирненски приемем хронологическия ред, това ще рече да удавим ценните творби в потока от първите им литературни опити.

Тук не поставяме всички сложни проблеми, които възникват при издаване на литературното наследство. Искахме само да изтъкнем, че в нашата страна е предприета голяма издателска дейност в това отношение, че основните резултати от тази дейност са положителни, че българската общественост се отнася към литературното наследство с най-сериозно внимание и напълно оценява важната роля, която то играе в нашето социалистическо културно развитие. Тези въпроси се поставят с още по-голяма острота с оглед на патриотичното и комунистическото възпитание на нашата младеж. Макар тяхното разрешение да се намира в общите рамки на казаното дотук, те си имат и свои специфични особености, които налагат на нашето книгоиздаване и по-специални задачи.

Периодизацията на българската литература в светлината на балканското литературно развитие

При периодизацията на историческото развитие на българската литература възникват редица интересни въпроси, които не могат да бъдат правилно решени, ако се изхожда само от самобитните особености и националните закономерности на литературния процес. Действително развитието на всяка национална литература е обусловено преди всичко от историческия живот на народа, определя се от общата атмосфера на националната култура. Но същевременно всяка национална литература се намира във взаимоотношения с по-близки или по-далечни чужди литератури и най-често представя част от една по-голяма общност. Тая общност може да се е изградила по племенен принцип (славянски литератури, романски литератури и т. н.), по големи исторически епохи (антични литератури, литератури на европейското средновековие и пр.), но тя може да се подчинява и на един своеобразен «географски» принцип, където географията означава не само външна териториална близост, но преди всичко един комплекс от твърде тесни взаимни проникванията и влияния. Такъв е случаят с балканските литератури.

Разбира се, когато говорим за връзки и взаимоотношения между тях, не бива да се ограничаваме само с взаимни влияния и проникванията; трябва да имаме пред вид цяла редица явления от типологически характер.

Все пак не могат да не се подчертаят като извънре-

дно важно явление ярко изпъкващите взаимни контакти между балканските литератури. От гледище на историята на българската литература огромно значение има влиянието на византийската литература през Средновековието — чрез нея българската литература се свързва с някои антични литературни традиции, а също и с източните литератури и става посредник на литературен опит чрез влиянието, което оказва на сръбската, руската и румънската литература. Твърде интересни са връзките между гръцката и българската литература през XVI—XVIII в. чрез дамаскините и особено взаимните отношения, които се създават в края на XVIII и началото на XIX в. чрез гръцките училища, в които получават образованието си редица български писатели и чрез които най-вече проникват в България идеите на Просвещението. Много важни са връзките на българската литература със сръбската както през средновековието, така и през XVIII и XIX в.; достатъчно е да се спомене само ролята, която играе Л. Каравелов през 60-те години на миналия век в сръбския литературен живот. Историческите връзки между българската и румънската литература продължават няколко столетия. Могат да се посочат и редица прояви на тесни литературни отношения и с останалите балкански народи.

Няма никакво съмнение, че сравнителното проучване на балканските литератури може да бъде много полезно и все повече се налага като необходимост. В това отношение нашата наука е твърде изостанала. Малко по-широко са изследвани само връзките между българската и сръбската, отчасти и хърватската литература; отделни проучвания са посветени на връзките на старата българска литература с византийската; все още твърде бегло са осветлени взаимоотношенията между българската и новогръцката литература, между българската и румънската литература; почти съвършено не са засягани връзките ни с албанската и турската литература. Литературните взаимоотношения на Балканския полуостров — това е една изключително интересна област на балканистиката — и то слабо разработена, почти неразорана почва, която чака своите изследвачи.

Основните трудности при периодизиране на историческото развитие на българската литература възникват около няколко въпроса. Преди всичко началото

на българската литература: отношение между фолклор и писмена книжовна дейност, изясняване на такова своеобразно явление като използуването на гръцкия език за делови и литературни нужди (в първобългарските каменни надписи) век и половина преди създаването на славянската писменост. Твърде сложен е и въпросът за границата и прехода между стара и нова литература, за значителното закъсняване на литературния процес, за развитието на идейни и литературни направления, като Просвещение, класицизъм, сантиментализъм, романтизъм и реализъм през XIX в. и др. За правилното разрешаване на тия въпроси могат да допринесат до голяма степен съпоставките с литературното развитие на другите балкански народи.

Предпоставките за създаване на твърде тесни връзки между балканските литератури са различни. Племенните особености не са най-съществениият фактор, защото те засягат само народите на България и Югославия; а освен славяни на Балканския полуостров живеят и гърци, румъни, турци, албанци. Много по-важно значение има обстоятелството, че през дълги периоди балканските народи са се намирали под общ държавен покрив, в две големи държавни общности — византийската и турската империя, че през няколко века българи, сърби, хървати, черногорци, румъни, гърци, албанци имат еднаква историческа съдба — намират се под тежко национално иго, което представя огромна пречка за развитието на културата и забавя силно литературния процес. От твърде голямо значение, особено за епохата на Средновековието, е и общото източноправославно вероизповедание, към което принадлежат огромната част от балканските християнски народи. Не могат да не се вземат пред вид и други важни обстоятелства, които въздействуват върху насоката на литературното развитие: значението на античното културно наследство, огромната роля на византийската култура в средновековието, източното културно влияние, което на Балканския полуостров твърде силно се чувствува.

Общата историческа съдба, сходството в обществено-икономическото развитие на балканските народи пораждат и близки явления — национално възраждане през XVIII и XIX в., мощно антифеодално и националноосвободително движение. В най-ново вре-

ме представят интерес и други явления — появата на работническо движение и на социалистически и комунистически партии, борбата срещу колониалната политика на западните капиталистически държави и най-сетне обстоятелството, че в четири балкански държави са извършени социалистически революции и в огромната си част балканските народи са поели социалистически път.

Разбира се, всички тия особености в съдбата на балканските народи не довеждат до създаване на обща балканска култура, нито до идентичност на литературния процес. Не бива да се забравят и дълбоките национални, политически, социални, религиозни и културни различия, които са съществували винаги на Балканския полуостров. Достатъчно е да се припомни най-важното от тях — взаимната изолация, която съществува между турците и другите балкански народи през векове. Тя се обуславя от дълбоки религиозни, битови и етнически различия, от политически и социални причини — през дълъг период турските феодали играят ролята на господари, социално привилегировани, политически потисници, което издълбава пропаст между турския народ и останалите балкански народи. Нито дългият съвместен живот, нито неизбежните взаимни въздействия в битово и културно отношение, нито опитите за разширяване на обсега и влиянието на мохамеданската религия могат да заличат тая пропаст — поне до началото на нашия век, когато бива разгромена турската империя и освободени поробените населения, а в самата структура на турското общество биват извършени сериозни изменения.

В областта на литературното развитие на балканските народи основната разграничителна линия пак минава между турската литература и останалите балкански литератури. До първите десетилетия на XIXв. (както приемат литературните историци — до 1839 г., до танзимата, до периода на реформите и оживлението в обществения живот) турската литература има коренно различен път на развитие, свои ярки идейни и формални особености, различна историческа съдба и своеобразни литературно-естетически контакти. Тя се развива, най-общо казано, като «неевропейска» литература, без това нейно качество да се смята като белег на по-високо или по-ниско развитие; в случая

терминът «неевропейски» не може да бъде знак на естетическа дискриминация.

Следователно мъчно би могло да става дума за обща, единна периодизация на балканските литератури; не би могло да се говори и за единна литературна история на балканските народи. Въпросът е по-скоро да се потърсят общи и близки явления в историческо и типологическо отношение; сравнителното изследване ще допринесе за по-пълно разкриване на същността на тези явления и за по-точното определяне на тяхното място в периодизацията на съответните национални литератури. Познаването на балканските литератури може да помогне значително за изграждането на периодизацията — както в нейния обхват, така и в нейната хронология.

Една подобна постановка на въпросите изисква основно познаване на балканските литератури. Трудно е да се говори изчерпателно за всички общи или

сходни явления, който могат да имат значение при периодизиране на историческото развитие на една или друга балканска литература. Аз ще засегна тоя въпрос само с оглед на българската литература. Разбира се, и в тоя случай не се касае за някакъв изчерпателен преглед на явленията, за пълно използуване на материала, а по-скоро само за привеждане на някои примери, които разкриват перспективите на подобни изследвания.

Един от най-интересните въпроси засяга ролята и мястото на фолклора в историята на литературата. Народното поетическо творчество е факт с огромно значение в художественото развитие и художественото наследство на балканските народи. Тук не става дума само да се проследи ролята на фолклора при формирането на новите балкански литератури през XVIII и XIX в. — тая роля в много отношения е вече изяснена. Изникват по-сложни въпроси: за началото на балканските литератури и връзката между фолклор и литература; за включването на народното поетическо творчество в общото литературно развитие и за разрешаване на трудните въпроси за неговата периодизация; за разкриването на «художествеността» на средновековната литература и съотношението ѝ с природата на художественото начало във фолклора (касае се за две линии в изразяване и нюансиране на «художественото» в епохата на средновековието). Тия въпроси не могат да

бъдат решени пълно само върху терена на една балканска литература. Особен интерес представя проследяването на тоя проблем в развитието на турската литература.

Цяла редица сложни въпроси засягат отношението на южнославянските литератури (също и на румънската литература) към византийската; касае се не само за възникването на тия литератури, но и за по-нататъшното им развитие, за характеристиката на литературните жанрове и т. н. Същото важи и за отношението на балканските литератури към класическото наследство на древността. Допирните точки в литературното развитие на балканските народи тук са несъмнени и изискват комплексно изследване.

Друга област, в която сравнителното проучване може да се окаже особено полезно, засяга въпроса за забавянето на литературното развитие на балканските народи и за ускоряването на литературния процес през XIX в. Очевидно тук става дума за закъснение и изоставане в периода след турското завоюване на Балканския полуостров. Това явление в историята на българската литература има огромни последици; закъснява формирането на новата модерна българска литература. През XIX в. тя трябва да се развива с ускорени темпове, да премине в кратки срокове етапите на «класическото» развитие на европейските литератури. Това довежда до паралелно развитие на школи, течения, художествени методи, които другаде се явяват в последователна верига, дори до прескачане на някои течения. Ето защо в българската наука имат място известни спорове, що се отнася до съществуването и обособяването на класицизъм и сантиментализъм, романтизъм и реализъм. Окончателното решаване на тия въпроси ще внесе точност в изграждането на периодизацията на българското литературно развитие през XIX в. Тоя въпрос не може да бъде решен правилно само върху почвата на фактите от българската литература, без съпоставки с другите балкански литератури. Тук се касае не само за явления от типологическо естество, но и за преки взаимни връзки.

Това се вижда много добре, като се проследи например такова важно явление като Просвещението; то се развива по своеобразен начин у отделните балкански народи, обаче има обща обществено-историческа

основа, националните му прояви се намират в генетическа връзка. Тъкмо при проникването и разпространението на идеите на Просвещението на Балканския полуостров най-добре се проявява «историческата солидарност» на балканските народи.

Типологични и исторически взаимно обусловени прояви в развитието на балканските литератури през XIX в. могат да се набележат още в редица посоки: ролята на периодическия печат за развитието на литературата; съчетаване на художествената литература с публицистиката; разпространение на градската сантиментална и любовно-еротична поезия през първата половина на XIX в. (у нас главен неин представител е П. Р. Славейков, който твори върху основата на гръцки, сръбски и турски песни); поставяне на въпроса за характера на книжовния език (особено остро тоя въпрос се разисква в Гърция, България и Сърбия; той съществува и в Турция и Румъния), развитието на теа-

търа и драмата; възникването на патриотичната поезия, тясно свързана с националноосвободителните движения, и т. н. Ако се върнем по-назад, към XVII и XVIII в., ще открием аналогични моменти в развитието на историографията и въздигането ѝ във фактор в националното възраждане, широкото разпространение на хайдушките народни песни и силното им по-късно въздействие върху индивидуалната поезия.

Това са все явления от порядъка на аналогиите, които сближават литературния процес у балканските народи. Разбира се, тук не може да става дума за пълно съвпадение или за повторение на процесите, защото навсякъде се проявява националното своеобразие. Понякога различията са твърде големи, особено като се върви на запад. Такова извънредно своеобразно явление е дубровнишката и далматинската литература; тя се развива в историческа и политическа обстановка, различна от оная, в която се намират голяма част от балканските народи. В това отношение най-тежка е историческата съдба на българския народ, поставен да живее непосредно до големите центрове на турската империя, принуден да понася цялата тежест на робското положение най-остро и най-дълго, откъснат и изолиран от развитието на европейската култура. Всички останали балкански народи, живеещи по периферията на полуострова, граничат с по-напреднали в културно отношение страни. Но дори

и в тая обстановка могат да се забележат известни контакти на българския народ с просветения свят твърде рано — чрез дубровнишките търговци и католишката пропаганда. Изоставането се превъзмогва бързо през XIX в. чрез големия прозорец, който се отваря към руската култура.

Историческата съдба на балканските народи обуславя още едно общо явление — възникването и развитието на литературни средища в чужбина. Тук има разнообразни случаи: литература на политическата емиграция; на културни центрове, създадени в търговски колонии; на преселнически колонии; на население, което живее по острови, извън държавните граници на страната. Такава е литературата на албанците в Италия (арберешите). Албанската емиграция в Южна Италия започва през XVI в.; в 1592 г. се явява и първата книга на арберешите — «Християнска доктрина». Особено силно тая литература се развива през XIX в., когато има такива забележителни представители като И. де Рада, А. Сантори, З. Серембе и др. В периода на гръцкото националноосвободително движение важни средища на гръцката литература съществуват в Триест, Виена, Букурещ, Одеса и другаде. Гръцка литература се твори и в Крит и Кипър, дори и в Египет — през различни исторически периоди. Подобни явления съществуват и в сръбската литература; огромна роля в нейната нова история играят културните центрове, които се създават сред сръбските преселници на територията на някогашна Австрия.

С това не се изчерпва посочването на всички подобни явления в развитието на балканските литератури. Несъмнено те са част от единното литературно развитие на отделните народи, но представят голям интерес от историческо и теоретично гледище. От една страна, в чужбина и особено в емигрантските центрове се проявява в най-широк размах и се издига най-високо прогресивната и революционната вълна, а, от друга — тъкмо там най-често се установяват контакти с развитието на чуждите литератури, възприемат се нови идеи и нови естетически идеали и форми. Оттук и особеното място, което трябва да се отделя на тия явления в литературната периодизация.

Каква е картината в българската литература в това отношение? И в нея съществуват почти всички горепосочени явления. През XIX в. революционната

литература се развива преди всичко на емиграция — в НовиСад и Белград, в Букурещ, Браила и Галац. В чужбина се създават важни български книжовни средища: Москва, Одеса, Виена, Лайпциг и др. Особено място заемат литературните средища в Османската империя — извън националната ни етническа територия — в Цариград и Смирна. Литературна дейност се развива и сред българските преселнически колонии в Русия, а също и в малкия етнически остров в Банат (Румъния). Литературен живот съществува и в Южна Добруджа между двете световни войни; литературни прояви има дори нашата емиграция в Америка. Очевидно в последните случаи не се касае за голям размах и високи постижения, но все пак съществуват твърде интересни факти, останали съвършено непроучени в нашата наука. Любопитно е, че на тези явления се обръща внимание в някои от първите обобщителни трудове върху историята на българската литература.

Така в 1887 г. Д. Маринов в «История на българската литература» внася в своята периодизация отделна точка: «Деятелността на българските търговци в Одеса, Букурещ и други места по възраждането и пробуждането на народа», а А. Теодоров-Балан изрично отбелязва: «Историята на българската литература разправя за устната и писмената словесност на българския народ, който живее в самото българско княжество и извън него, в области, подвластни на Турция, Румъния, Сърбия, Русия и Австрия» («Българска литература», 1896, с.6).

От гледище на периодизацията на българската литература представят значителен интерес и друга група явления — тясна общност в развитието на българската литература и други балкански литератури през определени исторически периоди. Такъв е случаят с българската и сръбската литература през XV в. Достатъчно е да се изтъкне като пример само дейността на двама забележителни писатели — Константин Костенечки и Владислав Граматик. Тук не може да не се припомни, че се касае за развиване на известни традиции на търновската книжовна школа на патриарх Евтимий — принципите на тая школа намират широко отражение в литературния живот на Сърбия, Румъния и Русия. Още един от старите руски изследвачи, П. А. Сирку — беше схванал тая особеност на литературното развитие в България и Сърбия и се опита

да я изследва в специален труд — «Очерки из истории литературных сношений болгар и сербов в XIV-XVII веках» (С.-Петербург, 1901).

Особен интерес заслужават и други подобни явления: общите моменти в литературния живот, който се развива в светогорските манастири през същия период и в който вземат участие книжовници от различни балкански народности — гърци, българи, сърби, румъни. В историята на българо-румънските литературни връзки много важно значение има въпросът за така наречената влахо-българска книжнина,или по-точно за този период от развитието на старата румънска литература, когато контактът ѝ с българската литература е извънредно тесен, тя черпи от славянобългарската съкровищница, служи си със славянобългарския литературен език, използува кирилската азбука до средата на XIX в. Това е твърде сложно явление, то мени своите аспекти с течение на времето, но е един толкова важен факт от развитието на самата българска литература, че се налага да му се отдели специално внимание в нейната периодизация.

Твърде интересно явление представят и връзките между българската и сръбската литература през средата на XVIII в., когато работят писатели като Хр. Жефарович и Партений Павлович. Те живеят сред сърбите в Австрийската империя, служат си с черковнославянски, който е общ литературен език на сърби и българи през тая епоха, тяхната книжовна дейност задоволява просветните нужди и на двата народа. Макар че делото на Жефарович и Павлович е изследвано, то заслужава обаче специално осветляване с оглед на ролята, която играе във взаимните връзки между българската и сръбската литература през XVIII в. Внимателното проучване ще реши и въпроса, дали тук не се касае за общ литературен процес.

Изобщо напоследък все повече привличат вниманието проблемите за близостта и дори единството на литературното развитие на славянските народи. Става вече дума не само за построяване на сравнителна история на славянските литератури, но дори и за единна история за известни периоди. Такава мисъл развива Д. С. Лихачов в една от последните си статии за възможността да се създаде единна история на старите славянски литератури («В чем суть различий между древней и новой русской литературой», сп.

Вопросы литературы, IX, 1965, кн. 5, с. 170—186).[1] Тук този въпрос, по който веднага почна дискусия в съветския научен печат (възрази Н. К. Гудзий), ни интересува само с оглед на близостта на литературния процес на балканска почва между южните славяни.

Занимаващите ни явления имат още един интересен изглед — взаимното използуване на балканските езици и двуезичните писатели. Касае се преди всичко за употребата на гръцки език (а в отделни случаи също и на гръцката азбука) за български културни нужди. Такъв е случаят например с многобройните първобългарски каменни надписи на гръцки език през VIII и IX в. Създадени в България за нуждите на българската държава и общество, те свидетелствуват за употребата на гръцки като език на държавната канцелария преди възникването на славянска писменост; несъмнено те се свързват с историята на българската култура и литература. По-различни са някои явления от много по-късна епоха, от XIX в.: редица български обществени дейци и писатели си служат с гръцки език, пишат на гръцки, като Ив. Селимински, Н. Пиколо, Гр. Пърличев и др. Явяват се и няколкоезични поети и писатели (Д. Великсин пише на български, румънски, гръцки и френски; Каравелов пише статии, разкази и повести не само на български, но и на руски и сръбски; Пешаков пише на български и румънски; П. Р. Славейков и Бачо Киро Петров използуват в стихотворни опити дори турския език). Двуезични писатели се срещат и у другите балкански народи (румъни, албанци, турци). Това са факти, които говорят за близостта в културното развитие на балканските народи, а в известни случаи подчертават силното влияние на по-рано развило се национално възраждане, на по-напреднала национална буржоазия, през известно време взела господствуващо положение на Балканите. Такъв е случаят с ролята на гръцкото образование и гръцкия език в края на XVIII и в началото на XIX в.

В друга епоха и при други условия се забелязва сходно явление в румънската литература, в чиито ранни прояви, и то през продължителен период се използува славянобългарският език.

---

[1] Д. С. Лихачов подкрепи своята теза с нови аргументи в статията си «Древнеславянские литературы как система». Славянские литературы, М., 1968, с. 5—48.

Тук не бяха разгледани и твърде тесните връзки в областта на фолклора. Вековното съжителствуване дори между два такива дълбоко различни в историческо, културно и религиозно отношение етнически групи като турци и славяни води до фолклорни проникквания, особено в областта на народната проза и пословиците. Огромен интерес представя възникването и взаимното преплитане на образите на Настрадин Ходжа и Хитър Петър. Не бива да отбегне от вниманието ни и обстоятелството, че българският народ се е намирал в контакт и с две други народности, които живеят като малцинства на Балканския полуостров. Това са евреи и арменци, чиито културен и литературен живот малко познаваме и не изучаваме. Те носят интересни културни струи — арменците от изток, а евреите от испанския ренесанс. Колкото и да са обособени етнично, евреите и арменците създават литература, която не е изолирана от останалите балкански литератури.

Разгледана и проучена в светлината на развитието на балканските литератури, българската литература получава особен релеф, по-добре се очертават нейните исторически закономерности, по-ярко изпъква както участието ѝ в литературния живот на балканските народи, така и нейното национално своеобразие. Поставянето на няколко отделни въпроса, без да се изчерпва цялата възможна проблематика, съпоставките само на някои явления, взети като примери, вече хвърлят интересно осветление на редица моменти от периодизацията на българската литература. Разбира се, тук трябва да се държи сметка за няколко важни обстоятелства. Сравнително изследване и търсенето на общи исторически закономерности не бива да води до подценяване и обезличаване на националните особености на отделните балкански литератури. Не може да не се отбележи и едно важно наблюдение: в ново време взаимните връзки между балканските народи и литератури все повече губят от своето значение, балканските страни излизат от своята «балканска» изолация и се свързват с движението на световната култура, чисто балканското отстъпва място на белези, които придават на балканските литератури в по-голяма степен международен — европейски и дори световен характер. Не би могло да бъде и иначе при съвременното развитие на цивилизацията и при бързия обществе-

но-политически напредък на народите на Балканския полуостров, отдавна разрушили старите феодални окови, тръгнали по пътя на националната независимост и голяма част от тях извършили социалистически революции. Това съвсем не значи, че са изчезнали контактите между балканските литератури, само че те се проявяват вече върху по-широка плоскост, в разчупените рамки на някогашната историческа балканска изолация.

Съдържание

3 Поглед върху старата българска литература

18 Общност и различия в развитието на старите славянски литератури

37 Делото на Кирил и Методий и старата българска литература

58 Климент Охридски в развитието на българската литература

78 Особености на старобългарската публицистика през IX—XII в.

97 Съдбата на българската литература през XIII и XIV в.

120 Из руско-българските литературни връзки през XVI—XVIII в.

140 Някои въпроси около делото на Паисий Хилендарски

174 Развитие на жанровете в литературата на Възраждането

189 Делото на Стефан Веркович

203 «Волтерианството» в една българска повест от XIX в.

210 Пенчо Славейков и традициите на нашето национално възраждане

221 Пътят на Людмил Стоянов

250 Фолклор и литература

288 Някои проблеми на българската народна балада

309 Хайдушките народни песни в развитието на българската литература

333 Литературното наследство — научен и издателски проблем

344 Периодизацията на българската литература в светлината на балканското литературно развитие

Петър Динеков

Из историята на българската литература

Редактор Ир. Гочева
Художник Б. Мавродинов
Худ. редактор Р. Ракшиев
Техн. редактор Р. Кръстанова
Коректор С. Янкова

Дадена за набор на 28. II. 1969 г.
Подписана за печат на 9.VI.1969 г.
Печатни коли 22,50. Издателски коли 18,68
Издателски № 17548/III-7 Формат 16/59/84
Тираж 5000+93 Цена 2,90 лв.

ДИ «Наука и изкуство»
ДПК «Димитър Благоев»

В тоя труд са събрани статии
върху някои основни проблеми на българската
литература в различни периоди
от нейното историческо развитие.
Дава се обща характеристика
на старата българска литература,
като се обръща внимание върху
две важни нейни страни —
художествените ѝ особености и отношенията ѝ
с другите стари славянски литератури.
Авторът се спира на въпроса
за старобългарската публицистика,
а също така изтъква
значението на създателите на славянската
и българската литература
Кирил, Методий и Климент.
Няколко статии са посветени
на проблеми
на българската възрожденска литература
(Паисий Хилендарски, Христофор Жефарович,
развитие на жанровете),
на българската народна балада,
на хайдушките песни,
на отношенията между литература и фолклор и др.
Решавайки общи методологически или
конкретни исторически въпроси,
авторът стига до съвременната литература,
като разглежда в отделен очерк
творческия път на Людмил Стоянов.
Книгата засяга писатели и проблеми,
които интересуват не само научни среди,
преподаватели, учители, студенти и ученици,
но и широк кръг читатели.